

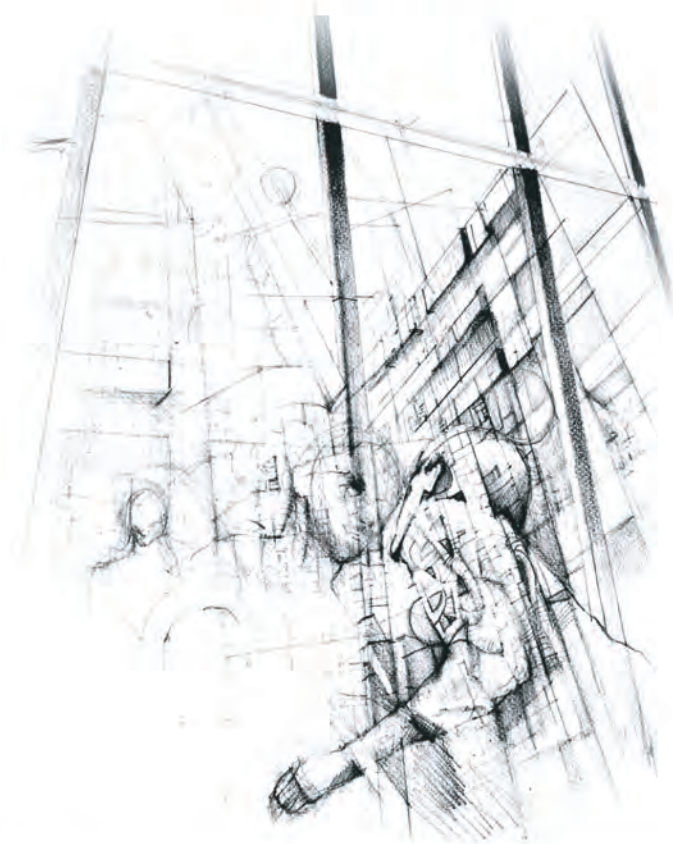
СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

УДК 3+001

ISSN 1821-2743

Идентитет

Година I, број 1

2009.

Центар за хуманистичке науке „Синтезис”

СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност
УДК 3+001 ISSN 1821-2743

Година I, број 1

Београд 2009.

Издавач:

Центар за хуманистичке науке „Синтезис“
11070 Београд, Булевар уметности 37/31
Телефон: 011/2135-833
<http://www.sintezis.org>

За издавача:

Марко Жиловић

Уредништво:

Марко Жиловић (главни и одговорни уредник), Душан Марковић, Витомир Јовановић

Контакт:

urednistvo@sintezis.org

Редакција:

Милан Попадић, Александра Симић, Саво Манојловић, Марко Симендић,
Бојана Радовановић, Невена Манојловић

Саветодавни одбор:

Сима Аврамовић, Љубодраг Димић, Гордана Јовановић, Јован Теокаревић

Дизајн корица:

Милан Попадић

Лектори и коректори:

Милена Јовановић, Ана Вујиновић, Душица Божовић

Техничка обрада:

Passage group

Штампа:

Passage group
Милоша Обреновића 12, Панчево
Телефон: (+381) 13 31 32 32

Тираж:

300

Ставови аутора изнети у часопису не изражавају нужно ставове Центра за хуманистичке науке „Синтезис“ и уредништва часописа

Илустрација на насловној страни: Бежим Меховић, скица за „Одраз“, 2009.

Садржај
Contents

Уводна реч Editorial	VI-XI
-------------------------------	-------

Тема броја: Идентитет
Topic of the Issue: Identity

Срђан Милошевић <i>Идентитетски вредносни консензус: Краљевина СХС као „сељачка држава“</i>	1-14
Srđan Milošević <i>Value Consensus on Identity: Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes as a “Peasant State”</i>	

Милан Попадић <i>Знак на Ушћу</i>	15-30
Milan Popadić <i>The Sign at Ušće</i>	

Никола Бељинац <i>Политика признања партикуларних идентитета – дијалог мултикултурализма и либералне државе</i>	31-48
Nikola Beljinac <i>Politics of Recognition of Particular Identities – Dialogue of Multiculturalism and Liberal State</i>	

Marko Simendić <i>Could the Ruling in Watkins-Singh Case Influence British Policy Towards Islamic Minority?</i>	49-63
Марко Симендић <i>Да ли би пресуда у случају Ваткинс-Синг могла утицати на британску политику према исламској мањини?</i>	

Витомир Јовановић <i>Идентитет и смрт субјекта</i>	65-82
Vitomir Jovanović <i>Identity and Death of the Subject</i>	

Марк Лошонц <i>Кант, идентитет и „Aufklärung“</i>	83-94
Mark Losoncz <i>Kant, Identity, “Aufklärung”</i>	

Невена Манојловић
*Класа - заборављени конституент идентитета
у савременом друштву.....*95-111
Nevena Manojlović
*Social Class – A Forgotten Constituent of Identity
in Contemporary Society*

Предраг Теовановић
*Родни идентитет: од ригидне ка флексибилној формацији.....*113-122
Predrag Teovanović
Gender Identity: From Rigid to More Flexible Conceptions

Душица Божовић
*Језички идентитет софтвера у Србији – ставови говорника.....*123-134
Dušica Božović
The Software Language Identity in Serbia – Attitudes of the Speakers

Бојана Радовановић
*Друштвена одговорност као идентитет компанија.....*135-148
Bojana Radovanović
Social Corporate Responsibility as Brand Identity

Sintezis Art

Александар Тодоровић
*2084.*151-154
Aleksandar Todorović
2084.

Чланци Articles

Соња Гаћић
*Обликовање организационе културе – анализа Кодекса понашања за запослене
Делта Генерали осигурања.....*157-171
Sonja Gačić
*Forming of the Organizational Culture: Analysis of Business Codex for Employees
in Delta Generali Insurance Company*

Јелена Гледић
*Преношење значења и поимање језика:
случај класичног кинеског језика.....*173-185
Jelena Gledić
Conveying Meaning and the Concept of Language: The Case of Classical Chinese

Борис Радојчић	
<i>Парламентарна опструкција.....</i>	187-199
Boris Radojčić	
<i>Parliamentary Obstruction</i>	

Стање дисциплине **State of the Art**

Вељко Станић	
<i>Француска историографија у XX веку</i>	
<i>– изазов мултидисциплинарности.....</i>	203-217
Veljko Stanić	
<i>French Historiography of the XXth century</i>	
<i>– Challenge of Multidisciplinarity</i>	

Прикази **Reviews**

Александар Костић	
<i>Јасна Милошевић-Ђорђевић, Човек о нацији. Схватање националног</i>	
<i>идентитета у Србији, Институт за политичке студије,</i>	
<i>Београд 2008, 193 стр.</i>	221-223

Младен Лишанин	
<i>Владислав Јовановић, Рат који се могао избећи,</i>	
<i>Нолит, Београд 2008, 395 стр.</i>	225-228

Младен Стојадиновић	
<i>Хуманитарне војне интервенције (приредили Јован Бабић и Петар Бојанић),</i>	
<i>Службени гласник, Београд 2008, 325 стр.</i>	229-232

Биографије аутора.....	235-240
Biographies of the Authors	

Уводна реч

Мисија часописа чији први број држите у рукама је научна. *Синтезис* треба да послужи као оквир за дијалог између различитих дисциплина хуманистичких наука. На самом почетку првог броја искористићемо прилику да изнесемо наше виђење улоге хуманистичких наука, њиховог значаја, као и нужности њихове интердисциплинарне сарадње. Реч је о научним разматрањима која су нас окупила око издавања овог часописа. Образлагање тих научних мотива покретања часописа водиће нас самом логиком ствари и до образложења онога на шта нас подсећа и обавезује и поднаслов часописа – до указивања на везу хуманистичких наука и друштвене стварности. Наиме, наше је чврсто уверење да продуктивност истраживања у хуманистичким наукама захтева да резултати тог дијалога као и мотиви његовог отпочињања никада не буду одвојени од друштвене стварности.

1.

Хуманистичке науке заинтересоване су за човека као духовно биће и за облике његовог духовног живота онако како се они појављују у друштву, држави, уметности, религији, језику, повести и филозофији. Тешко је пренагласити изворну повезаност свих хуманистичких наука. Предмет интересовања свих дисциплина које описујемо као хуманистичке је духовни живот човека у заједници. Интердисциплинарна условљеност појмова хуманистичких наука је стога разумљива, а појам идентитета који смо одабрали за тему првог броја управо је одличан пример појма који је последњих деценија веома присутан у свим хуманистичким дисциплинама и чијем је разумевању у многама користио интердисциплинарни дијалог.

Науке напредују доводећи у питање своје претпоставке и појмове, а појединачне науке, будући утемељене као појединачне управо претпостављањем једног броја основних појмова, нису у могућности да самостално бацају погледе преко свог рамена.

Међутим, није само изворно јединство области истраживања и појмова оно што упућује хуманистичке науке на сарадњу. Оне су на сарадњу упућене и тиме што, за разлику од природних наука и позитивистичких приступа у друштвеним наукама, имају јединствени нормативни набој. Наиме, хуманистичке науке су, с једне стране, бескорисне. Њихова сазнања изузетно ретко могу произвести неку опипљиву прагматичну корист на начин на који то у модерности чине природне науке кроз медијум технике. С друге стране, њихове теме су од неотклоњиве важности за људски живот због тога што се кроз њих налази оријентир у духовном животу човека. Хуманистичке науке неодвојиво од свог поступка истраживања носе идеал човечности, идеал постизања пуноће људских могућности кроз образовање личности ка коме као највећем добру треба да се оријентишу сви наши напори у различитим сферама живљења.

Хуманистичке науке никада нису само непристрасни посматрачи

човекових духовних хоризоната у својој или прошлим епохама. Као такве, биле би само од музејског значаја. Напротив, хуманистичке науке су увек покренуте врло живим питањима која намеће савремена ситуација човека.

У том погледу, поднаслов нашег часописа би се могао разумети и као таутологија. Хуманистичке науке су увек науке о друштвеној стварности. Но, оне не пружају оријентир кроз друштвену стварност тако што дају готове рецепте стварности. Хуманистичке науке нам помажу тако што изграђују личност, тако што повећавају наше могућности разумевања и тако што нам кроз само искуство бављења њима поглед увек одвраћају од тривијалности и упућују га ка ономе што је битно људско. Ипак, чини нам се да је таутологија оправдана тиме што служи и као опомена хуманистичким наукама да оне саме постају сувопаран говор ако се дрзну да презру човекову повесну и друштвену ситуацију. Није довољно да хуманистичке науке прокламују високе идеале људског начина живота ако не умеју да појасне какав је однос актуелног човековог усуда према тим идеалима и да човека оријентишу према њима из тачке у којој се тренутно налази.

Тако нас сама логика хуманистичких наука доводи до увида да излажући научне мотиве за покретање једног оваквог часописа морамо макар и овлаш оцртати и нашу актуелну повесну и друштвену ситуацију.

2.

У Србији је друштвена ситуација обележена „транзицијом“. Под називом транзиције заправо се мисли нарочито интезиван облик, изворно европске, модернизације у којој се сва светска друштва, па и наше, у мањој или већој мери налазе већ неколико векова. Модернизација је стога повесна ситуација нас као људи уопште.

Од свог почетка и у било ком кутку планете да делује, универзалистички садржај модерности долази у однос напетости са партикуларношћу конкретних традиција. С једне стране, модернизација носи обећање универзалистичког морала. С друге стране, она разара наслеђе које нам пружа духовни и практички оријентир. Напетости које одатле проистичу не могу бити разрешене укидањем и једног од два елемента јер само посредовањем конкретне уроњености у традицију и апстрактности универзализма постоји могућност конкретизовања универзализма.

Овај важан задатак посредовања, као што је већ речено, припада хуманистичким наукама. Оне га обављају учећи нас да разумевамо различите могућности комбиновања традиције и модерности. Те могућности, међутим, опстају само ако се напетост стално држи у виду, а нестају ако се она покуша разрешити по цену укидања једног од елемената. Само прихватањем напетости, само уочавањем вредности разлика које постоје између елемената, може се уочити и пут за њихово посредовање. То се посредовање одвија као разумевање алтернатива које постоје унутар напетости, а кроз чије разумевање се мења и наше разумевање и традиције и модерности.

У томе је истовремено садржана и политичка порука инсистирања

на потреби интердисциплинарног дијалога у хуманистичким наукама. Овај је дијалог нужен за изградњу хуманистичких наука, а оне су нам важне због тога што наше време захтева да оне наставе да обављају своју оријентирајућу улогу посредовања. Политичка провокативност оваквог става јасна је када се супротстави једностраностима интерпретације нашег времена као „краја историје“, или интерпретације наше традиције као традиционалистичке. Потреба да се још промишља о сврхама живота у заједници, о томе како озбиљити људскост, неће бити отклоњена економским и техничким напретком и празним универзализмом интернационализма нити ће бити отклоњена фундаменталистичким одбијањем модерности и ускогрудостим плиткостима етно-национализма.

3.

Ако се сада осврнемо конкретније на ситуацију наших хуманистичких наука у којој *Синтезис* почиње да излази, видећемо да је она, наравно, само један од аспеката наше укупне повесне и друштвене ситуације. Модернизација не чека одговор на поменута тешка филозофска питања. Њена неодољива практична привлачност почива на супериорности њеног економског и технолошког модела и зато она у транзицији изнова снажно продире свуда, па и у сферу науке.

Било би, међутим, једнострано и исувише лако подлећи искушењу да се потреба за покретањем оваквог часописа потражи у сенци, актуелно често сликаног, претећег портрета тржишта и његове хладне економске рачунице. Истина је, додуше, сами по себи, тржишни критеријуми које транзиција доноси нису благонаклони према неапликabilности хуманистичких наука. Али је исто тако истина и да систем из кога смо пошли није био благонаклонији према науци. Напротив, управо је материјално и духовно пауперизовано друштво највећи противник хуманистичких наука. Опоменути сиромаштвом, немамо луксуз да долазак тржишта не признамо као шансу.

Тржишни принципи модерности захтевају корекцију како би се очувала способност друштва да критички промишља сопствени развој и његове сврхе. Управо једнодимензионалност доминантног економског аспекта модернизације провоцира развој хуманистичких наука као противтеже. Зато су друштва која се са изазовима тржишних критеријума у науци суочавају дуже већ изградила несавршене али оперативне системе за подршку оним наукама које завређују подршку на начин који тржиште не препознаје.

Јаче институционално повезивање са међународном научном заједницом и већа конкуренција већ почињу да резултирају јаснијим правилима игре, увођењем оштријих критеријума и угрожавањем научних синекура. Важност која се придаје оскудности ресурса значи да ће квалитет морати бити препознат. Критеријуми тог препознавања ће сигурно бити несавршени, али ће бити и подложни редеофиницији. Због тога ми на будућност хуманистичких наука у Србији гледамо са оптимизмом и покрећемо овај часопис како бисмо допринели научним стандардима који ће обликовати поменуте критеријуме.

Уверени да у науци нема бољег критеријума од објављеног научног дела и аргументоване расправе о његовој вредности и уверени у научну и друштвену нужност преплитања хуманистичких наука, покренули смо овај часопис као допринос култури научног дијалога у Србији.

Ценимо да та култура није на одговарајућем нивоу. При том мислимо на мали број, а некада и затвореност, постојећих научних часописа у хуманистичким наукама, али мислимо и на већ образложену потребу за једном јединственом интердисциплинарном сфером дијалога између хуманистичких наука које су превише раздвојене по катедрама, одељењима, факултетима, удружењима, академским библиотекама, државним комисијама.

Иако критични према стању у нашој хуманистичкој науци, није нам ни на крај памети да тврдимо како можемо или хоћемо да створимо неки сасвим нови почетак. Напротив, све што ће се наћи на страницама овог часописа јесте резултат искуства хуманистичких наука које смо стекли на нашим универзитетима и у нашој научној заједници. И када су у питању текстови који су резултат усавршавања на страним универзитетима или сасвим самосталног истраживања или сарадње са страним ауторима, основа и онај први импулс за та додатна сазнања и сарадњу дошао је са предавања која смо похађали у Београду, Новом Саду или Нишу.

Као такав, овај часопис јесте изазов недостацима наше академске јавности, али је пре свега *допринос* њеном унапређењу. Помислимо ли да је Доситеј Обрадовић основао Велику школу пре само две стотине година, а да је тек нешто више од стотину година прошло од почетка рада Београдског универзитета, најстаријег у земљи, и помислимо ли на све недаће које су наше универзитете сналазиле од тад, морамо многе мане наше научне јавности видети у другом светлу. У том светлу морамо осетити понос и ентузијазам што можемо дати свој допринос њеном даљем развоју.

У наредном одељку представимо Вам укратко концепцију и садржај овог броја. Пре тога још ћемо се само обавезати да ће у наредним бројевима *Синтезис* наставити да ради на плану још живљег и фокусиранијег интердисциплинарног дијалога и на плану проширења круга учесника тог дијалога тако да он још више добије међународну димензију. Оба правца развоја држимо да су од одсудног значаја и за *Синтезис* и за нашу науку.

4.

Садржај *Синтезиса* подељен је у неколико рубрика. Највећи део часописа одлази на рубрику *Тема броја* у којој се овај пут интердисциплинарно истражује појам идентитета и његов значај за различите дисциплине хуманистичких наука.

Тему броја отвара историографска анализа вредносног дискурса у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Следећи текст је у неку руку контраст, јер се бави веома актуелном темом доласка потрошачког друштва у Србију и на прави интердисциплинарни начин теорије уметности испитује

идентитетске промене која она доноси. Темом тржишних односа баве се још два текста у овом броју. Један од њих налази се у истој рубрики и разматра покушаје изградње идентитета приватних компанија на друштвено одговорном пословању. Политиколошко-правне аспекте различитих схватања о значају културног идентитета у људском животу испитују поново два текста – један прецизном концептуалном расправом, а други повезујући концептуални ниво са конкретним случајевима из јуриспруденције британских судова. Текст о постмодерним схватањима идентитета и смрти субјекта прокламованој у њима налази се на размеђи психологије и филозофије. Доминацију постмодерних схватања идентитета оспорава рад који полази од филозофије науке, искуства социолошке теорије и значаја класних разлика. Између њих, једно широко филозофско истраживање о једној наизглед уској теми – о Кантовом спису „Одговор на питање шта је то просветитељство/просвећеност“ – отвара важна питања односа модерности и идентитета. Следећи текст нам показује како су се промене у схватању појма идентитет одразиле на психолошке концепције о развоју родног идентитета у раном детињству. Важно поље језичког идентитета овај пут се разматра у тексту који односе модерности и традиције сагледава кроз призму превођења софтверских пакета.

Након теме броја, *Синтезис* Вам представља графике младог сликара упечатљивог и ангажованог израза који у свом прилогу овом броју истражује савремене инкарнације Орвелове анти-утопије.

Часопис се наставља рубриком у којој објављујемо неколико чланака који не спадају у тему броја, али својим квалитетом и усмерењем сасвим одговарају мисији *Синтезиса*. Најпре, реч је о другом тексту који се бави питањем правичног пословања предузећа. Док је текст у *Теми броја* разматрао аспекте правичног пословања према заједници, овај у *Чланцима* се фокусира на организациону културу унутар предузећа. Значај стапања хоризоната до кога долази у дијалогу са другим културама за боље разумевање и наше и друге културе илуструје текст о преношењу значења и поимању језика у класичном кинеском језику. Усмереност *Синтезиса* на повезивање хуманистичких наука и друштвене стварности можда и најнепосредније илуструје текст о парламентарној опструкцији и питањима која она отвара за функције парламента у демократском представничком систему.

Рубрики *Стање дисциплине* придајемо посебну важност. У њој ће *Синтезис* објављивати анализе академског и инфраструктурног стања у појединим дисциплинама из своје сфере интересовања у Србији или у другим земљама. У овом броју текст нашег студента докторских студија на париској Сорбони вешто представља интелектуална кретања француске историографије кроз двадесети век.

На крају, прикази књига завршавају овај број указујући на нека нова издања на нашем језику која завређују критичку пажњу читалаца *Синтезиса*.

* * *

Синтезис – часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност и истоимени *Центар за хуманистичке науке* настали су пре свега захваљујући ентузијазму групе младих академаца који одлучно ступају првим корацима својих научних каријера. Сигурно да највећу захвалност дугујемо ауторима чијим је вредним прилозима испуњен овај први број часописа и без чијег би рада сав труд уредништва и редакције остао јалов. Потврђујући наш оптимизам према могућностима позитивног усмеравања друштвених промена у којима се налазимо, *Passage Group* из Панчева је финансијски помогла излазак овог броја. Њихова помоћ показује да снага приватног бизниса није само извор притиска на научни и уметнички рад, како се обично приказује, већ је и његова незаобилна, а код нас недовољно искоришћена, потпора. *Синтезис* дугује захвалност својим рецензентима, чији рад је најбољи гарант научног квалитета објављених текстова. Поред тога, низ појединаца чије имена нећете прочитати у импресуму помогли су својим саветима и охрабрењима почетак остварења мисије овог часописа. Међу њима највише дугујемо Вигору Мајићу, директору Истраживачке станице Петница, мр Небојши Порчићу, асистенту на одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, Маринку Вучинићу из Београдске отворене школе и Кристијану Релићу, оснивачу часописа *Архе*. Свима њима изражавамо неизмерну захвалност.

У име уредништва *Синтезиса*,

Марко Жиловић

ТЕМА БРОЈА:
ИДЕНТИТЕТ

Идентитетски вредносни консензус: Краљевина СХС као „сељачка држава“

Апстракт: *Рад је посвећен анализи једног сегмента идеологије интегралног југословенства, односно разумевању Југославије као „сељачке државе“. Циљ истраживања био је да покаже какав и колики значај је придаван сељаштву у домену идеологије која је требало да integriше југословенско друштво. Рад је заснован на изворима из прве две године постојања југословенске државе, када је у оквиру дебате о аграрном питању и разматрање улоге сељаштва у Југославији било најинтензивније.*

Кључне речи: *Краљевина СХС, сељаштво, пезантизам, сељачка држава, антиурбанизам, идеологија.*

О, исправи тело и подигни главу
Уморну, да видиш куда невин ходиш.
Судба рода твога губи стазу праву
И зове те опет да државу водиш.¹

Увод

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца / Југославија искусила је у свом унутрашњем животу драматичне последице непомирљивих унутрашњих подела: националних, верских, политичких, социјалних, културних. Неконсолидована држава настојала је да уобличи неинтегрисано друштво и да му административно октроише јединствени национални идентитет. Успех је потпуно изостао, на шта је утицала целокупна цивилизацијска конјуктура југословенског простора. Унутрашње противречности није, дакако, успео да савлада ни импресиван вредносни консензус о једном важном идентитетском питању, односно сагласност око тога да је новостворена држава по свом карактеру пре свега – сељачка држава.

У фокусу националистичког дискурса (а у случају међуратне Југославије ради се, између осталог, о покушају конструкције југословенске нације и југословенског национализма) увек се налази задатак дефинисања идентитета. У Краљевини је постојало готово неподељено идеолошко опредељење у погледу тога да Југославија треба да буде „сељачка држава“, јер је њен основни садржај сељаштво. Такво опредељење, ипак, није било само резултат реалности да је око 80% становништва чинило управо сељаштво, већ је то сматрано карактеристиком са којом се као пожељном рачунало и у будућности. Садржај појма „сељачка држава“ различито је одређиван, али су се политичке партије углавном утркивале

¹ Песма под насловом *Сељаку*, објављена у *Селу*, 1. августа 1920. (Подв. С. М.).

у томе која ће више глорификовати сељаштво. Разуме се, нису изостајали ни ангажмани угледних интелектуалаца, који су у много чему одиграли кључну улогу у формулисању идеје о Југославији као сељачкој држави.

Истраживање је засновано на Стенографским белешкама заседања Привременог народног представништва, периодици, страначкој штампи, стручним и пропагандним брошурама насталим током дебате о аграрном питању 1919–1920. године, као и на аграрном законодавству.

Глорификација села и сељаштва

Пре неколико деценија Дорин Воринер је уочила да се „око ’сељака’ у Источној Европи плете легенда. Постоји романтичан, делом литерарни, а делом политички приступ по којем је он апсолутна друштвена вредност, бедем против друштвене промене... Иако ситни посед постоји широм света, било би апсурдно да се говори о концепту ’сељака’. У источноевропском контексту то није случај“.² Овоме би се могло додати да је то нарочито тачно када је реч о периоду до краја Другог светског рата. У том смислу је карактеристично и илустративно становиште Николе Стојановића, који је сматрао да појам „’сељак’ значи поред занимања и посебни културни правац“, због чега је и реч сељак „згоднија за програме од речи ’земљорадник’“.³ У овој Стојановићевој примедби јасно се сагледава идеолошки потенцијал појма сељак. Воринер даље додаје да је такво разумевање појма сељаштво „само по себи социолошки податак, који указује на истрајавање ставова који потичу из друштва, које је, опште узев, сиромашно и технолошки примитивно... У току последњих четрдесет година (писано 1959. г. – Прим. С. М.) аграрна структура подвргавања је читавој серији реформи којима су доминантне групе настојале да преобликују супстанцу народног живота блиско неком идеалу“.⁴ Тај идеал, у међуратном периоду, био је ситни сељачки посед, по угледу на решење аграрног питања у Србији, и он је чинио срж међуратне сељачке идеологије, односно *пезантизма*,⁵ која ни до данас није добила своју научну студију.

Воринер тачно уочава да међуратни пезантизам интелигенције и политичке елите није био само „састојак“, већ управо „резултат сељачке друштвене структуре“. Мање је изванредан, али је и мањег значаја став да је тај „пезантизам“ представљао „искрено веровање у вредности те форме друштва и искрену жељу да се оне задрже“.⁶ Било како било, пезантизам је идеологија која је била доминантна у међуратном периоду, односно идеологија која чини саставни

² Doreen Warriner, “Urban Thinkers and Peasant Policy in Yugoslavia, 1918–1959,” *The Slavonic and East European Review* 38 (1959): 59.

³ Никола Стојановић, *Сељачка демократија* (Сарајево: 1920), 7.

⁴ Warriner, “Urban Thinkers and Peasant Policy in Yugoslavia,” 59.

⁵ У раду ће бити коришћен појам *пезантизам*, који нема адекватан превод на српски језик, али је користан јер прецизно означава о чему се ради, наиме да се ради о идеологији која као апсолутну друштвену вредност поставља *традиционално сељаштво*. Ова идеологија разликује се у многоме од *аграризма*, о чему овом приликом неће бити даље елаборације. Неки описни појмови или, пак, сложени појмови попут појма „сељачка идеологија“ нису прецизни у довољној мери.

део међуратних националних идеологија, посебно хрватске, а на особит начин и (мета)идеологије интегралног југословенства, у вези са којом ће у овом раду и бити речи. У том смислу Дорин Воринер пропушта да начини тај важан корак и да уочи да се иза тог „пезантизма“, осим социјалне димензије, скривала једна друга, важнија компонента – национализам. Увек је, наиме, у питању „српски сељак“, „хрватски сељак“, „наш сељак“, „чувар расних вредности“, што је било у вези и са разумевањем идентитета новонастале југословенске државе.

Југословенски „народ“ је поистовећиван са сељаштвом. Тако ће и Тихомир Остојић, у чланку „Сељачка демократија“, у првом броју *Нове Европе*, из септембра 1920. године, писати да је сељак, који „чини 80, а у неким крајевима и до 90 постотака нашег друштва... широка и чврста подина наше државне зграде. Он је, може се рећи, – као што се обично говори – просто Народ. Ко хоће да се брине за Народ, тај има у првом реду да се постара за сељака...“.⁷

У поменутом чланку Тихомира Остојића у *Новој Европи*, аутор је донео краћи приказ еволуције односа интелигенције и виших класа према сељаштву. Испрва негативан однос тих „виших класа“ према сељаштву, променио се, наводно, када „грануше догађаји који одједном избацише сељака на највиђеније место у нашем народу. Сељачки устанци у Шумадији 1804 и 1815 чине одсек у нашој историји. Сељаци су дигли из гроба државу коју су господа, у XV веку, онолико лакомислено упропастила. Сељак је постао поглавица нове државе“. Писац чланка коначно налази да је потребно да наведе мишљење „сељака књижевника“ Вука Караџића да је српски „прости народ поштенији, паметнији и просвећенији од свију народа“ које је видео, и да виша класа, „ако простој не чини срамоте, части не чини сувише нигде“.⁸ Та виша класа је, упозорава Остојић, упркос својим заслугама за државу, ипак злоупотребљавала сељака и омаловажавала његов значај.

И Милан Прибићевић је до егзалтације глорификовао сељаштво, прекоревајући истовремено „господу“. Наиме, на замерке „једног господина“ да сувише уздиже сељаштво, Милан Прибићевић је одговорио да он само износи истину о сељаку који је био велики „и на Косову...; И кад је бежао са Арсенијем Чарнојевићем...; И кад је бежао у хајдуке...; И када је са сељаком Карађорђем и сељаком Милошем дигао из пепела Србију; И када је дизао устанке по Босни...; И када је водио крваве и политичке борбе за Војводину...; И када је гинуо од арнаутске пушке и бугарског ножа...; И када је седам година лио крв... Увек је био велик. Вером и именом преврнуо није. Сељак никада. Јесу по нека господа“. Та господа су „одрожени“ и „неукорењени“ појединци који су, упозоравао је Остојић сељака, „сад прибегли разним примамљивим обећањима и вашарским рекламама, не би ли те на тај начин преварили и понова шчепали у своје канџе, да ти месо цепају и крв сишу“.⁹

Политичке партије напосто су се утркивале у истицању свог сељачког програма, сељачке оријентације, сељачке идеологије, бриге о сељаку. На збору радикала 29. јуна 1919. један од говорника је истакао да је сељак „најбољи део

⁶ Warriner, „Urban Thinkers and Peasant Policy in Yugoslavia,” 60.

⁷ Тихомир Остојић, „Сељачка демократија“, *Нова Европа* 1 (1920): 16.

⁸ Ibid., 17.

⁹ *Село*, 1. фебруар, 1920.

нашег народа“, наводећи „класичне речи страначког вође о ’гуњцу и опанку’ ...“.¹⁰ Јоца Лалошевић је наглашавао да је сељачки сталеж одувек био „најплоднији, телесно најјачи“,¹¹ док је Никола Стојановић у истом идеолошком регистру метафорички истицао да су „чисти извори остали ... само у планинама...“, конкретизујући ту мисао оценом „да тај извор може да буде само сељак“.¹²

Радикална странка је од свог постанка истицала да је по својој суштини сељачка странка, тако да покушај неких других странака да одвоје сељака од Радикалне странке није ништа друго до покушај да се одвоји „сељак од сељака“.¹³ Исто је важило и за Демократску странку, у њеном самоодређењу,¹⁴ а сасвим се подразумевало и за оне које су и настале као сељачке странке (ХРСС, СЗ и др.).

И уздизање села као социјалног амбијента сељаштва било је врло живописно и обојено јаким емоцијом: „Село! Колико милих успомена, какве дивне слике изазива ова једна реч у човека који је поникао и одрастао у селу, а није га одавна видео. Све што је од природе лепо, здраво, честито, вредно; све што чини здраву и трајну основу нашег народа, извор његове ... животне снаге – све нам то каже реч село!“¹⁵

У политичкој арени било је нарочито значајно подвући своје сељачко порекло, што се чинило и у званичним биографијама кандидата за министарска места објављиваним у страначкој штампи. Народни посланик Богдан Медаковић, који је испрва био члан Демократске заједнице, па се због аграрног питања повукао и пришао Радикалној странци, бранећи се од оптужби да је противник сељаштва, рекао је да је још његов отац „волео да оре и да сеје“ и да је одрастао „у ратарском амбијенту“. Он је истицао да је много пре неких који га оптужују да је непријатељ села и који, наводно, само празнословје о сељачким правима, „осетио оне неправде којима се притискавало малог човека“. Много пре њих он је „смишљао како да се тој невољи нашега сељака доскочи“, правдао се Медаковић.¹⁶

¹⁰ *Самоуправа*, 1. јул, 1919. (Овде се највероватније мисли на говор Николе Пашића на Првој земаљској конференцији Народне Радикалне странке, одржаној 26. јула 1882. године у Крагујевцу. Том приликом, Пашић је са патосом говорио о „гуњцу и опанку“ и, поменувши шта је све учинак српског сељака, посебно истакао: „Гуњац и опанак, а то је као што рекосмо, народ српски, подигао је и створио ову државу и он треба по праву и науци, по раду и пожртвовању, да буде највећи господар у својој земљи“. Види: Ђорђе Станковић, *Сто говора Николе Пашића* (Београд: Рад, 2007) 1: 103.

¹¹ Јован Лалошевић, *Аграрна реформа у Војводини* (Сомбор: 1920), 4.

¹² Стојановић, *Сељачка демократија*, 4.

¹³ *Самоуправа*, 25. август, 1920.

¹⁴ *Nacrt programa Demokratske stranke* (Novi Sad: 1920).

¹⁵ *Село*, 24. јануар, 1920.

¹⁶ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 11. март, 1920.

Непријатељи села и сељаштва

„Природни“ непријатељи села и сељака су град и варошани, односно латифундије и велепоседници. Због тога су ови били излагани најоштријим критикама. У начину на који је критикован град и градско становништво доста добро се идентификују вредносне оријентације које су објективно морале да развију, односно да подстакну већ постојећи онтолошки отпор сељаштва према вароши, односно антиурбанизам. У томе се нарочито истицао орган Савеза земљорадника, *Село*. Један од карактеристичних чланака објављен је у овом листу 11. априла 1920. У том чланку су се разматрале разлике у карактеру сељака и „варошана“, па је аутор, позивајући се на Вука Караџића и цитирајући га, писао: „Оно мало Срба што живе по варошима ... зову се **варошани**; и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове, или с новцем бјеже у Њемачку, за то они, не само што се не броје међу народ српски, него их још народ и презире...“.¹⁷ У Новој Европи Александар Билић је упозоравао на негативну појаву да „градови привлаче младе сељаке себи“, а у граду се они „пролетаризују“. Ову миграцију младих људи из села у градове требало би спречити, али се то не може учинити никаквом силом, већ једино привлачношћу самог села и пољског живота“.¹⁸ Град је непрестано нападан и оптуживан за неправде према сељаку, што је метафорично изражавано кроз сукоб *опанка* и *капута*.¹⁹ Коначно, „градови и градски водећи редови криви су што је (сељак) доспео и остао у таквом положају... Стварати све

¹⁷ *Село*, 11. април, 1920. У истом броју *Село* је донело и песму Бранка Радичевића о Београђанима:

„...Де је тебе она Србадија
Пред којоме дркта Турадија?
Де огњани онизи синови,
Де су твоји сиви соколови?
Ови овде нога уштапљени,
а по врату тешко увијени,
а на главам' калајбуће,
а у рукам' оно вито пруже,
што час тамо, час амо с'гибају,
па прутећем околу шибају?
Ни зубуна, нити пеленгаћа,
ко што чине друга права браћа:
ни шубара ни доколеница,
ни црвени'убави'капица;
ни долама, оне српске дике,
нити тока, јуначке прилике,
нит'о плећи пушак'и гуњева,
ни за пасом убојни'ножева, -
ништ'од тога, само јад и руга,
и још оно: „Ваш покорни слуга!“
Слуга богме, али туђи'јада,
туђи'јада, туђи'накарада!“

¹⁸ Aleksandar Bilić, „Osvrt na rešavanje agrarnog pitanja“, *Nova Evropa* 3 (1920): 117.

¹⁹ Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics and the Economic Change in Yugoslavia* (Stanford: Stanford UP, 1955), 250.

услове за културу, гледати како се сви други обилато користе и тим условима и том културом, а сам живети као најпрвобитнији створ у друштву, заиста је непримамљив положај...“.²⁰

Поред града и варошана, још већи и непосреднији „непријатељ“ села и сељаштва био је велики поседник, а особито феудални. У нападању велепоседника ишло се, у појединим случајевима који нису усамљени, готово до „социјалног расизма“: „Зар да напустимо благостање стотине хиљада наших сељака, само зато да би *неколико стотина дегенерисаних великих поседника* (подв. С. М.) благовало? Је ли друштво за то да заклања својом пасивношћу рђаво економско стање и да тиме помаже опстанак *зла, неправде и одржање егоизма* (подв. С. М.) или је зато да својом интервенцијом отклања рђаво стање, помаже алтруистичке мотиве и подиже слабијег?“²¹ Тако је Витомир Кораћ грмео против велепоседника у својој књизи *Чија је земља у Југославији?* Његов арсенал дисквалификација је свакако најраскошнији. Он је тврдио да је стара феудална господа, преци велепоседника, кроз историју југословенских народа била ненародна, у служби Рима или Византије. Зато историја бележи „читави ред злочинстава, дивљаштва, варварства и суровости... Срамота и безкарактерност ниже се за подлошћу и лоповлуком, неверством и издајом... Разбојници, плачкаши, убојице, издајице и варалице – то су значајке њиховог карактера“.²² Племство је одговорно за пропаст средњовековних држава, а такође је било касније поданичко према Бечу, па је такво остало до краја. Домаће племство чине „одроди и национални ренегати... И то сви без разлике, да ли се звали грофови или бегови, барони или аге“.²³ За беговат Босне и Херцеговине Кораћ каже да је то „мала шака паразитских егзистенција“,²⁴ а С. Вукосављевић је у *Демократији* писао да нико неће „младог и здравог“ сељака жртвовати „болесноме бегу“.²⁵ Такви велепоседници су „донели са собом све своје схватање, жеље и претензије и у Југославију. Нису се они окупали ни опрали од свог источног греха, нису они одбацили своју историјску улогу тим, што су ушли у једну демократску државу“. Они би хтели „да од Југославије створе нову Аустро – Угарску“.²⁶ И за Славка Шећерова богаташи који не раде сами су „социјални паразити“,²⁷ „неколико стотина дегенерисаних великих поседника“.²⁸ У истом маниру, са симпатијама је писало *Село* о Стамболијском који је у Бугарској почео обрачун са „великим и малим народним пацовима“,²⁹ док је Јанко Шимрак са говорнице Привременог народног представништва поручивао да су великопоседници за сељака они „који су га кроз вијекове попут море притискали, који су си са сељачким жуљевима и сељачким знојем прикупљали милијуне, а сељак је остао гладан, го и бос...“.³⁰

²⁰ *Село*, 14. март, 1920.

²¹ Славко Шећеров, *Из наше аграрне политике* (Београд: 1930), 8.

²² Витомир Кораћ, *Чија је земља у Југославији?* (Београд: 1920), 6–7.

²³ *Ibid.*, 9.

²⁴ *Ibid.*, 17.

²⁵ *Демократија*, 26. јун, 1919.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*, 7. јун, 1919.

²⁸ Шећеров, *Из наше аграрне политике*, 8.

²⁹ *Село*, 11. септембар, 1920.

³⁰ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 10. јул, 1919.

Селјачка држава

Не треба посебно наглашавати да је међу политичким и интелектуалним елитама постојала јасна свест да је становништво новостворене државе већински селјачко, као и спремност да се та чињеница политички капитализује. Та чињеница наглашавана је небројено пута, али веома често са извесном дозом емотивности, макар и у лаганим наносима, али са снажним истицањем важности селјаштва. Тако је, на пример, Љ. Радић писао да у Краљевини „око 82% житељства јесу ратари, који живе од господарства, *те својим жуљевима прехрањују себе и уздржавају државу* (Подв. С. М.)“.³¹

У Краљевини СХС земљорадник је „темељ наше државне зграде“,³² па би и без нарочитих захтева селјаштва држава сама морала да пружи селјаку „оно што је његово било и што његово бити мора. ... Снага, срећа, напредак и развитак једне државе искључиво зависи о том, у колико су економски слободни, јаки, задовољни, срећни и ничим неузнемиравани њени грађани – у нашем случају селјаци...“.³³ Адам Прибићевић је сматрао да ће се унутрашњи државни проблеми решити „организујући државну власт примерено селјачкој економској бази нашег друштва“.³⁴

Покушавајући да амортизује повремену употребу појма Велика Србија, Милан Прибићевић је истицао да је тај појам повезан са селјачком државом, са правдом за селјака. Објашњавајући шта значи Велика Србија, он је поручивао да је Велика Србија „у селјачкој свести, у селјачким правима, у селјачким дужностима“.³⁵ Он је обећавао селјацима: „Владаће са господом у друштву и селјак. И онај сиромашни“.³⁶

За Јураја Деметровића, присталицу Демократске странке, Југославија је била „домовина слободних селјака“,³⁷ па је и аграрна реформа „**државна нужда и социјална потреба**, а тек онда долази њено господарско значење“.³⁸ Врло експлицитно се у програму Демократске странке наглашавало да је Краљевина „селјачка држава; интереси државе, *интереси национални и интереси демократије захтевају да она то и остане* (Подв. С. М.). Широке масе сеоских малих поседника једина су сигурна и здрава основа за једну истински демократску владавину. Демократска странка ће целокупну државну економску политику водити у првом реду у складу са интересима земљорадника. Она ће се трудити да селу осигура онај утицај у свим јавним и државним пословима, који одговара важности његова положаја. Из истих тих виших националних и политичких разлога Демократска странка ће вазда стајати на страни земљорадника...“.³⁹

³¹ Ivan Ritig, *Blagostanje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* (Zagreb: 1919), 57.

³² *Демократија*, 10. јун, 1919.

³³ *Ibid.*, 9. новембар, 1919.

³⁴ Адам Прибићевић, „Селјачки немири у Хрватској“, *Српски књижевни гласник* 1 (1920): 204–209.

³⁵ *Српско коло*, 24. јул, 1919.

³⁶ *Ibid.*, 31. јул, 1919.

³⁷ Juraj Demetrović, *Agrarna reforma i demokratska stranka* (Zagreb: 1920), 3.

³⁸ *Ibid.*, 4.

³⁹ *Nacrt programa Demokratske stranke*, 8 – 9.

Тумачећи једну наредбу коју је издао Министарски савет, у коме су демократе имале већину, Јурај Деметровић констатује, насупрот штуром правничком тону документа, тумачећи његов значај у смислу који је желео сâм да у њега учита, да је та наредба министарског савета прекинула „са стољетним ропством и изабљивањем сељака“. Захваљујући тој уредби, „сељачки је народ увидио, да слобода уистину значи и крух, и да је нова наша народна држава Југославија, права сељачка држава“.⁴⁰ И Милан Прибићевић је са зборова поручивао да „дићи сељака значи створити нову државу“, сељачку државу.⁴¹

Када је реч о Радикалној странци, у њеном званичном гласилу, *Самоуправи*, не наилази се често на експлицитно инсистирање на томе да је Србија, односно Краљевина СХС *сељачка држава*, али се веома често наилази на идентификацију Радикалне странке и сељаштва. У таквом идентификовању ће још једино Савез земљорадника бити упоран, али са далеко мање резултата него Радикална странка. У самоперцепцији Радикалне странке као оне која репрезентује народ, појмови странке, народа и државе су суштински срасли, и у томе није било веће промене у односу на идеологију ове странке из периода пре 1918. године.

У овим првим годинама након уједињења учестало је позивање сељака да се политички ангажују, да се образују, да схвате да је држава у којој живе њихова држава. У томе су учешћа узеле све политичке партије. „Ратар мора знати да данас цео народ представља државу. А народа има највише ратарског“. У новој држави „сваки наш сељак мора да се уведе у наше заједничке послове“.⁴²

У програмском тексту *Шта хоће Савез земљорадника*, објављеном 1919. године, истакнуто је „да земљорадницима као најбројнијем и привредно најмоћнијем и најкориснијем *сталежу* (подв. С. М.)“ треба да се „прибави и очува живо и трајно непосредно учешће у свим радњама на пољу опште државне политике... које им припада по њиховој бројној и привредној надмоћности и важности“.⁴³ Са Конгреса Савеза земљорадника поручено је 1. августа 1920. године да једино „у сељачкој држави на задружној основи, наћи ће сељак пуне услове за свој привредни и културни развитак“. Савез земљорадника се недвосмислено идентификовао као „антикапиталистичка“ и „антиварошка“ странка, као странка која је „за измену ове капиталистичко-варошке државе у сељачку задружну државу“.⁴⁴

Орган Савеза земљорадника, *Село*, обраћао се земљорадницима који су „срж и снага државе“. Са страница овог листа поручивало се сељацима: „На вама је лежала прошлост, на вама почива садашњост, на вама је и будућност.“ Државотворност сељаштва се посебно истицала и наглашавала: сељаштво је створило Србију, потом и Југославију, и „храни хлебом“ све остале друштвене слојеве. У Савезу земљорадника се сматрало да сељаштво с правом очекује помоћ власти јер власт „дижући вас (сељаштво – прим. С. М.), диже државу“.⁴⁵

⁴⁰ Demetrović, *Agrarna reforma i demokratska stranka*, 25.

⁴¹ *Српско коло*, 2. октобар, 1919.

⁴² Ibid., 27. фебруар, 1919.

⁴³ *Шта хоће Савез земљорадника* (Београд: 1919), 3–4.

⁴⁴ *Село*, 1. август, 1920.

⁴⁵ Ibid., 1. децембар, 1919.

Драгић Муцић, представник Савеза земљорадника, је у Привременом народном представништву истицао да је и спољна политика била успешна „док су је спроводили оружани земљорадници – војска. Чим је она изашла из сељачких руку и дошла у руке грађанских влада, она је почела да се колеба и ниже неуспех за неуспехом“.⁴⁶ Варирајући познати слоган „Само слога Србина спасава“, у органу Савеза земљорадника појавио се слоган „Само слога сељака спасава“, имплицитно сугеришући идентичност ове две максиме.

Позивајући се на један чланак Станоја Станојевића о првој скупштини у Карађорђевој Србији, која је „све важне послове посвршавала за *свега десет дана*“, Село је у напису *Како је радио наш сељак кад је стварао државу* посебно истакло Станојевићево писање да се „и нехотице... намеће поређење те прве шумадиске **сељачке скупштине** и њенога рада, са садашњом првом скупштином представника свих Срба, Хрвата и Словенаца. Каква разлика! Они неписмени шумадијски сељаци не свађају се око кворума, не циганче око положаја. Они раде!...“ Овај напис *Село* прати упозорењем да ове чињенице „добро утуве они којима је Усуд досудио“ да граде нову државу. У сличном маниру питао се и Никола Стојановић: „Зар наши учени државници не би имали много научити од сељака Милоша Обреновића?“.⁴⁷

Државотворство сељаштва нарочито је истицано у контексту идеје народног јединства. Јован Цвијић је писао да су сељаци „сасвим близу једни другима, особито српски и хрватски сељаци, који у истини представљају један народ. ... Ја сам последњих месеца путовао по српским, хрватским и словеначким покрајинама и свуда сам код сељака утврдио таква осећања, најпрецизније у Шумадији, оној Шумадији која се *сва жртвовала за идеју народне слободе и јединства* (Подв. С. М.)“. Цвијић даље наводи да у Шумадији нигде није наишао на сумњичења у погледу будућности заједничке државе, као што их има „у *интелигенцији код варошана, а природно најчешће у Хрвата* (Подв. С. М.)“.⁴⁸ Тако је сељаштво промовисано у главни кохезиони фактор новонастале државе.

И Стјепан Радић је захтевао „да се свеукупна влада и управа мора до темеља промијенити према сељачкој потреби и према сељачком праву“.⁴⁹ Садржај идеологије био је више-мање исти, али је фокус био сужен на хрватског сељака. Браћа Радић су држали да у називу странке реч *сељачка* има значење „политичко, господарско и друштвено. У политичком смислу значи сељачка странка то, да сељачки сталез, као огромна већина хрватскога народа, има добити сву власт...“.⁵⁰ Овај захтев се изводи из чињенице да је хрватски народ сељачки и да, следствено, и хрватска држава треба да буде сељачка држава. Њен битан сегмент је патернистички однос према сељаку: заштитне царине, забрана увоза туђих пољопривредних производа, државна интервенција у побољшању расног састава стоке, потпоре становништву, награде добрим сточарима. „Но то је све још мало!“, закључивао је Радић.⁵¹

⁴⁶ *Стенографске белешке Привременог народног представништва*, 9. март, 1920;

Говор је прештампан у: *Село*, 14. март, 1920.

⁴⁷ Стојановић, *Сељачка демократија*, 23.

⁴⁸ *Просветни гласник*, јул, 1920.

⁴⁹ Stjepan Radić, *Politički spisi* (Zagreb: 1971), 337.

⁵⁰ Antun Radić и Stjepan Radić, *Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?* (Zagreb: 1908), 31.

⁵¹ Ibid., 35.

Својој идеологији Радић је остао доследан, тако да се сличне поруке могу наћи и у програму странке из 1923. године. Сељаштво је „преогромна већина свега народа“ у Хрватској, па у складу са тим треба да буде заступљен и у средишту одлучивања о свим питањима државног живота, у Сабору. Та „сељачка држава је ограничена заједница **слободних и уједињених домова**“, а за „свестрани напредак сељачкога дома ствара се посебни закон о сељачком наслеђном праву и господарској слободи у духу старог обичајног задружног права, а у складу са данашњим мишљењем и потребама сељачкога народа“.⁵² Љубица Вуковић је закључивала да се сељачка политика „апсорбовала у тежњи да се уреди једна пољопривредна, сељачка држава“.⁵³

Закључак

Козелековски „простор искуства“ и „хоризонт очекивања“⁵⁴ у садржају идеологије пезантизма остали су веома блиски и будућност је схватана као учвршћење традиције. Наиме, традиција пре свега српског села је проглашена за модерну тековину, модеран начин организације сељачког газдинства, који је требало распрострети широм југословенског простора. Идеолошка глорификација сељаштва свакако је представљала прагматичну политичку одлуку која је рачунала са доминантно сеоском структуром југословенског друштва, али је откривала и вредносни систем који је сељака препознао као идентитетску вредност. Зато је идеја „сељачке државе“, која је углавном била дефинисана кроз аргументацију којом је та идеја брањена, постављена као циљ политичке, економске и културне консолидације новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Та консолидација је изостала, и једно од објашњења њеног изостанка лежи управо у структурним карактеристикама пезантизма, који је требало да буде један од кључних фактора консолидације.

Прво, сам пезантизам је исказивао велику противречност: бројне идеолошке поруке (идеолошки садржаји) нису биле повезане у кохерентну целину, а све је карактерисала потпуна неспремност (конфузни и недоследни методи, попут аграрне реформе; некомпетентна страначка инфраструктура итд.) да се успешно делује у правцу реализовања идеологије. Друго, метаидеолошка парадигма у коју је требало да се уклопи и међуратни пезантизам – идеологија интегралног југословенства, била је неостварива, при чему разлоге за то нећемо овде разматрати. То је неминовно утицало и на неуспех пезантизма чији је циљ био југословенски сељак. Уместо тога постојало је српско, хрватско, словеначко, муслиманско итд. сељаштво. Та идеологија имала је утолико успеха, уколико је остајала у „племенским“ границама, као што је пре свега случај са ХСС. Треће, неке основне поставке самог пезантизма патиле су од неразрешивих противречности, каква је, на пример, однос према капитализму, демократији и институцијама модерне државе, које су у суштини инкопатибилне са пројектованом сељачком државом. Пезантизам је, у том смислу, био покушај „посебног пута“, на чијем се циљу налазио идеал општејугословенског сељачког друштва и државе организоване у складу са таквом социјалном структуром.

⁵² *Božićnica, Hrvatski republikanski seljački kalendar za prostu godinu 1923* (Zagreb: 1922), 51.

⁵³ Љубица Вуковић, *Хрватски сељачки покрет браће Радић* (Београд: 1940), 167.

⁵⁴ Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia UP, 2004).

Сељаштво је остало запуштен и заостао део друштва, упркос свим хвалоспевима и обећањима срећније будућности. Међуратни пезантизам свакако није донео побољшања у том погледу, али је, са друге стране, утицао на начин и квалитет рецепције других политичких идеологија, демократије и, касније, фашизма: и једна, а нарочито друга идеологија модификоване су у складу са битним начелима пезантизма.

Коначно, пезантизам је идеолошки дисквалификовао урбане структуре и модерне грађанске вредности, покушавајући да на институције грађанског друштва накалеми вредности сељаштва. Тај идејни синкретизам се манифестовао као немогућност и одсуство институционализације, управо као негација суштине модерних грађанских институција, будући да су оне биле практично инсталиране у систем који вредности на којима су те институције почивале једноставно није познавао.

Литература:

Вуковић, Љубица. *Хрватски сељачки покрет браће Радић*. Београд: 1940.

Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York: Columbia UP, 2004).

Tomasevich, Jozo. *Peasants, Politics and the Economic Change in Yugoslavia*. Stanford: Stanford UP, 1955.

Warriner, Doreen. „Urban Thinkers and Peasant Policy in Yugoslavia, 1918–1959.“ *The Slavonic and East European Review* 38 (1959).

Извори:

Демократија, 7, 10, 26. јун, 9. новембар, 1919.

Просветни гласник, јул, 1920.

Самоуправа, 1. јул, 1919; 25. август, 1920.

Село, 24. јануар, 1. фебруар, 14. март, 11. април, 1. август, 11. септембар, 1920.

Српско коло, 27. фебруар, 24, 31. јул, 2. октобар, 1919.

Стенографске белешке Привременог народног представништва, 10 јул 1919; 9, 11. март, 1920.

Bilić, Aleksandar. „Osvrt na rešavanje agrarnog pitanja.“ *Nova Evropa* 3 (1920).

Božićnica, Hrvatski republikanski seljački kalendar za просту godinu 1923. Zagreb: 1922.

Кораћ, Витомир. *Чија је земља у Југославији?*. Београд: 1920.

Лалошевић, Јован. *Аграрна реформа у Војводини*. Сомбор: 1920.

Nacrt programa Demokratske stranke. Novi Sad: 1920.

Остојић, Тихомир. „Сељачка демократија.“ *Нова Европа* 1 (1920).

Прибићевић, Адам. „Сељачки немири у Хрватској.“ *Српски књижевни гласник* 1 (1920).

Radić, Stjepan. *Politički spisi*. Zagreb: 1971.

Radić, Antun и Stjepan Radić. *Što je i što hoće Hrvatska pučka seljačka stranka?*. Zagreb: 1908.

Ritig, Ivan. *Blagostanje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*. Zagreb: 1919.

Станковић, Ђорђе. *Сто говора Николе Пашића*. 1. том. Београд: Рад, 2007.

Стојановић, Никола. *Сељачка демократија*. Сарајево: 1920.

Шећеров, Славко. *Из наше аграрне политике*. Београд: 1930.

Шта хоће Савез земљорадника. Београд: 1919.

Summary

Srdan Milošević

Value Consensus on Identity: Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes as a “Peasant State”

Key words: *Kingdom of SCS, peasantry, peasantism, peasant state, antiurbanism, ideology*

In the interwar Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) peasantry constituted c. 80% of the whole population. That is why specific ideology of peasantism was elaborated as the dominant ideological discourse which argued for the organization of the new state on that peasant social basis – i. e. for the creation of the „peasant state“. The ideology itself promoted peasantry as the leading stratum of the society in the view of moral values, economic importance, political force etc. That is why the main task was to organize the state in accordance to the needs and interests of the peasantry. Which is more, the ideology attempted to work out the model of „our peasant“, one of the main elements of the „national oneness“ of Serbs, Croats and Slovenes. Almost all political parties as well as leading intellectuals of the time accepted and promoted this ideology, as the means for achieving far-reaching national unification. The ideology included promotion of the peasants' democratic right to take active and leading part in the political life of the state. The glorification of the peasantry was followed by strong antiurbanism and anticapitalism, in some extents. At the end of the day, interwar peasantism failed in the two most important tasks: it did not influence the substantial improvement of the peasant life and it did not contribute to the national unification of the “Yugoslaves”.

Знак на Ушћу

Апстракт: Трансформација урбаног простора у постсоцијалистичком раздобљу доноси са собом обећање „новог“: новог начина живота, новог система вредности, новог културног модела. Ова обећања преносе се најчешће путем доминантних комуникационих канала савременог доба: визуелно обликованих садржаја и стратешки дизајнираних форми. Предмет рада је заштитни знак шопинг центра Ушће у Београду, настао управо на постулатима актуелних тенденција у дизајнирању визуелних порука. Дизајн је у савременом добу транспоновао од праксе уметничког обликовања предмета у реторичку фигуру која обухвата целовити имагинативни процес. Отуда се у раду разматра вишеслојни семантички потенцијал заштитног знака шопинг центра Ушће, као и механизам успостављања референтног имагинативног процеса, односно, тежи се препознавању идентитета места кроз анализу знака који га представља.

Кључне речи: знак, дизајн, политичка економија дизајна, културни заборав, постсоцијалистички град

Познат је стих, прерастао у фразу, који се обраћа Београду: „на ушћу двеју река, испод Авале“. Оставимо Авалу по страни, где уосталом и јесте, и усредсредимо се на ушће двеју река. Оно, наравно, не постоји. Као што су усредсређени одавно приметили, Београд стоји на ушћу једне реке, дакле, сасвим јасно: на ушћу реке Саве у реку Дунав. Ипак, ово стихотворачко удвајање није једино у културном и симболичком басену београдског Ушћа.

Заштитни знак шопинг центра Ушће

Наспрам Калемегданске тврђаве, на левој обали Саве, планирано је да кула некадашњег Централног комитета Комунистичке партије Југославије, а сада пословног центра Ушће, добије близнакињу.¹ У међувремену, док кула не буде изграђена, попут својеврсног симболичког залога тој идеји, промовисан је карактеристични заштитни знак новоизграђеног шопинг центра, отвореног пролећа 2009. године у склопу овог пословног комплекса.

¹ Изградња друге куле, према речима извршног директора компаније која је власник пословног центра Ушће (MPC Properties), неће бити започета пре 2010. године. (Новинска агенција Бета, 18. март, 2009).

Заштитни знак шопинг центра Ушће реализован је управо као идеограм планиране архитектонске структуре. Ради се о стилизованом приказу две куле (представљене у виду пара витких, вертикалних плоха у псеудоперспективном скраћењу) у комбинацији са два хоризонтална, издужена, трапезоидна елемената, у којима се препознају корпус шопинг центра и благозалучено новобеоградско тло на коме дата структура почива. Преплет вертикалних и хоризонталних елемената, као и интензивни хроматски спектар (плава, наранџаста, црвена, зелена), остварују утисак динамичности и вивидности, те имплицитно утичу и на визуелну комуникативност и допадљивост овог знака.

Међутим, специфичност заштитног знака шопинг центра Ушће јесте у томе што он представља нешто што у урбаном пејзажу, заправо, не постоји. То није идеограм физичког, изграђеног објекта, већ идеограм плана, замисли, стратегије. Другим речима, преузетим из опште семиотичке лексике, заштитни знак шопинг центра Ушће јесте означитељ (материјални посредник у успостављању и преношењу значења) коме не недостаје означено (ментална представа, „оно“ што човек који употребљава знак под њим подразумева), али није потпуно јасно шта јесте означено у систему значења којем припада заштитни знак шопинг центра Ушће. Ако узмемо у обзир елементарни став да се значење остварује као процес повезивања означеног са означитељем,² поставља се питање са којим означеним се повезује означитељ тј. описани заштитни знак. Чини се да су могућа најмање три случаја: 1) са изграђеном структуром, 2) са планом развоја и 3) и са једном и са другом варијантом.

У првом случају, један вертикални елемент је сувишан. Тај „вишак делова“ у структури заштитног знака – као што пета нога на столици ремети статичку равнотежу – јесте елемент који ремети стабилност значења. У другом случају, означитељ наизглед савршено одговара означеном. Ипак, то не мора бити тако. Једноставно, посматрач не мора да зна да је планирано подизање још једне

Промотивни пано за један од пројеката пословног центра Ушће, са кулама „близнакињама“, 2006. година

Шопинг центар Ушће, отворен на пролеће 2009. године

² Miško Šuvaković, „Retorika slike“, „Semiotika“, u: *Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. godine* (Beograd: SANU, 1999), 298, 302.

куле. Самим тим, поље означеног остаје празно и процес производње значења бива прекинут. Другим речима, постоји крње, недовршено декодирање, у коме је заштитни знак пре симптом, него материјални и интегрални носилац значења.³ Трећи случај обједињује претходна два и чини се да је најцелисходнији. У оваквом контексту, заштитни знак шопинг центра Ушће је извор (маркетиншке) поруке, на основу које посматрач, обавештен или не, ствара референтну информацију.⁴ Присуство таквог обележја упућује на специфичан идеолошки дискурс, јер – како је то лапидарно изрекао Волошинов – „без знака нема ни идеологије“.⁵ А ово, чини се, важи пре свега за идеологију дизајна.

Дизајн је у савременом добу, по речима историчара уметности Хала Фостера, транспонован од праксе уметничког обликовања предмета у реторичку фигуру која обухвата целовити имагинативни процес.⁶ Полазећи од политичке економије производа, омогућене првом индустријском револуцијом, преко Бодријарове „политичке економије знака“ – која се може препознати већ у естетској визији вајмарског Баухауса⁷ – Фостер предлаже концепт „политичке економије дизајна“ где крајњи производ више није материјални предмет, већ дизајнирани, манипулативни и потрошни податак, заснован на дигиталној технологији. Дизајн тако више није у служби уметничког обликовања, већ је форма исказивања маркетиншке стратегије, која у савременом добу има пословични предзнак корпоративног.⁸

Заштитни знак шопинг центра Ушће, чини се, може бити адекватно анализиран тек у светлу ове фостеровске политичке економије дизајна. Пре свега, зато што она – захваљујући повезивању културних и дискурзивних форми

³ О знаку као симптому склоности в. Erwin Panofsky, “The Ideological Antecedents of the Rolls-Royce Radiator,” *Proceedings of the American Philosophical Society* CVII (1963): 273-288.

⁴ „Информација је мера могућности у селекцији поруке. Она представља слободу поруке коју субјекат има у конструисању поруке, па је треба сматрати статистичким својством извора поруке. Када субјекат зна који ће се од два или три могућа догађаја остварити, он тада има информацију.“ Šuvaković, „Теорија информација“, у: *Појмовник модерне и постмодерне ликовне уметности*, 344–345. О интерпретацији знака као симптома и као информације в. Jan Bialostocki, *Povijest umjetnosti i humanističke znanosti* (Zagreb: GZH, 1986), 144–149.

⁵ Valentin Nikolaevich Vološinov, “Marxism and Philosophy of Language,” in *Art in Theory 1900–1990: An Anthology of Changing Ideas*, ed. Charles Harrison и Paul. Wood, 468 (Cambridge: Oxford – Cambridge 1996).

⁶ Hal Foster, *Dizajn i zločin - i druge polemike* (Zagreb: VBZ, 2006), 25-36; Упор. „design. 1. The general form of COMPOSITION of any building or work of art. 2. In APPLIED ART the shape given to any object of use and also the way in which it function.“ *The Thames and Hudson Dictionary of Art Terms* (London 1995), 65.

⁷ Foster, *Dizajn i zločin - i druge polemike*, 29. Упор: Jean Baudrillard, „Критика политичке економије знака“, у: *Симулација и збљја*, 3-48 (Zagreb: Jesenski i Turk / Hrvatsko sociološko društvo 2001).

⁸ Могло би се рећи да тамо где су најинспириранији маниристички мислиоци у дизајну препознавали „знак од Бога“ (*designo = segno di dio*), данас можемо препознати „знак (од) Корпорације“. в. Antoni Blant, *Umetnička teorija u Italiji 1450–1600* (Beograd: Clio, 2004), 104, 139; Ervin Panofsky, *Idea: prilog istorije pojma starije teorije umetnosti* (Bogovađa: Samostalno izdanje, 1997) 79, 81-84; Naomi Klajn, *Ne logo*, (Beograd: Samizdat B92, 2003), 64–68, 403; Neomi Klein, “A Corporatist State: Removing the Revolving Door, Putting in an Archway,” in *Shock Doctrine*, 308–322 (London-New York: Metropolitan Books, 2007).

са друштвеним и технолошким силама – представља оквир у коме је могуће тражити одговоре на нека од битних питања у вези са овим знаком. На пример, на основу чега знак шопинг центра Ушће можемо да идентификујемо као идеограм, дакле као слику која представља стилизовани, али и иконички приказ конкретног објекта.⁹ Како знамо да овај знак уопште нешто представља? Да ли можемо бити сигурни – да ли смо барем уверени – да ће друга кула, која би употпунила слику, заиста бити подигнута? Ипак, право питање јесте, да ли су претходно изречене недоумице уопште битне

Телеологија дизајна се не заснива на уверењу, већ на виђењу. Другим речима, у систему политичке економије дизајна нешто знамо зато што смо нешто видели. Тридесетих година двадесетог века Валтер Бенјамин је записао: „У сталном немиру тржишне привреде, буржоаске споменике почињемо да

Дигиталне визуелизације архитектонске структуре пословног центра Ушће

⁹ Упор. Милош Ћирић, *Графички знак и симбол* (Нови Сад: Прометеј, 2000), 9, 37.

видимо као рушевине још и пре него што почну да пропадају¹⁰. Данас, у доба електронских медија и њихове експанзивне репродуктабилности, можемо рећи да корпоративне споменике почињемо да видимо и пре него што су изграђени.

Прихватање такве позиције има значајне импликације. Политика погледа, изведена из политичке економије дизајна, добија другачији, артифицијелно генерисан, те самим тим и манипулативнији домен. Добро, кула близнакиња још увек нема, али *видели смо* како ће да изгледају. (На завођење се, послушајмо Бодријаров савет, треба кладити увек и пре свега.) Поглед који је омогућио ово виђење није очијукање са будућношћу или спознаја „уметничке визије“. Оно што објекат дизајна себи не сме да дозволи јесте да изгледа недокучиво, да постане друштвено-политички неупотребљив, речју – да постане уметност.¹¹ Ради се о погледу у неизбежност простора и времена, у сасвим конкретно једно овде и једно сада, од којих је, рекао би Борхес, немогуће побећи.¹² То једно овде и једно сада захтева да механизам овог погледа не буде заснован на оптичким помагалима попут 3D наочара, већ на много једноставнијем инструменту: на повезу за очи. Да би нова слика била адекватно перципирана, односно, да би могли да адекватно сагледамо „ново“, прво морамо да заборавимо „старо“. Механизам културног заборава, покренут дизајнираним погледом – који нас попут повеза за очи спречава да видимо спољашњи свет, али нас и (принудно) инспирише да пројектујемо замишљене слике – ослободиће простор за другачије вредности, другачије обрасце мишљења и живљења, те самим тим и за репозиционирање друштвених и технолошких сила.¹³

Отварање шопинг центара Ушће пратио је пригодни маркетиншки слоган: Нови центар града. У овој реченици, као основном текстуалном елементу кампање, јасно се препознаје тежња да се промовише специфичан (нови?) културни пејсаж, који у овом случају одговара, готово по дефиницији, структури културних пејсажа постсоцијалистичких градова, „насталих као комбинација реинтерпретираних старих симбола комунизма и нових икона слободног тржишта, потрошње и глобализације“.¹⁴

¹⁰ Walter Benjamin, *Reflections* (New York: Schocken, 1986), 162.

¹¹ “Art is, in general, nothing but failed or dysfunctional design.” v. Kurt Mueller, “6 Questions for Boris Groys,” *Art lies: A Contemporary Art Quarterly* 58 (2009).

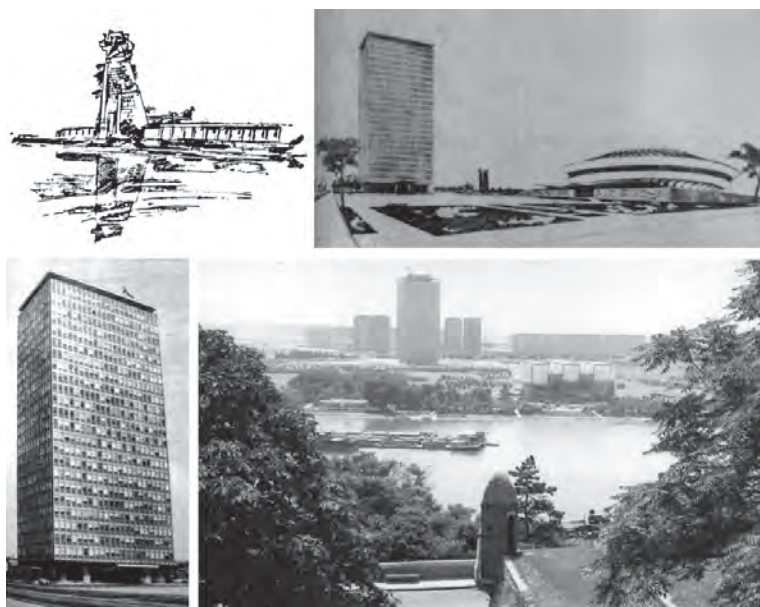
¹² Борхес би то рекао у: “Utopija čoveka koji je umoran,” u: Horhe Luis Borhes, *Peščana knjiga*, 82 (Beograd: Paidea, 2002).

¹³ Упор. Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), 54.

¹⁴ Ljiljana Blagojević, “Postsocialist Cities: Contested Modernism,” in *Writing Central European Art History*, 42 (Vienna: Erste, 2008). О моделима интерпретације културних пејзажа в. Richard Longstreth, *Cultural Landscapes: Balancing Nature and Heritage in Preservation Practice* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008).

ПРАИСТОРИЈА: Новобеоградска обала Ушћа око 1920. године; Старо сајмиште са леве стране некадашњег Земунског моста, 1937. године; нереализовани план за изградњу простора Ушћа, са десне стране Земунског моста из 1938 године.

ИСТОРИЈА: Постконкурсна скица за палату ЦК на Ушћу, арх. Равникар, 1948. године; пројекат Палате друштвено-политичких организација (ЦК КПЈ), арх. студио „Стадион“, 1960. г.; изведени објекат, 1965 године; поглед с Калемегдана, фото: Б. Дебељковић 1965. године.

Непосредно по окончању Другог светског рата, пред новом југословенском влашћу нашли су се задаци везани за преобликовање државног уређења, јасно дистанцирање од традиције предратне Југославије, те спретно балансирање и тактично удовољавање интересима ратних савезника. У симболичкој и идеолошкој географији, новој држави је, суштински, била потребна препознатљива престоница – место управљања и репрезентације, структура неоптерећена хипотеком прошлости, а погодна за пројектовање жељене стварности. Ступање „на властити пут“, крајем четрдесетих година двадесетог века,¹⁵ само је увећало потребу за етатистичком репрезентативношћу. Будући да предратни буржоаски, нацистички и савезнички бомбама руинирани Београд, није одговарао „ствари, њеној актуелној и менталној слици“, репрезентативно је, дакле, нужно значило ново.¹⁶ Терен са леве обале Саве, иако је имао извесну урбанистичку и градитељску традицију, схваћен је као *tabula rasa*,¹⁷ те је тако Нови Београд конципиран као експлицитни полигон државне репрезентације, засноване на стратегији модернистички диктативног повода.¹⁸ Један од првих објеката планираних и подигнутих у новој престоници било је здање Централног комитета Комунистичке партије Југославије, званично названо Палата друштвено-политичких организација. Локација овог здања била је првобитно на самом шпицу ушћа Саве у Дунав, да би Генералним урбанистичким планом Новог Београда из 1958. године, оно било дислоцирано на трасу булевар који се надовезује на правац Бранковог моста, поставши тако „уводни мотив у комплекс Новог Београда при доласку из старог дела града“. ¹⁹ Зграда је ступила у функцију (просторну и симболичку) 1965. године и заиста је постала доминантни мотив свакако урбане структуре Новог Београда, али, пре свега, терена на левој обали ушћа Саве у Дунав. Иако су се у непосредној близини Палате друштвено-политичких организација налазили значајни симболички и културни топови, као што су Парк пријатељства или Музеј савремене уметности, било је несумњиво коме овај домен заправо припада.²⁰ Значај локације на Ушћу није изостао ни у раном посткомунистичком стадијуму. Новембра 1988. године, готово у подножју зграде ЦК, на митингу на коме је Слободан Милошевић промовисан у „новог Војда“, отпочело је „догађање народа“, да би се једанаест мучних година

¹⁵ Након резолуције Информбироа и раскида са СССР-ом. О овом раскиду, његовим поводима и последицама в. Predrag Vranicki, *Historija marksizma* (Zagreb: Naprijed, 1987), 2: 376–402; Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада (1948–1965)* (Београд: Службени лист, 1996).

¹⁶ Упор. Роберт Нелсон и Ричард Шиф, „Репрезентација,” у: *Критички термини историје уметности*, 23 (Нови Сад: Светови, 2004). О неким принципима државне репрезентације у архитектури в. Thomas R Metcalf, “Architecture and Representation of Empire: India, 1860–1910,” *Representations* 6 (1986): 37–65; Barbara Miller Lane, “Architects in Power: Politics and Ideology in the Work of Ernest May and Albert Speer,” *Journal of Interdisciplinary History* XVII, no. 1 (1986): 283–310.

¹⁷ О настанку и развоју Новог Београда в. Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007).

¹⁸ О критици концепта „новог“ в. Boris Groys, *On the New*, доступно на: <http://www.uoc.edu/artnodes/eng/art/groys1002/groys1002.html>

¹⁹ Исто као напомена 17, 154–155.

²⁰ Миодраг Протић, *Нојева барка: поглед с краја века 2 (1965–2000)* (Београд: Српска књижевна задруга, 2000), 266.

касније то догађање завршило НАТО бомбардовањем Србије, у коме је, као један од симбола власти, настрадала и двадесетдвоспратна палата на Ушћу. Ово специфично „место сећања“, нагорело и у дерутном стању, продато је приватном инвеститору и убрзо је ступило на нов пут. Све се то морало десити, а чини се и заборавити, да би дошло до момента када је било могуће поручити: „Ушће Саве у Дунав има дугу традицију као место сусретања трговине, путева, старог и новог дела Београда, а од данас Ушће Shopping Center са поносом постаје место веселих сусрета свих генерација.“

Новембра 1988. године, готово у подножју зграде ЦК, на митингу на коме је Слободан Милошевић промовисан у „новог Војда“, отпочело је „догађање народа“, да би се једанаест мучних година касније то догађање завршило НАТО бомбардовањем Србије, у коме је, као један од симбола власти, настрадала и двадесетдвоспратна палата на Ушћу.²¹ Ово специфично „место сећања“,²² нагорело и у дерутном стању, продато је приватном инвеститору и убрзо је ступило на нов пут. Све се то морало десити, а чини се и заборавити, да би дошло до момента када је било могуће поручити: „Ушће Саве у Дунав има дугу традицију као место сусретања трговине, путева, старог и новог дела Београда, а од данас Ушће Shopping Center са поносом постаје место веселих сусрета свих генерација.“²³

Отварање шопинг центра Ушће, 2009. године

Шта, поред тих вашароликих „веселих сусрета свих генерација“, овај шопинг центар нуди, те се на тај начин кандидује за нови центар града? Уопште, о каквом граду је заправо реч? Шта и ко све стоји под знаком Ушћа?

Захваљујући урбанистичкој позицији, препознатљивој у културном пејзажу Београда, и промоцији вредности глобалног, потрошачког друштва (те самим тим и неизбежног друштва спектакла), шопинг центар Ушће нуди нарочит облик *локалног интернационализма*, превладавање опозиције између глобалне и

²¹ О овом периоду в. Boris Tončić и Denis Kožul, „Kratka istorija užasa“, e-Novine, 2. април 2009.

²² Упор. Pierre Nora, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire,” *Representations* 26 (spring 1989), *Special Issue: Memory and Counter-Memory*: 7–24.

²³ USC [Ušće Shopping Center] Informator, 2009. (непагинирано) – промотивна публикација издата поводом отварања центра, марта 2009. године. Додајмо још и ово: „И то је, већма но ишта на свету, варош из биоскопа, где су куће и тргови само места за сусрете разних људи које ту скупе са разних страна света за једну представу.“ Станислав Винавер, “Балкански филм [1927],” у: Европа у врењу, 234 (Нови Сад: Дневник 1991).

локалне културе, и на тај начин остварује једну веома специфичну функцију града.²⁴ У том превазилажењу супростављања локалног и глобалног, препознаје се димензија града коју би у структури његовог идентитета могли назвати утопијском. Историјски заснована на (некадашњем) изолацијском потенцијалу градских зидина, утопија се манифестује као парадоксални однос према месту. С једне стране, град настаје као свесно, физичко и симболичко изузеће из природног окружења, док, с друге стране, оно што му даје јединственост, којој град увек тежи, јесте управо терен на коме је подигнут. Речима писца Утопије, старим готово пет векова: „ко би упознао један град упознао би и све остале, јер су сви исти, уколико им то природа места дозвољава“.²⁵

Delta City у Београду,
отворен 2007. године

Детаљ рекламне кампање пред
отварање шопинг
центра Ушће.

Потрошачко друштво, засновано на конзумеризму, развило је, путем разноликих форми продајних и вишесadržajних комплекса, концепт *града у граду*. Слично природном окружењу историјског града, „нове“ градове сада окружује изграђена урбана структура. Тако је дошло и до мутације утопијске димензије града. Оно што је некада имало предзнак ексклузивитета, сада је постало домен из којег је екстрахован другачији (могло би се рећи: „утопијски у другом степену“) систем вредности. Материјални (локација, доступност...) и имажинативни (задовољство, жеља, ...) фактори и даље уобличавају утопијску структуру, само су носећи елементи структуре измењени, јер: „шопинг је коначно задовољство, а *Ušće Shopping Centar* је место где се испуњавају жеље“.²⁶ Но, идентитет града, пре свега, формирају његови становници. Зато је било потребно да конзумент прво постане саучесник, да би затим аванзовао у суграђанина у „новом“ граду. Тај град, сликовито речено, подигнут је на дигитално-утопијским шиповима дизајна, фундираним дубоко у муљевито тло глобализације. Отуда, иако је шопинг центар Ушће „место веселих сусрета свих генерација“, у промотивној кампањи која је претходила отварању комплекса, на рекламним материјалима нашли су се модели младих, пословних, наизглед успешних људи, дакле, визуелни предлошци најпожељнијих суграђана у новом комшилуку. Модернистичка фраза „град по мери човека“ редизајнирана је – за почетак у

²⁴ Svetlana Bojm, „Arheologija metropole,” u: *Budućnost nostalgije*, 136 (Beograd: Geopoetika, 2005).

²⁵ Tomas Mor, *Utopija* (Beograd: Utopija, 2002), 97. Upor. Mueller, “6 Questions for Boris Groys,”; Warren Magnusson, “The City of God and the Global City,” in *CTheory: Theory, Technology And Culture* XXIX, no. 3 (2006), доступно на: <http://www.ctheory.net/>

визуелној равни – у тржишни идеал: човек по мери града.²⁷ Јасно, није дизајниран тек визуелни идентитет – чији је део, од онога тренутка када постане *актер*, и сам човек²⁸ – дизајнира се, заправо, културни модел. А шта је култура, ако није „умјешност да се успоставе оазе, тј. да се успоставе мјеста где се свјесно ради на градњи онога што једно другом одговара.“²⁹ Отуда ова *cultura de-signi* ствара контекст не само за наизглед директно ангажоване чиниоце, већ и за специфични („одговарајући“) критички дискурс, чији механизми функционишу, дакле, на сличним премисама, као и други експоненти политичке економије дизајна. Како је то запазио Борис Гројс: „... критички дискурс на Западу циркулише пре свега као роба на медијском тржишту. Ради се о стандардизованом софистичком говору који се произвољно може успоставити унутар сваке политичке стратегије. Јер: где тело није потискивано? Где човек није трауматизован? Где субјект није обухваћен противречним појудама? Где људскост није угрожена од стране машина? Одговор је: то је свуда случај. Дакле, ради се о критици са потенцијално бесконачним продајним потенцијалом.“³⁰ Шта нам онда преостаје? Значи ли то да ако желимо да размишљамо о чиниоцима политичке економије дизајна морамо закорачити ван њеног система вредности? Па, закорачимо.

²⁶ USC Informator, 2009. (непагинирано), курзив М. П.

²⁷ Упор. Walter Benjamin, “The Author as Producer,” in *Art in Theory: 1900-1990*, 488 (Oxford: Blackwell, 1993) и Slavoj Žižek, *The Spectre is Still Roaming Around?* (Zagreb: Arkzin, 1998), 33–35. Као што у чаробном свету маркетинга постоје четири велика П (Производ – Процена – Пласман – Промоција), у систему политичке економије дизајна постоје четири велика К (Корисник – Конзумент – Колаборант – Комшија). Још једна реч на к, која се некада писала са великим почетним словом, дакле: *креација*, сада је тек упосленик у овој П&К фирми, те и на пословима осмишљавања популације.

²⁸ Упор. Ljubiša Rajić, „Preduslovi rasprave o identitetu,“ у *Identitet kao osnova tranzicije*, 11 (Beograd: Evropski pokret u Srbiji, 2004).

²⁹ „Započinjući kao agrikultura ona svoju egzistenciju zahvaljuje mogućnosti da se oranice i zemljišta obrađuju kao ‘pravi’ životni prostori za odabrane biljke. Usklađenost biljki i zemljišta i uklapanje sjetve i žetve u godišnja doba, to je njezina tajna. Tek kasnije, zahvaljujući metafizičkim seminarima, ona se proširila na druga ‘polja’ – dok od nje nije postala ciceronska *cultura animi*, a humanisti tek nju smatraju pravom kulturom.“ в. Peter Sloterdijk, „Pariski aforizmi o racionalnosti,“ у *Filozofija u vremenu*, прир. Abdulah Šarčević, 103 (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991).

³⁰ Boris Groys, *Das kommunistische Postskriptum* (Frankfurt a/M: Suhrkamp, 2006), 69. Цитирано према преводу у Dragan Prole., „Izazovi savremene umenosti između arhiva i medija. Grojsovi doprinosi savremenoj estetici“, *Polja* 455 (januar – februar 2009). Упор. Marija Todorova, [Intervju], у: *Peščanik FM* (Beograd, 2007), 9: 301–302. О једној пређашњој смрти критике в. Валтер Бенјамин, *Једносмерна улица* (Београд: Реч и мисао, 1997), 52.

Р. Магрит, Царство
светла, 1954. године

међутим, не одговара добу дана са доњих регистра слике. Наиме, то је „дневно“, светлоплаво небо са беличастим и плаво-сивим памуколиким облацима, дакле, представљено у потпуној опозицији са ноктурном нижих зона слике. Тако је створена драматична, надреална, визуело ефектна, а истовремено логички неодржива атмосфера. Светло унутар куће могло би указати да у њој неког има, неког коме је то вештачко осветљење потребно. А то би, опет, значило да до тог неког не допире природно, дневно светло. У суштини, становник куће вероватно није ни свестан „дневног“ неба, јер га упаљени канделабр испред прозора упућује, сасвим уверљиво, да је напољу ноћ. Другим речима, за становника куће парадокса нема. Њега види само онај који слику посматра.

Почетком јуна 2009. године у Бриселу је отворен Магритов музеј (*Musée Magritte*). Том приликом је на прочеље куће у коју је музеј смештен постављена пригодна сценографија: „фасадна завеса“ музеја се отвара и открива управо сцену са слике Царство светла.³¹ На тај начин посетиоцима је на први поглед стављено до знања шта могу да очекују унутар Музеја. Могло би се рећи да је и парадокс удвојен. На ранију антитезу дан-ноћ, сада је додата нова: завеса-фасада. Но, чини се да је ова интертекстуална *trompe l'oeil* успешно обавила свој посао. Зашто? Зато што је музејски, хетеротопијски простор³² вероватно једини који може да издржи и подржи ову врсту парадоксалности. Јасно је да

³¹ Можда треба нагласити да је *L'Empire des lumières* тема којом се Магрит бавио годинама, обрађујући је у различитим техникама и са различитим мотивима, а неке њене верзије се налазе у колекцијама најпознатијих светских музеја модерне уметност као што су МОМА и Гугенхајм у Њујорку. Овде описана слика налази се управо у бриселском музеју.

³² Хетеротопију као теоријски концепт увео је француски филозоф Мишел Фуко. Хетереотопија, насупрот утопији као идеалистичкој конструкцији, припада свету реалности социјалних институција. То је простор акумулација времена и разлика, простор другости који експонира реалан простор тако да реалност може деловати као илузија. Упор. Michel Foucault, "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias," in *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*, ed. Neil Leach, 350–356 (New York City: Routledge, 1997).

Отварање Musée Magritte, Брисел 2009.
године

Ушће: близнакиње на видику након
2010. године

шопинг центар Ушће није музејски простор. Као што је већ речено, дизајн не дозвољава себи да буде компромитиван везом са уметношћу. Ипак, чини се да се извесни однос између случаја *Магрит* и заштитног знака шопинг центра Ушће може успоставити, и то у равни парадокса. Парадокс заштитног знака лежи, у суштини, у антитези насталој на релацији постојеће-непостојеће: иконички знак представља две куле док (у стварности?) постоји само једна. Као и унутар куће на Магритовој слици, унутар шопинг центра парадокса нема; посетиоци га не примећују јер их разноврсни и вишеслојни конзументски полигон (150 радњи на 50.000 m²) упућује, уосталом сасвим уверљиво, да је све на свом месту. Парадокс се може приметити само споља, ван заводилачког механизма имагинативног процеса (на пример са оног давнашњег *фићур-баира*, брега за размишљање, што, ето, стоји „на ушћу двеју река, испод Авале“). Ипак, због доминантне *инклузивне* спреге културних образаца и друштвено-технолошких сила, а за разлику од простора уметничког музеја, из простора у коме егзистира заштитни знак шопинг центра Ушће, не може се изаћи.³³ Но, у томе нема ничег апокалиптичног: не може се изаћи зато што се и не мора. (Као што се ни из музеја не може изаћи, уколико се у њега прво не уђе.) Оно што се може, оно што нам преостаје, јесте препознавање граница ове спреге, анализа њихових рефлексија, идентификовање оквира различитих и нехомогених критичких простора и њихових референтних потенцијала.³⁴ Јер, знак на Ушћу је тек знак – он представља „нешто друго“ само зато што ми тако хоћемо, односно, зато што смо тако изабрали. Јер, да завршимо оним чиме је Хал Фостер започео своју полемику са дизајном, дакле, речима Едварда Саида: „у бити, шта је критичка свест ако није незауостављива пристрасност према алтернативама?“³⁵

³³ Ова спрега (културних образаца и друштвено-технолошких сила) свакако постоји и у музејском дискурсу, али она је усмерена управо у супротном смеру, смеру ексклузивитета.

³⁴ Mišel Fuko, „Šta je prosvetiteljstvo?“, Treći program, бр. 102 (1995): 241.

³⁵ Foster, Dizajn i zločin, 7. Упор. Gayatri Chakravorty Spivak, “Who Claims Alterity,” у Remaking History: Discussions in Contemporary Culture IV (Seattle: The New Press, 1989), 269–292

Литература:

- Baudrillard, Jean. *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. St. Louis: Telos Press, 1981.
- Benjamin, Walter. *Reflections*. New York: Schocken, 1986.
- Benjamin, Walter. "The Author as Producer." in *Art in Theory: 1900-1990*. Oxford: Blackwell, 1993.
- Benjamin, Walter. „The Author as Producer.“ in *Art in Theory 1900-1990: An Anthology of Changing Ideas*, ed. Charles Harrison and Paul Wood, Oxford: Blackwell, 1996.
- Бенјамин, Валтер. *Једносмерна улица*. Београд: Реч и мисао, 1997.
- Bialostocki, Jan. *Povijest umjetnosti i humanističke znanosti*. Zagreb: GZH, 1986.
- Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- Blagojević, Ljiljana "Postsocialist Cities: Contested Modernism." in *Writing Central European Art History*. Vienna: Erste, 2008.
- Blant, Antoni. *Umetnička teorija u Italiji 1450–1600*. Beograd: Clio, 2004.
- Bojm, Svetlana. *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika, 2005.
- Borhes, Horhe Luis. *Peščana knjiga*. Beograd: Paidea, 2002.
- Винавер, Станислав. "Балкански филм [1927]," у: *Европа у врењу*. Нови Сад: Дневник 1991.
- Vološinov, Valentin Nikolaevich. "Marxism and Philoshopy of Language." in *Art in Theory 1900–1990, An Anthology of Changing Ideas*, ed. Charles Harrison and Paul Wood. Cambridge: Oxford – Cambridge, 1996.
- Vranicki, Predrag. *Historija marksizma II*. Zagreb: Naprijed, 1987.
- Groys, Boris. *Das kommunistische Postskriptum*. Frankfurt a/M: Suhrkamp, 2006.
- Žižek, Slavoj. *The Spectre is Still Roaming Around?*. Zagreb: Arkzin, 1998.

- Klajn, Naomi. *Ne logo*. Beograd: Samizdat B92, 2003.
- Klein Neomi, *Shock Doctrine*. London-New York: Metropolitan Books, 2007.
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Lane, Barbara Miller. "Architects in Power: Politics and Ideology in the Work of Ernest May and Albert Speer." *Journal of Interdisciplinary History* XVII, no. 1 (1986).
- Longstreth, Richard. *Cultural Landscapes: Balancing Nature and Heritage in Preservation Practice*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.
- Magnusson, Warren. "The City of God and the Global City." *CTheory: Theory, Technology And Culture* XXIX, no. 3 (2006).
- Марковић, Предраг Ј. *Београд између Истока и Запада (1948–1965)*. Београд: Службени лист, 1996.
- Metcalf, Thomas R. "Architecture and Representation of Empire: India, 1860–1910." *Representations* 6 (1986).
- Mor, Tomas. *Utopija*. Beograd: Utopija, 2002.
- Mueller, Kurt. "6 Questions for Boris Groys," *Art lies: A Contemporary Art Quarterly* 58 (2009).
- Нелсон, Роберт и Ричард Шиф. *Критички термини историје уметности*. Нови Сад: Светови, 2004.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire." *Representations* 26 (1989).
- Panofsky, Ervin. *Idea: prilog istorije pojma starije teorije umetnosti*. Bogovada: Samostalno izdanje, 1997.
- Panofsky, Erwin. "The Ideological Antecedents of the Rolls-Royce Radiator." *Proceedings of the American Philosophical Society* CVII (1963).
- Prole, Dragan. „Izazovi savremene umenosti između arhiva i medija. Grojsovi doprinosi savremenoj estetici.“ *Polja* 455 (januar – februar 2009).
- Протић, Миодраг. *Нојева барка: поглед с краја века 2 (1965–2000)*. Београд: Српска књижевна задруга, 2000.

- Rajić, Ljubiša. „Preduslovi rasprave o identitetu.“ u: *Identitet kao osnova tranzicije*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji, 2004.
- Sloterdijk, Peter. „*Pariski aforizmi o racionalnosti*.“ u: *Filozofija u vremenu*, priir. Abdulah Šarčević. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- Spivak, Gayatri Chakravorti. “Who Claims Alterity.” in *Remaking History: Discussions in Contemporary Culture IV*, Seattle: The New Press, 1989.
- Todorova, Marija, „[Intervju]“, u: Peščanik FM. IX. Beograd, 2007.
- Tončić, Bojan i Dejan Kožul. Kratka istorija užasa. e-Novine (02. april 2009.)
- Ћирић, Милош. *Графички знак и симбол*. Нови Сад: Прометеј, 2000.
- Foster, Hal. *Dizajn i zločin – i druge polemike*. Zagreb: VBZ, 2006.
- Foucault, Michel. “Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias.” in *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*, ed. Neil Leach. New York City: Routledge, 1997.
- Fuko, Mišel. „Šta je prosvetiteljstvo?.“ *Treći program* 102 (1995).
- Šuvaković, Miško. „Retorika slike“, „Semiotika“, „Teorija informacija.“ u: *Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. godine*. Beograd: SANU, 1999.

Summary

Milan Popadić

The Sign at Usce

Key words: *sign, design, political economy of design, cultural forgetness, post-socialist city*

Transformation of urban landscape in postsocialist era goes hand in hand with promises of “the new”: new life style, new value system, new cultural model. These promises are given mostly through dominant communication channels: visually shaped contents and strategically designed forms. This article reflects on the emblem of Usce Shopping Centre (USC), the sign which is based on the contemporary principles of creating visual messages. A contemporary design goes beyond common practice of shaping fine art object, and becomes rhetorical figure that produces inclusive imaginative process. Thus, in this article, multivalent semantic potential of the emblem of USC and its referent mechanism of imaginative process are being inspected. The aim is to recognize identity of the place through its representative sign.

Usce Shopping Centre is a new built section of Usce Business Centre, complex which is sited in very significant location for Belgrade’s cultural landscape. This is mainly because Usce Business Centre in its architectural structure, besides USC, includes tower that formerly was known as tower of Central Committee of Yugoslavian Communist Party (CK KPJ). New owners renovated it in contemporary corporate style, but they also planned to raise another, twin tower next to old one. Ideogram of this twin tower structure, that doesn’t yet exist (sic!), appears on the emblem of USC. Thus, main question of this article is: what this sign represents?

There is no precise answer. This sign, in context of postsocialist city, creates setting for variety of interpretations. It provokes thinking about utopian character of contemporary urban structures and its position in essential cultural categories (memory, cultural landscape, comprehension ...). None the less, it also creates milieu for a specific and recognizable critical discourse, currently established in Western society. Therefore, it brings a warning: if one wants to stay out of the loop, both theoretical and practical, and preserve chance for critical thinking, his mind must be open to diversity of alternatives.

Политика признања партикуларних идентитета

— дијалог мултикултурализма и либералне државе —

Апстракт: Текст се бави односима напетости између уједињавајућих принципа либералне државе и захтева за признањем партикуларних идентитета које упућују различите културне групе. Први део рада посвећен је отклањању термилошких недоумица са којима се сусрећемо приликом одређења термина мултикултурализам. У наставку рада, пажњу усмеравамо према кључним принципима либералне државе и основним теоријским поставкама и правцима мултикултурног покрета. Закључна разматрања настоје пронаћи одговор на питање да ли нам је неопходан мултикултурализам и, ако јесте, коју његову форму можемо сматрати прихватљивом.

Кључне речи: групни идентитет, културна разноликост, мултикултурализам, либерализам, политика признања

Увод

У студији посвећеној анализи образовних политика у Сједињеним Америчким Државама, објављеној 1997. године, амерички социолог Нејтан Глејзер (Nathan Glazer) закључује: „Мултикултурализам је победио. Сви смо ми мултикултуралисти данас.“¹ Упадљивост, већ на први поглед контроверзног закључка, додатно је појачана сазнањем да се ради о изјави угледног харвардског професора који је свега деценију раније важио за противника примене мера афирмативне акције у школским установама. У фукојамовском маниру, Глејзер проглашава дебату између либерализма и мултикултурализма окончаном, а победника познатим.

Но, овде се не ради о усамљеном примеру победничког усклика. И други су теоретичари, премда нешто опрезнијим тоном, истицали „историјски успех“ мултикултурализма. Тако нам Вил Кимлика (Will Kymlicka) саопштава да је „мултикултурализам у својој либералној варијанти, како се чини, победио јер нема јасне алтернативе“,² те да „није више питање да ли треба прихватити мултикултурализам, већ једино коју врсту“.³ Брајан Бери (Brian Barry) у уводу

¹ Nathan Glazer, *We Are All Multiculturalists Now* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997), 14.

² Will Kymlicka, „Introduction: An Emerging Consensus?“, *Ethical Theory and Moral Practice*, no. 1 (1998): 147.

³ Will Kymlicka, „American multiculturalism in the international arena“, *Dissent* (fall 1998), 72-73.

своје књиге „Култура и једнакост – егалитарна критика мултикултурализма“, коју читаоцима представља као прву широку критику мултикултурализма унутар политичке филозофије, признаје истину да „већина оних који пишу о овој теми чине то из одређене мултикултуралне позиције“.⁴ И заиста, у зениту академског интересовања за тему културног плурализма, током деведесетих година, мултикултурализам се уобичајено разумевао као „добар момак“ савремене политичке теорије и пожељан стандард добро уређеног поретка.

Могуће је уочити неколико основних разлога због којих се тематизација мултикултурализма постојано налазила у центру пажње политичких теоретичара тог доба. Слом комунистичког блока умногоме је прекомпоновао друштвену и политичку стварност, како слободног, тако и ослобођеног дела света. У Источној Европи долази до бујања етничког национализма. Снажни пориви етнизације политике болно су се преплитали са проблемима транзиције у либералну демократију. Еуфорија проналажења и величања дуго потискиваног националног идентитета праћена је окрутним односом према мањинским заједницама. С друге стране, у старим демократијама, етаблираним националним државама, одсуство идеолошког супарника у жижу политичких дебата ставља теме културне и идентитетске разноликости. Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington) уочава да је са завршетком хладног рата „укинут снажан разлог давања првенства националном идентитету и тако отворен пут људима да се у већој мери вежу за друге типове идентитета“.⁵ Актуелизација питања положаја домородачких народа, имиграциони притисци и претње сецесијом појединих региона, упућују на закључак да ни Западне демократије нису остале имуне на различите облике политизације културе. Отуда не изненађује права инфлација чланака и књига које су се бавиле овим темама, при чему су кључне речи „идентитетски плурализам“ и „културна разноликост“, по правилу, имале позитивну конотацију.

Међутим, уколико би последњу деценију двадесетог века, без опасности од претеривања, могли да означимо као подстицајан период за политику идентитета у свим њеним варијантама, сличан закључак не би могао да важи и за почетак овог столећа. Данас политика идентитета, у најмању руку, не доживљава исту благонаклоност и добронамерну пажњу академске и шире јавности. Жустра расправа о дometима и учинцима политике идентитета није мимоишла ни њен, како се у почетку сматрало, најперспективнији изданак – теорију и праксу мултикултурализма.

Свакако најконтроверзнија и најактуелнија дилема мултикултурализма данас јесте такозвано „муслиманско питање“. Старе недоумице о начинима инклузије муслиманских имиграната у западним демократијама додатно су заоштрене у светлу борбе против тероризма. Мултикултурализам се све чешће криви за погубне учинке неуспеле интеграције „деце мултикултурализма“. У ауторском тексту, објављеном у *Обзерверу* након терористичког напада у Лондону, британски новинар Вилијам Фаф (William Pfaff) опомиње: „Ови британски бомбаши су последица ужасавајућих странпутица којима се денуо мултикултурализам“.⁶ Глобализација тероризма уноси значајну промену у

⁴ Brian Barry, *Kultura i jednakost – egalitarna kritika multikulturalizma* (Zagreb: Naklada Jesinski i Turk, 2006), 6.

⁵ Semjuel Hantington, *Američki identitet* (Podgorica: CID, 2008), 32.

дискурс мултикултурализма. Дилеме мултикултурализма нису више привлачне само академским делатницима и заинтересованим мањинским заједницама. Мултикултурализам се овог пута налази на оптуженичкој клупи знатно шире јавности. Јан Бурума (Ian Buruma) исправно примећује да се академска расправа о просветитељству и антипросветитељству након 11. септембра са универзитета пренела и на пијаце.⁷

Без обзира на то што одбране мултикултурализма губе на виталности, не би требало правити грешку сличну оној Глејзеровој, овог пута пресуђујући у корист либералног универзализма. Премда су позиције актера расправе у новим условима измењене, никако се не може тврдити да је дебата близу коначног завршетка. Жустрина либерално-мултикултуралног дијалога последњих година потврђује да „славни спор“ ипак није на измаку снаге. Старе линије сукоба су обogaћене новим темама и приступима, а отворени су и нови фронтови. Питање мултикултурализма, без сумње, остаје у самом врху агенде савремене политичке теорије.

Значење термина

Термин *мултикултурализам* спада у групу најфреквентнијих термина у савременој политичкој теорији. Учесталост употребе и различите колоквијалне конотације којима је термин оптерећен, последично, онемогућавају јасно и прецизно утврђивање значења термина. Кад се томе придода и сазнање да се ради о некохерентном и изразито контекстуално условљеном концепту, који са различитих страна пропитује и изазива базичне претпоставке модерне државе, чини се да су термилошки неспоразуми неизбежни.

Како би се та термилошка збрка барем донекле рашчистила, битно је, за почетак, уочити различите нивое анализе мултикултурализма. Прво, мултикултурализму је могуће приступити социолошки и дескриптивно. У том смислу, овим термином се означава културни плурализам савремених друштава. За тај опис стања ствари употребљава се још и термин „мултикултуралност“. Бројни су извори културне хетерогености. Опште је место да постојеће државе карактерише етничка разноликост.⁸ Готово да је немогуће навести пример државе коју настањује само једна нација. Мултикултурализам се по овој концепцији, која доминира у теоријским расправама о културном диверзитету, везује за разноврсност националних и етничких групација у данашњем свету. Међутим, етничке особености различитих група нису једино извориште културног плурализма. Различите неетничке групе такође формирају и негују посебне културне идентитете. У том контексту, термин се расплињује, обухватајући и тзв. „нове друштвене покрете“, широк дијапазон удружења и покрета, по правилу, маргинализованих група. С обзиром на то да културна разноликост представља

⁶ William Pfaf, „A monster of our own making“, *Observer*, August 21, 2005.

⁷ Ian Buruma, *Murder in Amsterdam: The Death of Theo Van Gogh and the Limits of Tolerance* (New York -München: Atlantic Books-Carl Hanser Verlag, 2006), 34.

⁸ Вил Кимлика наводи податак по којем у 84 независне државе света живи 600 живих језичких група и око 5000 етничких група. Види: Vil Kimlika, *Multikulturno građanstvo* (Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2002), 19.

стварност безмало свих модерних држава, емпиријско-дескриптивна употреба термина није спорна и тешко да јој се неко може успротивити.

Друго значење термина је родно место теоријских спорења. То је тренутак када термин престаје бити вредносно неутралан. Мултикултурализам, у том значењу, представља нормативни идеал који нам сугерише како би требало да се опходимо према културним различитостима у друштву. Дакле, не ради се само о уважавању чињенице да модерне државе карактерише културна разноликост, већ се износе и становишта о природи културних разлика, те начинима њиховог правног и политичког уважавања. Нормативни мултикултурализам се често изједначава и синонимно користи са терминима „политика идентитета“, „политика разлике“ и „политика признања“, чиме се жели истаћи да је особеност мултикултурног покрета то што се бави питањем идентитета, указивањем на различите идентитетске контексте и потребу њиховог уважавања и признања. Важно је уочити да дескриптивно разумевање мултикултурализма не имплицира нужно и одређени нормативни захтев, док се нормативна концепција мултикултурализма неизбежно заснива на претходној емпиријској евиденцији културне разноликости. На трагу тог закључка, корисна нам је информација коју нам даје Миодраг Јовановић. Он истиче да употреба овог термина у нормативном смислу увек претпоставља утврђивање његовог социолошког значења, односно претходно одређење ко су адресати појединих права и повластица којима тежи мултикултурализам у својој прескриптивној амбицији.⁹ Кимлика тако своју концепцију либералног мултикултурализма изводи на темељу претходног одређења националних мањина и етничких група као јединих титулара групно-специфичних права. Супротно овом суженом социолошком полазишту, Ирис Мерион Јанг (Iris Marion Young) сматра да и остале групе са специфичним идентитетским обележјима заслужују пажњу и признање шире заједнице. У те групе она убраја старе, сиромашне, хомосексуалце, жене, особе са хендикепом, Афро-Американце, Хиспано-Американце, као и друге држављане САД-а који нису беле пути. Андреа Семприни наведено рачвање нормативних концепција мултикултурализма обележава двома различитим интерпретацијама мултикултурализма. У првом случају, ради се о политичкој интерпретацији мултикултурализма која обухвата искључиво захтеве етничких мањина унутар националних држава. Друга интерпретација, коју Семприни назива културолошком верзијом мултикултурализма, шира је по опсегу и обухвата захтеве и оних група које нису нужно етничке.¹⁰

У трећем значењу, мултикултурализам означава политичку акцију у виду различитих модела мултикултурних политика. Ради се о институционалном одговору на захтеве мањинских група за признањем њихових партикуларних, културних идентитета. Мултикултурне политике, у том смислу, представљају политичко и правно институционализовање културне разноликости кроз широк спектар, пре свега, законодавних мера. Преференцијални третман приликом запошљавања и уписа на факултете, права употребе језика и симбола, представљеност у кључним институцијама политичког система, као и различити облици самоуправних права, неке су од мера мултикултурне политике.

⁹ Миодраг А. Јовановић, *Колективна права у мултикултурним заједницама* (Београд: Службени гласник, 2004), 17.

Још једна важна напомена коју би требало имати у виду приликом утврђивања могућих значења термина тиче се изразите контекстуалне уосидрености расправе о мултикултурализму. Наиме, у различитим географским поднебљима сусрећемо различите употребе термина. Тако у САД доминирају схватања која мултикултурализам изједначавају са свим врстама „политике идентитета“, при чему је главно „бојно поље“ питање структуре и реформе наставних програма. У Канади и Аустралији овим термином се првенствено означавају културна права имиграната, док се у Европи мултикултурализам везује како за политичке захтеве различитих националних заједница, тако и за све оштрији сукоб између либералног европског културног наслеђа и нелибералних пракси муслиманских имиграционих заједница. Наведена термиолошка меандрирања појма навела су Пнину Вербнер (Pnina Werbner) да мултикултурализам с разлогом назове „путујућом теоријом“, чије је разумевање урођено у посебне друштвене околности конкретних држава.¹¹ То нам сугерише да је термин *теорија*, када говоримо о мултикултурализму, исправније употребљавати у множини, те рећи да се ради о фамилији политичких теорија које, у зависности од тога шта се разумева под „културом“, обухватају простран дијапазон тема и приступа.¹² Без обзира на ову теоријску расплутост, барем у једној ствари могуће је уочити заједнички именитељ мултикултурног покрета. Мета нормативне оштрице мултикултурализма, у свим његовим облицима, јесу принципи уједначавања и хомогенизације, на којима почива модерна национална држава. Будући да је принцип грађанства основна интеграцијска оса у модерним државама, јасно је што се мултикултурна критика модерне државе по правилу приказује као напад на њено либерално утемељење. Стога се у наставку рада бавимо односима напетости и конфликта између универзалних, уједначавајућих принципа модерне државе и партикуларно-идентитетских захтева појединачних културних заједница.

Базични принципи либералне државе

Процес настанка и обликовања модерне државе, како наводи Ентони Гиденс (Anthony Giddens), резултат је динамичног односа и узајамног утицаја три снажна принципа: грађанства, национализма и суверенитета.¹³ Модернизацијски процеси уједначавања, хомогенизације и територијализације политике урушавају предмодерну конструкцију политичке заједнице, при чему деполитизацију партикуларних идентитета можемо означити као централну новост у конституисању модерне политичке заједнице.

¹⁰ Andrea Semprini, *Multikulturalizam* (Београд: Clio, 2004), 35-36.

¹¹ Pnina Werbner, “Who sets the Terms of the Debate? (Heteropic Intellectuals and the Clash of Discourses),“ *Theory, Culture and Society* XVII, no.1 (February 2000): 147.

¹² Кимлика наводи седам тема које су предмет интересовања теорије мултикултурализма: имиграција, мањински национализам, расизам, положај домородачких народа, представљеност мањина, религијске групе и родна једнакост. Види: Вил Кимлика, *Савремена политичка филозофија* (Београд: Нова српска политичка мисао, 2009), 410-411

Предмодерна држава се пристрасно опходила према посебним концепцијама доброг живота у том смислу што је неке етичке назоре прописивала и штитила, сматрајући их суштинским за свој опстанак, док је друге забрањивала и прогонила. Чланство у предмодерној политичкој заједници било је нужно посредовано припадношћу неком партикуларном идентитету. Опште добро истовремено је представљано и као добро свих чланова заједнице, којима није остављено у избор да ли ће то добро следити или не. Политизација религије и крвави прогони „погрешних“ вера болни су подсетник на период предмодерног јединства јавне и приватне сфере.

Модерна држава, нарочито у својој либералној компоненти, политички утемељеној на принципу грађанства, радикално преобликује предмодерно разумевање односа између појединца и заједнице. Појединци се посматрају као рационална људска бића која представљају вредност за себе, а свој политички статус стижу на основама једнакоправности.¹⁴ Сви чланови политичке заједнице имају једнаку могућност да буду део јавног поља и да под једнаким условима учествују у расподели базичних друштвених добара (права и слободе, приступ јавним функцијама, доходак, здравство итд.). Та добра су израз универзалних људских потреба, а не партикуларних идентитета. Политичко поље је очишћено од супстанцијалних наноса „старог режима“. Да бисмо постали његов део, није више неопходно да следимо одређену концепцију доброг живота. Довољно је да прихватимо основна правила игре инкорпорирана у уставном тексту. То је и одговор на питање шта је заједничко припадницима модерне политичке заједнице. Устав је, као заједничко политичко добро свих грађана, оно место у којем је лоцирана наша идентитетска приврженост заједници. Једнакоправност, међутим, има своју цену. Сви партикуларни идентитети су деполитизовани и смештени у окриље приватне сфере. Једино се десупстанцијализованом политичком идентитету, извору наших једнаких правних статуса, признаје јавни карактер и способност универзализације. Принцип грађанства, стога, надилази и надраста све оне статусне разлике и повластице на којима је почивала предмодерна политичка заједница, док непристрасна, апстрактна правила и процедуре представљају оквир индивидуалних избора. Зато се каже да су либералне норме деонтолошке, неутралне у погледу сврха и у тесној вези са концепцијом негативне слободе. На тај начин модерна држава постаје отворена за широк спектар различитости осим, наравно, за оне животне стилове које доводе у питање базична правила игре и слободу избора које су ту множину разноликости и омогућиле.

Три су основне стратегије опхођења модерне државе према различитостима животних избора њених чланова. Прву такву стратегију чини принцип неутралности. Већ смо нагласили да је једнакост у политичком пољу

¹³ Anthony Giddens, *The Nation State and Violence* (Cambridge: Polity Press, 1985), цитирано према: Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike* (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 60.

¹⁴ Примећујемо да у либералним концепцијама друштвеног уговора (Лок, Хобс, Ролс) појединце, као уговорне стране, не карактерише никаква идентитетска припадност. Брајан Бери увиђа како либерална теорија није заинтересована за питање ко се удружује, већ за то како се политичке заједнице воде. Види: Berrie, *Kultura i jednakost*, 164.

она цена коју смо дужни да платимо за процват различитости у неполитичкој сфери. Либерална држава се према свим неполитичким идентитетима својих грађана опходи непристрасно, у складу са начелом „бенигног занемаривања“. То значи да либерална држава не промовише, не вреднује и не рангира квалитете различитих концепција доброг живота које њени грађани следе у приватној сфери. Друга стратегија либералног третирања различитости испољава се кроз принцип толеранције. Овим принципом се настоји нагласити приврженост либералне државе слободи упражњавања разноликих животних стилова, све док они немају претензију да узурпирају неутралну јавну сферу. Принцип толеранције се појављује као проширена верзија првобитног принципа верске толеранције, којим је питање религијске припадности из јавне премештено у приватну сферу. Принцип недискриминације препознајемо као трећу стратегију либералног уважавања разноликости. Права недискриминације налажу да никоме не сме бити ограничен приступ јавној сфери због расне, верске или националне припадности. Премда овај принцип можемо означити као благо нарушавање непристрасности либералне државе, антидискриминационо законодавство, ипак, не излази из оквира либералне шеме добро уређеног поретка. Мото очева оснивача САД, *e pluribus unum*, одабран од стране Континенталног конгреса, понајбоље одсликава описану нормативну претензију либерализма кад је у питању однос према различитостима.

Чистој грађанској концепцији, коју смо у основним цртама изложили, примерен је државно-територијални, неетнички, појам нације. Међутим, од самог почетка процеса настајања модерне државе приметно је прожимање идеје о политичком јединству слободних и једнаких грађана са потребом културног јединства заједнице. На овом месту ћемо се за тренутак вратити Гиденсовој типологији формативних принципа модерне државе. Модерна држава, наглашава Гиденс, није само уговорна конструкција искључиво утемељена на принципу грађанства. Она је истовремено и форма супстантивне заједнице, обликована принципом национализма. Процедурални тип легитимности, ма колико био неопходан, ипак није довољан чинилац пуне интеграције једне политичке заједнице. Паралелно са процесом универзализације статуса кроз формулу грађанске једнакоправности одвија се исто тако важан процес обликовања заједничког моралног и политичког идентитета.¹⁵ И најутицајнија послератна теорија грађанства потврђује речено. Када Томас Х. Маршал (Thomas H. Marshall) говори о неопходности проширивања традиционалне концепције грађанства низом социјалних права, он ту првенствено мисли на неопходност интеграције радничке класе у главне токове британске националне културе, што би осигурало основу националног јединства и лојалности. Недостатак образовања и економских ресурса, упозорава Маршал, спречава припаднике радничке класе да уживају у делима сопствене националне културе – на пример, да се упознају са радовима Шекспира, Џона Дона и Дикенса, са Библијом краља Џејмса, Кромвелом, Славном револуцијом и крикетом.¹⁶ Да је културни национализам спојив са либерализмом, сматра и Кај Нилсен (Kai Nielsen). По његовом мишљењу, илузорно је говорити о чисто политичком, државно-правном поимању

¹⁵ Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, 165.

¹⁶ Кимлика, *Савремена политичка филозофија*, 361.

нације. Сви национализми су, тврди Нилсен, културни, ове или оне врсте.¹⁷ Јаел Тамир (Yael Tamir), на трагу поменутог опажања, закључује да су „осим неких космополита и радикалних анархиста, данас већина либерала заправо либерални националисти“.¹⁸ Упоредна анализа уставних текстова конституционалних демократија потврђује нам да модерне државе на конституционалном нивоу представљају спој елемената државно-територијалног и етничко-културног поимања нације.¹⁹

И ова летимична анализа процеса изградње модерних држава довољна нам је да уочимо изузетно сложен и противречан однос између три формативна принципа модерне државе (грађанство, нација, суверенитет). Тај однос узајамне напетости бива додатно заострен у мултикултурним срединама. Тровековна историја модерне државности показује нам да ниједан од три модернизацијских процеса (уједначавање, хомогенизација, територијализација) који претходе овим принципима није био благонаклон према положају различитих мањинских заједница. Опште је место да мањине плаћају највећу цену у процесима изградње нације. Политичко укључивање постаје згодан изговор за културну асимилацију. Систем обавезног образовања, концепт народне армије, централизована администрација, јединствен систем пореза и мерних јединица представљају кључне установе модерне државе у процесу асимилације културних периферија.²⁰ Тај процес законито бива праћен тенденцијама маргинализовања мањинских група. Мултикултурализам се јавља као реакција на негативне учинке културне несензибилисаности модерне државе.

Основне поставке и струје политичке теорије мултикултурализма

Сажето, суштину нормативних претензија мултикултурног покрета могуће је изложити у одговору на питање које у уводу едиције *Мултикултурализам* поставља Ејми Гатман (Amy Gutmann). Питање гласи: „Да ли грађани различитих идентитета могу да буду представљени као једнаки ако јавне институције не признају њихове посебне идентитете, него само њихове опште интересе у оквиру грађанских и политичких слобода, примања, здравствене заштите и образовања?“²¹ Без обзира о којој верзији мултикултурализма је реч, одговор је исти: уколико желимо да говоримо о истинској равноправности свих чланова политичке заједнице, неопходно је јавно признање њихових партикуларних идентитета. Јасно је да је централна мета мултикултурне критике један од носећих стубова либералне државе, принцип раздвојености јавне и приватне сфере. Прокламована неутралност јавне сфере, по мултикултуралистима,

¹⁷ Kaj Nilsen, „Kulturni nacionalizam, ni etnički, ni građanski,“ u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak, 252 (Београд: Службени лист СРЈ, 2002).

¹⁸ Јаел Тамир, *Либерални национализам* (Београд: Филип Вишњић, 2002), 225.

¹⁹ Тако, на пример, први члан Устава Републике Србије почиње речима: „Србија је држава српског народа и свих њених грађана...“

²⁰ Кимлика уочава да су све либералне државе, изузев Швајцарске, настојале да јединствену социјеталну културу прошире на целокупну територију. Види: Кимлика, *Савремена политичка филозофија*, 383.

²¹ Ejmi Gatman, prir., *Multikulturalizam* (Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2003), 16.

неправедна је из најмање два разлога. Прво, као што смо имали прилику да опазимо, непристрасност либералне државе је, по правилу, друго име за посредно протежирање културних образаца доминантне етничке заједнице. Одлуке о званичном језику, наставном програму, државним празницима, условима за пријем у држављанство су, без изузетака, доношене како би се већинска култура проширила на цело друштво.²² Уколико је неутралност јавне сфере већ нарушена у корист већинске културе, онда би, по мултикултуралистима, било поштено учинити је пропусном и за друге културне опције. Ирис Мерион Јанг додатно радикализује ову линију аргументације тврдњом да се ту не ради само о непоштом односу према онима који су другачији. Лажно непристрасна сфера грађанске јавности извор је и бројних облика опресије и насиља. Главна је порука коју нам упућује Јанг јесте да концепт праведности стога не би требало искључиво сводити на питања дистрибуције. Основни задатак друштвене правде јесте укидање институционализованих односа доминације и угњетавања.²³

И док нам у првом коментару мултикултурализам саопштава да је либерална неутралност напосто мит (Кимлика), друга порука мултикултурног отклона од начела „бенигног занемаривања“ наглашава значај културно-идентитетског припадништва. Културни идентитети појединаца јесу релевантни за њихове политичке изборе, те, поред тога што је либерална непристрасност дискриминаторна, једнако је и штетна, будући да њихове партикуларне идентитете осуђује на приватност. Гаранција једнаких права и једнак приступ базичним друштвеним добрима нису од великог значаја без осећаја самопоштовања и вредности које нам јавно признање наше културне особености пружа. Отуда се јавна потврда нашег културног утемељења може посматрати као неопходан допринос нашем пуном самоостварењу. У зависности од тога да ли се на том путу мултикултурализам залаже само за реформску допуну постојећег либералног обрасца или за радикалну ревизију и напуштање либералних контура модерне државе, можемо издвојити две основне струје мултикултурног покрета, умерену и радикалну.

Умерена или мека мултикултурна опција настоји да неутралне принципе либералне државе уподоби и прилагоди културној разноликости савремених друштава. Либералне одбране мултикултурализма, стога, трагају за особитом врстом равнотеже између, с једне стране, очувања тековина либералног универзализма, његових базичних вредности и институционалних решења и, с друге стране, потребе за признањем посебних културно-идентитетских стремљења.

У овом раду послужићемо се либералним аргументима у корист мултикултурализма које развијају Вил Кимлика, Ејми Гатман и Јозеф Раз.

Култура, према овим ауторима, нема вредност по себи, нити посебан морални статус. У тој тврдњи не постоји мимоилажење са ставовима „тврдых“ либерала, попут Чандрана Кукатаса (Chandran Kukathas). Оно што дели либералне теоретичаре у два тора јесте теза либералних мултикултуралиста по којој култура поседује инструменталну вредност која њеним следбеницима пружа „смислени хоризонт избора“. Линија извођења аргументације је једноставна:

²² Кимлика, *Савремена политичка филозофија*, 384.

²³ Iris Merion Young, *Pravednost i politika razlike* (Zagreb: Naklada Jesinski i Turk, 2005), 23.

полазна приврженост либералној једнакости и индивидуалној аутономији брани се захтевом за поштовањем различитих културних обичајности и пракси. Кимлика своју либералну теорију мултикултурализма заснива на ставу да целовито остварење слободе индивидуалног избора зависи од уважавања културне припадности. Социјетална култура, коју Кимлика изједначава са појмовима нације и народа, представља контекст и оријентир индивидуалних избора њених чланова. Избор између различитих опција са којима се појединци у својим животима свакодневно сусрећу условљен је њиховим културним разумевањем. Разлог је очигледан. Све опције које представљају предмет нашег избора носе одређена културна значења. Способност прављења доброг избора између понуђених опција подразумева њихово исправно разумевање. У потпуности на линији Кимликине позиције, Гатман културни контекст убраја у примарна добра и универзалну потребу свих људи. Захтев за признањем културних посебности, тврди Гатман, спојив је са једном формом универзализма који културу уважава као један од основних интереса појединаца.²⁴ Слично резонује и Кимлика када говори о томе да се његова теоријска конструкција у потпуности уклапа у Ролсову концепцију примарних добара (самопоштовање, постојање шанси и приступ средствима живота). Како постојеће већинске културе унутар националних држава пружају контекст смисленог избора само припадницима доминантне етничке заједнице, мањинским групама треба гарантовати посебна права која ће њихов дефаворизовани положај унапредити. Могуће је разликовати две основне врсте групних права које би мањинске групе могле да захтевају. Прва врста обухвата „права унутрашњих ограничења“, чији је циљ да одређену групу заштите од дестабилизујућег утицаја унутрашњих неслагања и трвења која се могу јавити као резултат одбијања појединаца или чланова групе да се понашају према установљеним нормама и процедурама функционисања групе. Другу врсту чине „права спољашње заштите“, којима се група штити од штетних утицаја шире друштвене заједнице.

Посебно неугодан и мучан проблем за либералну концепцију мултикултурализма представљају нелибералне праксе неких мањинских заједница. Ту се првенствено наглашава упитан статус права унутрашњих ограничења. Наиме, упражњавање ове врсте групних права може, у неким ситуацијама, ограничити права и слободе појединаца, чланова група. Кимлика је мишљења да у већини случајева можемо утврдити да етнокултурне групе не теже таквом опхођењу према својим члановима. Ипак, уколико се утврди да су таква поступања присутна у некој групи, неопходно је најпре утврдити степен нарушавања индивидуалне слободе. Уколико се не ради о драстичним случајевима угрожавања основних људских права (ропство, тортура, геноцид), требало би приступити процесу „либерализовања“ путем спољне подршке либералним реформаторима унутар групе. Ејми Гатман је у погледу овога још изричитија када тврди да није сваки аспект културне различитости вредан поштовања. Гледишта и праксе које флагрантно омаловажавају и угрожавају интересе других појединаца не садрже никакву аутентичну моралну позицију и вредност, те не заслужују било какво толерисање у ширем друштву.

Изложену конструкцију умереног мултикултурализма закључићемо важном напоменом коју нам излаже Јозеф Раз (Joseph Raz), још један

²⁴ Gatman, *prir.*, *Multikulturalizam*, 17.

значајан представник овог правца либералне мисли. Раз нам поручује да је мултикултурализам остварив једино у условима постојања поља јавне политичке културе која одражава приврженост чланова политичке заједнице вредностима културног плурализма. Да би то било могуће, неопходно је да појединци припадају различитим културним групама, при чему је пожељно да се нека од тих чланстава преклапају.²⁵

Теоретичарима умереног мултикултурализма замерано је да су превише одлутали од главне струје либералног учења, али и то да се питањем признања културних посебности, заправо, нису у потпуности ни бавили. Присталице потоњег мишљења означавамо као поборнике радикалног или тврдог мултикултурализма. За њих, либерална одбрана мултикултурализма није ништа друго до још један параван, чија је намера да прикрије погубне последице либералног третирања мањинских група. Либерализам се посматра као једна од многобројних животних форми, што му не даје за право да сопствене културне аршине користи као параметар исправности и нормалности других културних опција. Полазећи од претпоставке хердеровског плурализма, по којој је разноликост главна карактеристика универзума, радикални мултикултуралисти до крајњих граница растежу тезу о императиву очувања посебних животних заједница. Сви ти разнолики облици културних заједница представљају израз међусобно несамерљивих вредности. Другим речима, културе се не могу свести на инструменталну улогу која, у крајњем случају, служи само као канал остварења индивидуалних преференци, како тврде умерени мултикултуралисти. Културе поседују независне унутрашње моралне статусе, несводиве на било какву индивидуалну раван и, из тог разлога, оне нису подложне било каквом међусобном рангирању. У намери да оспори либералну позицију која узима у разматрање искључиво однос појединаца и државе, Вернон ван Дајк (Vernon Van Dyke) наводи низ историјских примера који нам казују да су групе, такође, носиоци морално оправданих захтева.²⁶ То ће га навести на закључак да и културне групе, попут појединаца, имају аутономне моралне обзире. У основи оваквих становишта стоји теза о културном релативизму. Не постоје добре и лоше културе, цивилизовани и нецивилизовани обичаји и праксе. Могуће је говорити једино о постојању плурализма различитих културних стилова, који су добри по себи. Стога, изричит је Џон Греј (John Gray), нужно је прихватити став да су нелибералне културне концепције једнако вредне као и оне либералне. У својим крајњим амбицијама, овај максималистички мултикултурни модел, како га означава Семприни, пориче могућност постојања било какве заједничке сфере. С обзиром на то да разлике у културном идентитету производе и разлике у правно-политичкој експресији тих идентитета, исправније је говорити о савезу различитих културно-политичких целина него о целини колективног простора.

²⁵ Jozeph Raz, „Multiculturalism“, *CSD Bulletin* III, no.3 (Summer 1996), наведено према: Milan Podunavac, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija* (Београд: Ћогоја штампа, 2006), 206.

²⁶ Ван Дајк инсистира на историјским примерима употребе права на самоопредељење. Види: Vernon Van Dajk, „*Pojedinac, država i etničke zajednice u političkoj teoriji*“, у: *Nacija, kultura i građanstvo* прир. Slobodan Divjak, 173-179.

Домети мултикултурализма

У уводу смо већ назначили да се данашње мултикултурне битке, барем кад је у питању подручје Западне Европе, преламају на питању праве мере опхођења према захтеву муслиманских имигрантских заједница за признањем културних особености њиховог начина живота. То сазнање ће нам послужити као пригодан оквир за закључна разматрања о границама мултикултурних замисли и решења.

Британско мултикултурно искуство пружа добар пример критичких пропитивања домета мултикултурализма. Велика Британија се од самог почетка налазила на челу покрета који је промовисао свеобухватну примену политика мултикултурализма. Током осамдесетих година, раме уз раме са пионирским мултикултурним иницијативама канадских и аустралијских политичара, британске владе воде активне мултикултурне кампање. Без великих расних немира, Велика Британија је успешно корачала путем мирне интеграције муслиманских имиграната. И поред тога, група младих муслимана из имигрантских породица, рођених и одгајаних у Великој Британији, одлучује да, поништавајући властите животе, у смрт одведе још педесет двоје људи. За разлику од терориста који су извршили самоубилачке нападе у САД, ови бомбаши су, по држављанству, месту рођења и живота, били Британци. Та чињеница је готово једнако била болна колико и жал за невиним жртвама. Зато не чуди што су лондонски терористички напади преокренули расположење британског јавног мњења кад је у питању подршка политици развоја културне аутентичности мањинских група. Одсуство починалаца напада сав гнев усмерава на, како се тврдило, њиховог идеолошког саучесника. У данима непосредно након терористичког пира, бити мултикултуралиста представљало је опасан позив.

Са сличним проблемима непривржености државама свог рођења једног дела, махом младе, муслиманске популације суочавају се и остале земље Западне Европе, на срећу без тако трагичних последица. Ипак, остаје горак укус неуспеле интеграције и питање да ли је мултикултурализам отишао предалеко.

У одговору на ово питање водићемо се саветом да је најбоља она критика која унапређује предмет својих критичких разматрања, а не она која га у потпуности укида. Стога се у наставку не бавимо дилемом да ли мултикултурализам треба напустити или не, већ питањем како га учинити бољим. Прихватајући тај, ни мало лаган, задатак, послужићемо се аргументима два врсна теоретичара политике идентитета, Амартје Сена (Amartya Sen) и Бикху Парека (Bhikhu Parekh).

Своју књигу „Идентитет и насиље“ Сен започиње узнемирујућим речима: „идентитет може убити, и то неконтролисано“.²⁷ Идентитет, тврди Сен, може подједнако бити разлог нашег осећаја поноса и самопоуздања, као и подстрек насиљу и терору, понекад и са геноцидним размерама. Главно извориште злоћудних идентитетских аномалија налази се у нимало безазленој замци „једноструке везе“, у коју политике идентитета, па и мултикултурализам, олако упадају. Ради се о увреженој заблуди да појединци припадају, пре свега, само

²⁷ Amartya Sen, *Identitet i nasilje – iluzija sudbine* (Zagreb: Poslovni dnevnik – Masmedia, 2007), 21.

једном колективитету. Према овом схватању, свако поседује једну доминантну идентитетску приврженост и дужан је да је приоритетно следи, без обзира на чланства у неким другим групама. Најчувенији пример „једноструке везе“ јесте Хантингтонова теза о сукобу цивилизација. Религијска припадност је та која, према Хантингтону, одређује којој ћемо цивилизацији припадати, те ко ће нам бити савезници, а ко непријатељи. Ова поставка занемарује две фундаменталне чињенице. Као прво, све културе карактерише унутрашња хетерогеност, што је још уочљивије када културу дефинишемо у тако широким оквирима као што је појам цивилизације. Као друго, културе се међусобно прожимају и тако културни утицаји увелико надилазе хантингтоновске границе цивилизација. Игнорисање уплетености вишеструких припадништава, као и улоге мишљења и избора, крупне су обмане којима се поводи овакво, редукционистичко схватање идентитетске припадности. Иста особа, прва је порука коју нам Сен упућује, у сваком тренутку свог живота припада многобројним, међусобно више или мање комплементарним, групама са којима се идентификује. Друго важно место у Сеновој аргументацији говори нам да појединци, захваљујући снази свог разума, имају могућност избора између различитих идентитетских опција. Сваки друштвени контекст пред појединца ставља велики број потенцијално могућих и релевантних идентитета, које може проценити са становишта њихове прихватљивости и релативне важности.

Превид сличан Хантингтоновом праве присталице радикалне интерпретације мултикултурализма. Оно што они нуде пре би се, према Сену, могло назвати културним заробљеништвом него културном еманципацијом. Проблем не представља истина од које нико не бежи, по којој културни идентитети могу бити од изузетне важности за њихове следбенике. Спорно је приписивање култури суштинске и јединствене важности при одређивању наших живота и идентитета. Појединци у тако дефинисаним културама нису ништа друго до „имагинарни робови илузорне силе“.²⁸ Мултикултурализам, у свом правом значењу, остварив је једино уз пуно уважавање културне слободе која нам омогућава да, кад год нам се то учини неопходним, променимо приоритете својих избора. Сен, на овај начин, поставља претходни услов који свака мултикултурна опција мора да задовољи како би се сматрала истински мултикултурном. Тај услов је принцип слободе одлучивања. Она не сме да буде спутана било каквим аргументом о нужности очувања културне разноликости као вредности по себи. Још прецизније речено, вредност разноликости мора се процењивати у зависности од тога како је та разноликост постигнута и одржавана.²⁹ Уколико не постоји интеракција између различитих култура и њихових припадника који слободно размишљају и одлучују, онда је на снази „плурални монокултурализам“ који, додуше, признаје постојање разноврсности група унутар друштва, али пориче било какву помисао о разноврсности унутар група. Очување културе као циља по себи, по правилу, значи узети фаворизовану верзију њеног стања и инсистирати на очувању искључиво те верзије. Међутим, важан део саме културе, како нам саопштава Џереми Валдрон (Jeremy Waldron), представља и њена способност прилагођавања промењеним околностима.

²⁸ Ibid., 103.

²⁹ Ibid., 114.

Конзерваторском бригом за здравље актуелне културне верзије губимо оно што вероватно представља најважније обележје сваке културе, а то је њена „способност да ствара историју“.³⁰ Култура тако постаје „текст који се чита“.³¹ Мржња која је лондонске самоубице подстакла на терористички злочин створена је управо на претпоставкама такве квази-мултикултурне концепције.

Потенцијално нетолерантну природу групних идентитета уочава и Бикү Парек. Поред пријатних осећања које припадност неком групном идентитету може побудити, групни идентитет носи и неке опасности. Највећу опасност представља тежња есенцијализацији групних идентитета, која свим члановима групе настоји да наметне исти осећај заједништва и припадности. Баш као што нису сви припадници групе слични у свим својим карактеристикама, тако је веома могућа и разлика у њиховом односу према властитом идентитету.³² Те различитости се од стране већинске унутаргрупне опције сматрају изразима искривљене свести и издајничких намера. Резултат је да „оно што почне као протест против тираније тлачитељских норми на крају изнедри другу тиранију“.³³ Ову тенденцију Парек назива „парадоксом идентитета“. Дакле, не постоји урођена и предодређена „муслиманска суштина“ која је осуђена на непроменљивост у различитим друштвеним околностима. На темељу овог сазнања, Парек изводи закључак о неопходности својеврсног „моралног уговора“ између државе домаћина и старих или нових имиграната. Кључно питање тог споразума јесте како код придошлица створити осећај заједничке припадности и повезаности са остатком друштва? Заједничка припадност, одговара Парек, захтева „широк консензус око тога шта се очекује од сваке стране, те је једино остварива ако се свака страна придржава свог дела моралног завета“.³⁴ Као што имигранти не могу да се осећају пријатно у друштву које није спремно да им пружи добродошлицу, исто тако ни то друштво неће бити спремно да их прихвати уколико они не желе да му припадају. Из тог разлога, имигранти би требало да усвоје оне културне обичаје и праксе новог друштва које ће им бити од користи за живот у новој средини (на пример, учење језика, поштовање правила учтивости и барем елементарно познавање традиције и историје тог друштва). Те вештине ће им помоћи да буду део општег друштвеног живота и да испуњавају своје грађанске дужности. Укратко, у томе се огледа њихова приврженост држави домаћину. Друга уговорна страна такође се мора прилагодити новим околностима. Задатак државе је да се, пре свега законодавним мерама, бори против различитих облика дискриминације са којима се имигранти учестало сусрећу. Деловање државе домаћина не треба да се заустави на усвајању антидискриминационих закона. Материјални положај, услови запошљавања, школовања и становања, такође морају представљати предмет бриге и интересовања. Аргументом отклањања

³⁰ Džeremi Valdron, „Kosmopolitska alternativa“, u *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak, 125.

³¹ Brajan Fej, „Da li nas naša kultura ili društvo čine onim što jesmo“, u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak, 72.

³² Упореди: Kvame Entoni Apaja, „Identitet, autentičnost, opstanak: multikulturalna društva i društvena reprodukcija“, u: *Multikulturalizam*, prir. Ejmi Gatman, 123-134.

³³ Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta* (Zagreb: Politička kultura, 2008), 34.

³⁴ Ibid., 78.

препрека равноправном и поштенom такмичењу, Парек брани читав низ мера афирмативне акције којима се унапређује положај досељеника. Осетљива мера узајамног уважавања биће показатељ зрелости обе стране.

Вратимо се, на крају, питању са којим смо и започели ово поглавље: Има ли мултикултурализам будућност?

Мултикултурализам, исправно уочава Кимлика, као и многи други феномени друштвене стварности, поседује своју прогресивну и конзервативну страну. Сведоци смо да се на идеју мултикултурализма све чешће позивају традиционалне елите које овим концептом бране затворена врата својих културних опција. Важно је приметити да се ту, пре свега, ради о манипулацији културом, а не о некаквом интересу за њено здравље. Мултикултурализам заснован на интеракцији различитих културних заједница и аутономији њихових припадника непријатељ је културног конзервативизма и фундаментализма. Схваћен на овај начин, мултикултурализам свакако завређује нашу пажњу и подршку.

Литература:

- Apaja, K vame Entoni. „Identitet, autentičnost, opstanak: multikulturna društva i društvena reprodukcija.“ u: *Multikulturalizam*, prir. Ejmi Gatman. Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2003.
- Berrie, Brian. *Kultura i jednakost - egalitarna kritika multikulturalizma*. Zagreb: Naklada Jesinski i Turk, 2006.
- Buruma, Ian. *Murder in Amsterdam: The Death of Theo Van Gogh and the Limits of Tolerance*. New York – München: Atlantic Books – Carl Hanser Verlag, 2006.
- Valdron, Džeremi. „Kosmopolitska alternativa.“ u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak. Beograd: Službeni list SRJ, 2002.
- Van Dajk, Vernon. „Pojedinaac, država i etničke zajednice u političkoj teoriji.“ u: *Nacija, kultura i građanstvo* prir. Slobodan Divjak, Beograd: Službeni list SRJ, 2002.
- Gatman, Ejmi, prir. *Multikulturalizam*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2003.
- Giddens, Anthony. *The Nation State and Violence*. Cambridge: Polity Press, 1985.
- Glazer, Nathan. *We Are All Multiculturalists Now*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.
- Divjak, Slobodan, prir. *Nacija, kultura i građanstvo*. Beograd: Službeni list SRJ, 2002.
- Јовановић, Миодраг А. *Колективна права у мултикултурним заједницама*. Београд: Службени гласник, 2004.
- Kymlicka, Will. “American multiculturalism in the international arena.” *Dissent* (fall 1998).
- Kymlicka, Will. “Introduction: An Emerging Consensus?.” *Ethical Theory and Moral Practice*, no. 1 (1998).
- Kimlika, Vil. *Multikulturno građanstvo*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2002.

- Кимлика, Вил. *Савремена политичка филозофија*. Београд: Нова српска политичка мисао, 2009.
- Nilsen, Kaj. „Kulturni nacionalizam, ni etnički, ni građanski.“ u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak. Beograd: Službeni list SRJ, 2002.
- Parekh, Bhikhu. *Nova politika identiteta*. Zagreb: Politička kultura, 2008.
- Podunavac, Milan. *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Podunavac, Milan. *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Pfaf, William. “A monster of our own making.” *Observer*, August 21, 2005.
- Sen, Amartya. *Identitet i nasilje – iluzija sudbine*. Zagreb: Poslovni dnevnik – Masmedia, 2007.
- Semprini, Andrea. *Multikulturalizam*. Beograd: Clio, 2004.
- Tamir, Jeal. *Liberalni nacionalizam*. Beograd: Filip Višnjić, 2002.
- Fej, Brajan. „Da li nas naša kultura ili društvo čine onim što jesmo.“ u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak. Beograd: Službeni list SRJ, 2002.
- Hantington, Semjuel. *Američki identitet*. Podgorica: CID, 2008.
- Werbner, Pnina. “Who sets the Terms of the Debate? (Heteropic Intellectuals and the Clash of Discourses).“ *Theory, Culture and Society* XVII, no. 1 (February 2000)
- Young, Iris Merion. *Pravednost i politika razlike*. Zagreb: Naklada Jesinski i Turk, 2005.

Summary

Nikola Beljinac

Politics of Recognition of Particular Identities

– Dialog of Multiculturalism and Liberal State –

Key words: *group identity, cultural diversity, multiculturalism, liberalism, politics of recognition*

The paper deals with the issue of the proper interplay between liberal values and cultural diversity. The focal question of this paper is to what extent the diversity should be politically, legally and culturally recognized. The author tried to argue that the model of „liberal multiculturalism“ is most preferable one for ethnoculturally divided societies. For these reason the liberal state should implement a series of multicultural policies in order to provide to all citizens enough resource for fair and effective participation in society.

Could the Ruling in the Watkins-Singh Case Influence British Policy Towards Islamic Minority?*

Abstract: *This paper examines the court ruling in the Watkins-Singh case by which the right to wear a piece of religious apparel was given to a Sikh girl, whereas the same right was denied in arguably comparable cases regarding Islamic clothing. In the first part of the paper it is established that such a comparison is indeed possible; in the second it argued that a number of reasons in favour of ban are largely unfounded and that the Muslim minority has been put in a de facto unequal position in comparison to Sikhs; third section suggests that the ruling in this case was based on an implicit account of the intrinsic value of culture which is theoretically implausible and practically unsustainable.*

Key words: *Watkins-Singh Case, Sikhs, Muslims, multiculturalism, policy toward minority*

Introduction

Ever since two Muslim girls were expelled from their school in Cheshire in 1990 for wearing hijabs (also called Islamic veils or headscarves), the Islamic dress controversy has become one of the greatest challenges to British society.¹ The government has chosen a cautious approach to the issue of religious apparel, and has never responded to it by enforcing any kind of substantial and concrete nation-wide policy. Specifically, by not interfering, it has given schools the right to make and enforce their uniform regulations, including the right to ban the clothing the school authorities deemed inappropriate. The other source of nation-wide normative decisions, British jurisprudence, has adopted a practice similar to the government's. Namely, the cases regarding Islamic garment that had been brought to court were resolved primarily on case-to-case basis, with explicit remarks about their "fact-sensitivity"² that results in non-applicability in making definitive decisions on the Islamic dress issues. For that reason, none of the judgments contained any substantial account of minority rights from which a justification of national policy regarding Islamic clothing could be derived.

* Рад је настао у оквиру мастер студија политичке филозофије на Универзитету у Јорку (Уједињено Краљевство), под менторством проф. др Су Мендус.

¹ Sebastian Pouter, "Muslim Headscarves in School: Contrasting Legal Approaches in England and France," *Oxford Journal of Legal Studies* 17, no.1 (1997): 43-74.

² R, *X v Y School & Ors EWHC 298 (Admin)* (21 February 2007) ¶ 2, <http://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Admin/2007/298.html>

Notwithstanding that for nearly two decades governmental non-interference has distinguished the British approach to resolving the tensions regarding religious clothing in schools, this policy could change in the near future. Namely, the court has ruled in favour of the claimant in the case of *Sarika Angel Watkins-Singh vs. The Governing Body of Aberdare Girls' High School And Rhondda Cynon Taf Unitary Authority* (presented on 29 July 2008) which concerned a Sikh girl's right to wear a Kara (a religious bangle). This decision may create a serious precedent, as the court has taken up the right to establish the relevance of one's choice of apparel to her or his religious identity. Since this could not have been done without introducing a substantial account of minority group's identity, the Watkins-Singh judgment has provided grounds for establishing more concrete approach to dealing with minority issues, shifting the emphasis from the case specifics to (re)interpreting minority groups' identity. Furthermore, this case may raise the issue of differential treatment of minorities in Britain.

The goals of this research are to, by comparing the judgment on the Watkins-Singh case to the ones that concern Islamic garment, point out possible implications of the Watkins-Singh case on future cases regarding Muslim apparel. I will proceed by comparing the judgment on the Watkins-Singh case to the ones that concern Islamic garment. Evidently, these research goals rely heavily on the presumption that the connection between the Watkins-Singh case and the ones that deal with Muslim apparel issues can be established. Since this assumption is explicitly contested in the Watkins-Singh judgment, this paper will also attempt to refute the court's claims.

Two judgments regarding issues on Islamic garment in schools will be analyzed in this paper: the House of Lords' landmark decision on *Begum vs. Headteacher and Governors of Denbigh High School* case (presented on 22 March 2006) and the most recent case of *X vs. Y School* (presented on 8 and 9 February 2007). The first one deals with Sabhina Begum's claim that the Denbigh High School has denied her rights to education and to manifest her religion by not allowing her to wear a jilbab, which is a "long coat-like garment".³ The second case discusses X contesting Y School's decision to disallow her to wear a face covering veil called niqab.⁴ In both cases, the court has ruled in favour of a ban, arguing that the girls can find an adequate school that allows its pupils to wear such apparel. It is also worth mentioning that the latter case was brought before Mr Justice Silber, the same judge that ruled on the Watkins-Singh case.

³ *Begum, R. (on the application of) v. Denbigh High School UKHL 15* (22 March 2006). ¶ 2 <<http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/2006/15.html>>

⁴ See note 2 above.

The government's policy of non-interfering normatively

After almost two decades of occasional disputes over the Islamic garment, the British government made only one attempt at regulating this issue when the Department for Children, Schools and Families (DCSF) delivered the Guidance to School Uniform and Related Policies in 2007. In addition to giving some general guidelines, this document explicitly states that there is “no legislation that deals specifically with school uniform or other aspects of appearance”,⁵ thus giving schools liberty to regulate the dress code. Essentially, that implies that school authorities can impose restrictions on Islamic garment if they consider those items to be harmful to security, health, safety, or to interrupt the teaching and learning process.⁶

One can contend that the guidance provides basis for arbitrary and discriminatory way of enforcing school policy throughout the country. From that perspective, injustice is unavoidable, since there is no common ground for school authorities' specific decisions - just a common right to make them. In practice, if there is a strong local Muslim community, it could influence the school authorities' decisions. On the other hand, if there are just a few Muslim pupils, the school administration could be less considerate to their rights. Nevertheless, this approach proved to be very flexible because it could settle vast number of issues *in situ*, without resorting to legal means. If the cases could not be resolved through a dialogue between the parties, they were eventually brought to court, keeping the governmental interference at a minimum.

The Comparability of the Watkins-Singh Case to the Cases about Muslim Clothing

In his ruling on Watkins-Singh case, Mr Justice Silber clearly states that this judgment cannot be related to the cases that concern Islamic garment. That is, as he claims, for two reasons. Firstly, the legal documents that the claimants were relying on were completely different. Secondly, unlike jilbab or niqab, Kara is not obtrusive. Both of these points are contestable.

In her case against The Governing Body of Aberdare Girls' High School, Sarika Watkins-Singh argued that her rights were infringed when the school authorities decided that she had to remove her Kara, or “be kept socially segregated from the other pupils”⁷ because the bracelet was not in compliance with school's uniform policy which prohibited wearing jewellery. Mr Justice Silber ruled in favour of Sarika, basing his judgment on a different set of legal documents than the ones introduced in Islamic garment cases. The most notable difference comes from the fact that Sikhs are recognized as a race by the House of Lords, “for the purpose of the Race Relations Act (RRA)”. For that reason, court argued, the RRA could be applied to this case, but not to those that deal with Islamic clothing. The section 1(1A) of the RRA

⁵ DCSF, “Guidance to School Uniform and Related Policies,” 2, <<http://www.teachernet.gov.uk/management/atoz/u/uniform/>>

⁶ Ibid. 4.

⁷ Watkins-Singh R. (*on the application of*) v The Governing Body of Aberdare Girls' High School & Anor EWHC 1865 (29 July 2008). 35, <http://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Admin/2008/1865.html>.

stipulates that discrimination can occur when some practice “puts persons of the same race or ethnic or national origins ... at a particular disadvantage when compared with other persons”,⁸ and when this action can’t be shown to be “a proportionate means of achieving a legitimate aim”.⁹

Ironically, Sikhs primarily owe their recognition as a race to court ruling that allowed a Sikh boy to wear his turban in class. Headmaster’s arguments were similar to the ones used in both the Watkins-Singh case and the cases concerning Islamic garment. Namely, he contended that: “the school was seeking to minimize the external differences between boys of different races and social classes”. Nevertheless, it is not courts stance on the insufficiency of such argumentation that is problematic. The main problem rests in clumsy codification of the House of Lords’ decision that lead to Sikhs being considered “a racial group defined by ethnic origins”.¹⁰ This is solution is far from being unproblematic since the concept of race is quite ambiguous, especially when amalgamated with ethnicity.¹¹ Even if we limit the scope of the inquiry to the British judicial system’s interpretation of a race, there are still many minority groups that have the same characteristics as Sikhs and that are not acknowledged as a race. The Arabs are the most obvious example because their identity is also constituted by the dense intertwining of its religious and ethnic components. Let us now imagine that the Arabs were granted the same status as Sikhs. Consequently, their women would be allowed to wear Islamic garment in schools. But, if we are to follow the argumentation by which the Watkins-Singh case is fundamentally different than the ones that concern Muslim apparel, we should then, for example, prevent the Iranian women from wearing their religious clothes, while at the same time giving this right to Arabs! That is, until we declare that Iranians form a racial group and before the Indonesians come up with the same request.

Brian Barry¹² calls this practice the rule-and-exemption approach. The most famous example of such an approach is granting Sikhs the right to be excluded from compulsory wearing of helmet while riding a motorcycle. However, Barry also describes a possible situation that parallels the hypothetical one regarding an Iranian woman. Namely, if a Pakistani woman is allowed to wear a headscarf in her workplace because this is a custom of Pakistan, does that mean that a recent convert to Islam should bring some sort of a certificate from a mosque to her employer in order to be allowed to do the same?¹³ Barry then goes on to argue that “since there is no non-trivial reason in support of a ban on headscarves, the ban is rightly to be regarded as a denial of equal opportunity”.¹⁴ Furthermore, even though the policy of the rule-and-exemption has passed beyond a turning point when it comes to the dichotomy

⁸ Ibid. 34.

⁹ Ibid. 38.

¹⁰ Ibid. 35.

¹¹ For a discussion about the idea of race and related concepts, see: Tariq Modood, Richard Berthoud and James Nazroo, “ ‘Race’, Racism and Ethnicity: A Response to Ken Smith,” *Sociology* 36, no. 2 (2002): 419-427. and Tariq Modood, Fauzia Ahmad, “British Muslim Perspectives on Multiculturalism,” *Theory Culture & Society* 24, no. 2 (2007): 187-213.

¹² Brian Barry, *Culture & Equality* (Cambridge: Polity Press, 2001), 40-50.

¹³ Ibid, 57.

¹⁴ Ibid, 59.

between withdrawing the law on traffic safety and taking the right to exemption away from Sikhs, there seems to be no practical reason against broadening the right to wear religious garment to all the affected. Barry also acknowledges that.¹⁵

The second differing source was the Equality Act 2006 (EA). Unlike the RRA, which concerns the racial or ethnic issues, the EA deals with religious discrimination. The way the discrimination is defined in this document is essentially the same as the one in the RRA.¹⁶ Even if the RRA is unarguably inapplicable to the cases that discuss the issues of Muslim minority, there is no apparent reason why the case of X vs. Y School should not rely on the EA.¹⁷ However, the act is not mentioned in the ruling at all. If it is proven, based on the EA, that Sarika suffered discrimination because of her religious beliefs, why should Muslim girls be forced to change schools in order to accommodate theirs? Comparably, since the uniform policy that prohibits wearing jewellery is not widespread (nor is it a part of DCSF Guidance),¹⁸ there should be no problem for Sarika to find a suitable school where her right to manifest religious beliefs would not be violated. She was, however, given a right that was denied to Muslim girls. On the other hand, if Sarika had been denied the right to wear her bracelet, there would be no legal consequences with regard to other minorities' right to wear religious apparel and the policy of governmental non-interference could be consistently applied.

The argument about the difference in obtrusiveness is also a weak one. Can the physical characteristics be a determining factor when it comes to the established symbols of affiliation to one of the largest and oldest religions? The physical characteristics of a piece of religious garment should be considered significant only if they cause that piece of clothing to be harmful. Neither jilbab, nor niqab poses threat to the person who wears it, or to the others. Jilbab, moreover, cannot possibly obstruct the communication between the student and the teacher in any way, since it does not cover student's face. When obtrusiveness is concerned, the only advantage that Kara has is that it is relatively thin and "made of plain steel".¹⁹

On the other hand, there is a self-evident similarity between the Watkins-Singh case and the ones that consider Islamic apparel. Namely, all three cases concern a female member of a religious minority and her claim to wear a specific piece of religious garment in school. If the state is to set a liberal and non-discriminatory account of one's right to manifest her or his religion, it should be blind to ethnic affiliation. Therefore, since from the perspective of minority rights it should not matter whether the claimant is a Muslim or a Sikh, the three cases are mutually comparable.

¹⁵ Ibid, 52.

¹⁶ Compare: Watkins-Singh, 34 and Watkins-Singh, 36.

¹⁷ Since the hearings in the Begum case took place before the EA was enacted, it would be unreasonable to expect that the act should be applied to this case.

¹⁸ It is noteworthy that neither judgments dealing with Islamic apparel, nor the judgment on the Watkins-Singh case rely on the Guidance to School Uniform and Related Policies.

¹⁹ Watkins-Singh, 92.

Practical Reasons in Favour of the Bans

There are two sets of practical reasons that support the banning of Islamic clothing in schools: worries about the consequences of inhibiting facial communication in class and the concerns about safety. Namely, it is argued that the wearing of the face-covering garment such as niqab would create difficulties for the listeners to understand the person that is wearing it.²⁰ This account is largely unfounded. The latest linguistic research shows that: “if the intelligibility of speech produced by a person wearing [a niqab] is relatively difficult for listeners to understand, ... the source of the problem lies not in the fabric itself but in interference to articulation caused by wearing the garment, by a disruption to or absence of visual cues available to the viewer-listener, or by some combination of these two factors.”²¹ The other causes of communication issues that are mentioned in the research are “the marked non-native accents” that the women wearing niqabs might have, listeners’ non-familiarity “with holding conversations with individuals whose faces are not fully visible”, as well as prejudice and “dislike or distrust of foreigners and/or foreign cultures”.²² As we can see, this shifts the emphasis from the practical issue of intelligibility of the speaker to the habits and impressions of the listener who is not accustomed to communicating with a person that has her face covered. And even if these results are misguided, there are ways to resolve the possible communication issues. For example, the Muslim girls can take off their niqabs if they attend female-only classes held by female teachers.

The set of practical reasons that concerns safety is mentioned in all of the analyzed cases. However, it is most prominent in the Watkins-Singh case where it is closely connected to the RRA. As it was mentioned before, the principle of non-discrimination advocated in the RRA can only be trumped when it comes to discriminatory practice with “a legitimate aim”. As the defendant argued, such an aim is the protection of students’ safety, which is the reason why Aberdare Girls’ High School prohibits them from wearing jewellery. Consistent and universal application of this particular part of school’s uniform policy presupposes a liberal account of minority rights by which the value of one’s cultural²³ identity is understood instrumentally. This rationale, famously advocated by Will Kymlicka and implicitly endorsed in the rulings supporting the bans on specific pieces of Islamic religious apparel, recognizes individuals’ autonomy and asserts that having the widest possible range of personal choices is intrinsically valuable. Consequently, the legitimacy of any particular policy (such as the protection of minority rights) remains to be measured only by its effectiveness in achieving those intrinsic values.

Indeed, we can see that the instrumental account of culture justifies defendant’s claim if we presuppose that policies that ensure personal safety are more

²⁰ R, 64d.

²¹ Carmen Llamas et al, “Effects of Different Types of Face Coverings on Speech Acoustics and Intelligibility,” *York Papers in Linguistics*, Series 2, no. 9 (November 2008): 99.

²² Ibid.

²³ Here I am borrowing definition of culture “as synonymous with ‘a nation’ or ‘a people’”, see in Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 18 because it presents ethnicity as the constitutive element of culture in a same way it is constitutive of the concept of “ethnic race” found in the RRA.

likely to enhance or protect the autonomy of people than their cultural membership. Therefore, if safety trumped cultural membership as a legitimate aim, Sarika should have never been allowed to wear Kara in school, providing that the enforcement of the ban on jewellery actually leads to more desirable outcomes regarding students' safety. Nevertheless, court ruled otherwise. The decision to apply the rule-and-exemption approach clearly shows that Sarika's wearing of Kara as an integral part of her religious and cultural membership for some reason was considered to be more valuable than the absolute prohibition on wearing jewellery in school. There are at least three possible explanations of court's ruling.

First, it might be the case that the ban on jewellery is not an efficient way of protecting students' safety altogether and that it unnecessarily frustrates the students that would like to wear them. In this case, the policy should be cancelled altogether. However, not only was the school not urged to change its uniform policy, but also the rationale behind the ruling partly relied on Sarika's promise to "to remove or cover the Kara with a wrist sweat band during any lessons such as Physical Education where health and safety might be an issue".²⁴ Therefore, this explanation is not very likely since it can be said that the ruling judge made no attempt at disregarding, changing or amending the policy itself.

Second explanation is that the court established that wearing the Kara was instrumentally more valuable than adhering to the school's uniform policy regarding jewellery. In this view, the legitimacy of both practices should be evaluated in terms of their contribution to liberal account of a good life, i.e. pursuing one's own "rational long-term plan of life".²⁵ Therefore, the court should have used an account of such a contribution as a measuring tool for comparing the value of wearing the Kara to the value of wearing a proper school uniform. Alternatively, on a more general level, the court might have ruled on the basis of a similar comparison between the values of safety and the affiliation to a minority group. Nevertheless, the judge did no such thing. The ruling did not mention in any way that wearing a Kara should trump school's uniform policies because of its superior value for pursuing a reasonable conception of the good. Furthermore, it did not stress that cultural membership should override uniform policies or safety regulations, either. Instead, court's decision is founded on an expert's testimony that only confirmed the (instrumental) value of the bracelet to Sikh identity, without considering the value of the identity itself.

Therefore, it is more likely that, by predominantly arguing how Kara is instrumentally valuable for Sikhs and not grounding its decision on any overarching liberal principle, court has implicitly regarded the minority culture as intrinsically valuable. It is worth noting here that the idea of the intrinsic value of cultures in a liberal context is highly debatable and that the ruling in Watkins-Singh case may imply a great shift in governmental policy towards minorities in Britain since the ruling deviates from the decades long liberal practice of governmental non-interference towards minorities. We will deal with these points a bit later.

²⁴ Watkins-Singh, 87.

²⁵ John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003), 79.

The Possibility of Intra-Minority Coercion and Obtrusiveness as Arguments in Favour of the Bans

In addition to practical reasons, the justification for banning niqab and jilbab arises from concern regarding the possibility of intra-minority coercion problems. Supposedly, wearing those pieces of garment would put pressure on other Muslim girls to substitute their headscarves with such, 'more modest', clothing. In contrast, because of the "unobtrusive nature"²⁶ of the 50 mm wide steel bracelet, a similar concern wasn't raised in the Watkins-Singh case.²⁷ In this view, niqab's or jilbab's presumably obtrusive nature by itself might lead to imposing these types of apparel to (more) moderate Muslims. The Muslim girls who prefer to wear headscarves would, not unlike Sarika, suffer "particular disadvantage" or "detriment" if other types of Islamic apparel were to be allowed and, thus, effectively prescribed in schools. However, this is misguided. If wearing obtrusive religious clothing indeed poses such a threat to intra-minority issues, why is it allowed in some schools, but banned in others? On the one hand, there are numerous liberal arguments based on Mill's harm principle that support the right to wear religious apparel, provided that it does not hurt anybody. On the other, there are highly disputable opinions about its obtrusiveness. Therefore, contending that obtrusiveness should be an argument for banning niqabs or jilbabs is quite unconvincing.

The possibility of apparel related intra-minority oppression is also a weak argument for banning any type of religious clothing in schools. Namely, the scholars that deal with minority issues agree that the "right to exit" is the most fundamental liberty that limits the possibility of coercion towards members of "internal minorities"²⁸. Indeed, the practice of liberal and democratic states shows that such liberty exists: even if their rights are not directly protected within their minority group,²⁹ those members that feel coerced can always 'step out' of their community and join the wider liberal society in which their individual autonomy will be guaranteed.

Unarguably, the Muslim girls can exercise their 'right to exit' if they feel oppressed by the other members of their religious community. However, one's actual capacity to make that kind of "meaningful choice"³⁰ largely depends on her or his

²⁶ Watkins-Singh, 92 and 162.

²⁷ It is worth mentioning that the claim about niqab's and jilbab's obtrusiveness was not brought up in two cases regarding Islamic clothing. In fact, this assertion was implied only as a supporting argument for supposed incomparability of the judgment in Watkins-Singh case to the ones that concern Muslim garments.

²⁸ Leslie Green, "Internal Minorities and their Rights," in *The Rights of Minority Cultures*, ed. Will Kymlicka, 261 (Oxford: Oxford University Press, 1997).

²⁹ Leslie Green, for example, argues that a liberal state should interfere and directly protect internal minorities from being pressured into assimilation by their groups. Ibid.

³⁰ Will Kymlicka, "The Rights of Minority Cultures: Reply to Kukathas," *Political Theory* 20, no.1 (1992): 140-146. Also, for a discussion on the connection between the Islamic garment issues and women's autonomy and freedom of choice, see: Jill Marshall, "Conditions for Freedom? European Human Rights Law and the Islamic Headscarf Debate," *Human Rights Quarterly* 30 (2008): 636-643.

education. This actually means that the paramount goal of state's policy toward the minorities should be to involve their members into a public educational system, so that they can at least be aware of the possibilities that wider society offers them. Therefore, imposing a ban on specific pieces of Islamic apparel in order to reduce intra-minority pressures could prove counterproductive and quite dangerous, since it may segregate the 'fundamentalist' from the 'moderate' members of Muslim community by effectively depriving the first of their "right to exit".³¹ Consequently, the policy implied in the judgment on Watkins-Singh case may contribute to creating a parallel educational system within Muslim minority that would accommodate the 'more modest' Muslim girls, at the price of their seclusion from the wider (liberal) society.

The other supporting argument for banning jilbabs and niqabs emphasizes the non-compliance of these pieces of apparel to school uniforms' function in "smoothing over ethnic, religious and social divisions"³² and encouraging "the ethos of equality and cohesion".³³ Nonetheless, the introduction of a judicial expert's testimony in the Watkins-Singh case can prove to be antithetical to achieving this goal. Namely, the testimony was introduced in order to establish the importance of wearing Kara to Sikh identity. Contrary to that, in the two cases regarding Muslim apparel the court did neither provide nor examine any account of Muslim religious identity. However, if the judgment on the Watkins-Singh case contributes to changing this kind of practice in the future, the court will have to examine the importance of particular pieces of garment to practicing Islam. Of course, that estimate is very hard to offer and there is always a potential danger of its misuse. One can, for example, use the 'experts' interpretation' of Qu'ran to widen the gap between the 'moderate' and 'radical' Muslims by imposing a ban on Islamic cloths that cover the large portion of the body. This kind of misuse is not necessarily related to regular court practice, since it can be exercised through the official government policy as well. On the other hand, failing to offer a concrete account of Muslim identity in the same manner it was done in the Watkins-Singh case can lead to practically establishing different set of rules for different minority groups. Either way, after the judgment on the Watkins-Singh case, establishing "the ethos of equality and cohesion"³⁴ will prove to be increasingly difficult.

³¹ The 'moderate' Muslim girls are actually in less danger of being coerced, since they are more integrated into the wider society and better prepared to 'meaningfully chose' to exercise their 'right to exit'. For a discussion of a concept of 'moderate Muslims', see: Modood and Fauzia, "British Muslim Perspectives on Multiculturalism," 187-213.

³² Begum, 97.

³³ R, 64.

³⁴ R, 64.

Is Liberalism Compatible With the Intrinsic Value of Culture?

In the end, we should examine the theoretical possibility of a liberal account of the intrinsic value of culture. If it is proven that there is no tension between liberalism and minority cultures' intrinsic value, we may conclude that it is unlikely for the implicit acknowledgment of such a value in the Watkins-Singh case to cause a significant change in British governmental policy towards the Islamic minority. Through his critique of Kymlicka's instrumental view,³⁵ Stéphane Courtois suggests that cultures should be considered as intrinsically valuable in a liberal context and we will briefly analyze this account.³⁶

Both Kymlicka and Courtois agree that one's attitude towards culture is not realized only in the context of choice, but also through the context of identity. However, Courtois argues that, if we are to make any sense of support for group-differentiated rights, culture should assume more fundamental position than Kymlicka is willing to grant it. Consequently, we should acknowledge culture as intrinsically valuable. However, for his account not to stray into communitarianism, Courtois notes that not all goods are intrinsically valuable in the same manner. For that reason, he relies on Joseph Raz's distinction between "ultimate" and "constituent" goods, both of which are to be considered intrinsically valuable. The relation between the two types of goods is "explanatory or justificatory one".³⁷ Therefore it is possible, Courtois argues following Raz, to provide a strong case for group-differentiated rights in a liberal context if we consider cultural membership to be a constituent good to ultimate good of "a self-directed life (as a central part of human well-being and a worthwhile life in general)". This account gives a more fundamental role to culture, since it is not regarded only as one of the means of accomplishing autonomous existence, but also an inalienable part of it. However, in order to defend against Denise Réaume's critique that this notion is "insufficient to establish the intrinsic value of a *particular* cultural context",³⁸ Courtois has to modify Raz's argument by adding the premise that "a cultural context that contributes to a self-directed life is intrinsically good and valuable".³⁹ Therefore, since a culture that nourishes personal autonomy is intrinsically good, there should be no reason for the state not to support it, nor to consider integrating its members into another culture.

Nevertheless, Courtois' account is hardly more convincing than Kymlicka's. A good is not intrinsically valuable if we are to measure its value by relation to another good. This is exactly what Courtois does by saying that some cultural contexts (the ones "that contributes to a self-directed life") are intrinsically good, while others (the ones that fall out of this category) are not. There is no real difference between this "intrinsic" account and the straightforwardly instrumental one that Kymlicka is offering. Both notions of cultural contexts are valued not by themselves, but by their (essentially instrumental) role.⁴⁰ This is where the tension between liberalism and

³⁵ Kymlicka, *Multicultural Citizenship*.

³⁶ Stéphane Courtois, "A Liberal Defence of the Intrinsic Value of Cultures," *Contemporary Political Theory* 7 (2008)

³⁷ Joseph Raz, *The Morality of Freedom* (Oxford: Clarendon Press, 1986), 200

³⁸ Courtois, "A Liberal Defence of...".

³⁹ Ibid.

⁴⁰ This could very well be the reason why Raz did not fashion his argument in a similar way to the one that Courtois suggests in the first place.

the intrinsic values of cultures becomes apparent. Generally speaking, in order for a society to remain liberal, it must not tolerate illiberal practices of its members. This especially goes for non-indigenous minorities, since there can be no discussion about remedying historic injustice through exemption from some of the liberal principles. Therefore, it can be concluded that Courtois' account fails to offer an alternative to Kymlicka's instrumental view because of its inability to give a plausible account of treatment of intrinsically valuable illiberal cultures. Therefore, at least with regards to Courtois' argument, acknowledging a culture as intrinsically valuable clashes with the overarching principles of a liberal society.

Conclusion

The ruling in the Watkins-Singh case introduces two sets of effects on the Islamic dress controversy: direct and indirect. There are two aspects of the judgment that could directly influence the future disputes over Islamic apparel. Firstly, in order to stress the specific nature of the Watkins-Singh case, the court has implicitly offered the first characterization of Islamic clothes, implying that wearing Muslim apparel, other than headscarves, could be banned simply on grounds of being obtrusive. Secondly, relying on a court appointed expert's testimony to provide an account of relevance of clothing to religious identity can lead to introducing questionable interpretations of religious texts and practices, which could serve as a ground for imposing discriminatory policies towards 'fundamentalist' Muslims. Consequently, this judgment may put strain on inter-minority relations.

There are also two indirect effects that the ruling might have on both Islamic dress issue and the general treatment of minorities in the United Kingdom. Firstly, if we presuppose that every minority should be treated in an equal way, there is no reason for membership in some minority groups to be considered intrinsically valuable whereas one's association with some other group is deemed instrumentally valuable. The issue becomes even more obvious and dangerous if we consider that this ruling sharply contrasts the judgments in all the previous cases regarding religious apparel of Muslim women in Britain. Secondly, the problem is both founded on and extended by the underlying attempt at providing a substantial account of a culture and "authoritative" examination of the instrumental value of its particular practices. Whereas this approach might not be problematic for Sikhs, it is surely inappropriate for more "fluid" and possibly conflicting religious identities and practices, such as the Islamic ones.

Consequently, British institutions could be forced to choose between ignoring internal inconsistencies in regulating minority issues that could bring up equity problems or providing more substantial regulations that would be moulded upon some abstract "authoritative" account of a specific cultural practice in relation to its (no less abstractly defined) wider cultural context. It will be difficult to decide, for example, if perpetuating the state of unregulated and *de facto* unequal status of Muslim minority in its broadest sense is superior to providing an explicit account of desirable "Muslimness" and judging the legitimacy of a particular practice by comparison to this standard. It seems that whatever the road British government should take in this issue, it is not likely that it will come to a better solution than the policy of non-interference had been. It is even less certain that it will be a (consistently) liberal one.

Primary Sources:

Begum (2006) *R (on the application of) v. Denbigh High School UKHL 15* (22 March 2006). Available from World Wide Web: <<http://www.bailii.org/uk/cases/UKHL/2006/15.html>>

DCSF (2007) Guidance to School Uniform and Related Policies. Available from World Wide Web: <<http://www.teachernet.gov.uk/management/atoz/u/uniform/>>

R (2007) *X v Y School & Ors EWHC 298 (Admin)* (21 February 2007). Available from World Wide Web: <<http://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Admin/2007/298.html>>

Watkins-Singh (2008) *R (on the application of) v The Governing Body of Aberdare Girls' High School & Anor EWHC 1865* (29 July 2008). Available from World Wide Web: <<http://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Admin/2008/1865.html>>

Secondary sources:

Barry, Brian. *Culture and Equality*. Cambridge: Polity Presss, 2001.

Curtois, Stéphane. "A Liberal Defence of the Intrinsic Value of Cultures." *Contemporary Political Theory* 7 (2008).

Green, Leslie. "Internal Minorities and their Rights." in *The Rights of Minority Cultures*. ed. Will Kymlicka. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Kymlicka, Will. *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Kymlicka, Will. "The Rights of Minority Cultures: Reply to Kukathas." *Political Theory* 20, no.1 (1992).

Kobe Lectures, ed. Morigawa Yasutomo, Ishiyama Fumihiko and Sakurai Tetsu. Tokyo and Kyoto: Franz Steiner Verlag, 1998.

Llamas, Carmen, Philip Harrison, Damien Donnely and Dominic Watt. "Effects of Different Types of Face Coverings on Speech Acoustics and Intelligibility." *York Papers in Linguistics*, Series 2, no. 9 (November 2008).

Marshall, Jill. "Conditions for Freedom? European Human Rights Law and the Islamic Headscarf Debate." *Human Rights Quarterly* 30 (2008).

- Modood, Tariq, Richard Berthoud, Jane Lakey, James Nazroo, Patten Smith, Satnam Virdee and Sharon Beishon. *Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage*. London: Policy Studies Institute, 1997.
- Modood, Tariq, Richard Berthoud and James Nazroo. “ ‘Race’, Racism and Ethnicity: A Response to Ken Smith.” *Sociology* 36, no. 2 (2002)
- Modood, Tariq and Fauzia Ahmad. “British Muslim Perspectives on Multiculturalism.” *Theory Culture & Society* 24, no. 2 (2007)
- Pouter, Sebastian. “Muslim Headscarves in School: Contrasting Legal Approaches in England and France.” *Oxford Journal of Legal Studies* 17, no. 1 (1997)
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- Raz, Joseph. *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon Press, 1986.

Резиме

Марко Симендић

Да ли би пресуда у случају Ваткинс-Синг могла утицати на британску политику према исламској мањини?

Кључне речи: *Случај Ваткинс-Синг, Сики, Муслимани, мултикултурализам, мањинска политика*

Положај либералне државе је прилично незахвалан када се ради о регулисању права културних мањина које живе на њеној територији. Основни проблем који таква држава мора да реши пре него што законом уреди положај мањина састоји се у одређивању вредности припадања одређеној култури. Уколико културна припадност има интринсичку вредност, потребно је уредити односе у друштву тако да осликавају ту чињеницу. То значи да се државно законодавство мора прилагођавати свакој културној групи појединачно, као и да се његов домет сужава само на оне ситуације које нису регулисане одређеним културним нормама. Последице оваквог приступа су двојачке и подједнако нелибералне. Прво, изједначавање култура пред законом успоставља фактичку неједнакост између њихових припадника, у зависности од тога којој групи припадају. Друго, држава престаје да гарантује права и слободе својим грађанима, будући да је њен делокруг ограничен на оне односе који нису претходно регулисани културним нормама. На пример, живот у либералној држави не би могао да гарантује политичка права припадницама оних култура која таква права експлицитно ускраћују женама. Из ова два разлога сматрам да либерална држава не може заснивати своје законодавство на становишту да је припадност одређеној култури вредност по себи. Уместо тога, она би требало да заснива свој однос према културном припадништву на претпоставци да је оно инструментално вредно, а да врховна вредност остаје либерална концепција "доброг живота".

Законодавни систем Уједињеног Краљевства је махом следио овај принцип у споровима који су се тicali положаја мањинских група. То се најбоље види на примеру судских пресуда којима су разрешени спорови између ученица исламске вероисповести којима је забрањено ношење марама и друге религијске одеће у школама. Ниједна пресуда није приморала школе да тако нешто дозволе, посебно због тога што постоје и школе чији прописи дозвољавају ношење религијске одеће. Дакле, све док право на образовање није угрожено, држава нема потребе да приморава поједине школе да мењају своје прописе. Ипак, у случају Ваткинс-Синг, суд је приморао школу да дозволи ношење религијске наруквице ученици која је доказала да је то од највеће важности за њен идентитет као Сика. Ово је опасан преседан будући да је заснован на схватању о припадности одређеној култури као интринсички вредној. Последице оваквог схватања су фактичка неједнакост у правима припадника (мањинских) група (у овом случају муслимана и Сика), као и увођење "званичног" тумачења културних норми. На

основу таквог тумачења, суд је донео одлуку да је ношење религијске наруквице битно за идентитет Сика. Ипак, ово није могуће установити када се ради о муслиманској религијској одећи, будући да по том питању постоје несугласице између самих муслимана. Дакле, уколико ово питање остане нерегулисано, припаднице исламске вероисповести ће остати у неравноправном положају у односу на Сике. Са друге стране, уколико власти покушају да уведу сопствено тумачење исламског идентитета на основу кога ће приморати школе да дозволе ношење одређене религијске одеће, практично ће прогласити једно виђење исламског идентитета за "важеће" и створити тешкоће припадницима исламске мањине који од њега одступају.

Идентитет и смрт субјекта

„...наш је ум разлика дискурса,
наша историја разлика времена,
наше ја разлика маски.“

Мишел Фуко

Апстракт: *Овај рад покушава да испита импликације и вишезначности Фукоове синтагме „смрт субјекта“ на појам идентитета у традиционалној психологији и књижевности, са освртом на потенцијално идеолошку заснованост стабилности, објективности и непроменљивости здраворазумски схваћеног „јаства“. На овај начин се даље, жели поставити питање, да ли постоји веза између насиља/моћи, идентитета и језика, кроз поређење језика идеологије са поетским језиком књижевног стварања и уобличавањем идентитета у психологију као науку.*

Кључне речи: *идентитет, смрт субјекта, Фуко, насиље, моћ, идеологија, поезија*

Идентитет

Уочавање утицаја културе, друштва и језика и њихових образаца на формирање идентитета, постаје кључна ставка у савременим тумачењима субјекта. Субјект престаје бити нешто „по себи“, нешто са својом „природом“, нешто независно од језика, културе, друштвене праксе.¹ До овога је дошло променом приступа субјекту, за кога се традиционално сматрало да има одређени стабилни идентитет. Фуко је покушао да успостави другачије јединице анализе унутар историје, што је довело до промена у схватању самог субјекта и донекле променило перспективу: од поимања субјекта као трансценденталног, који надноси своје очи над историју схватајући је у тоталности у суверенитету своје свести, долази до заокрета, у коме се субјект у већој мери схвата као продукт ових или оних прекида, раскида и талоба друштвених пракси, нешто што је настало

¹ О оваквом приступу субјекту који говори о методолошком заокрету у хуманистичким наукама на базичном нивоу говоре: Вивијан Бер, *Увод у социјални конструкционизам* (Београд: Zepher Book World, 2001); Кетрин Белси, *Постструктурализам* (Сарајево: Шахинпаша, 2003); Кенет Герген и Мери Герген, *Социјална конструкција* (Београд: Zepher Book World, 2006); Душан Стојнов, *Од психологије личности до психологије особа* (Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005).

и нешто што ће, тако као што је и настало, такође и нестати.² Дата су својствена постструктуралистичка гледишта о томе шта је наука, теорија, аутор и дело, што је довело до тога да поглед на субјекта кога проучавамо у хуманистичким наукама буде драстично промењен. Сама фукоовска питања о томе да ли постоје потиснуте историје, историје које се базирају на дисконтинуитету, на трагу расредиштења које су извршили Маркс и Ниче, историје са међусобно испреплетаним дискурзивним творевинама, отворила су питање да ли постоје и потиснути идентитети, којима у залеђу стоји нешто друго до онога што смо до тада мислили, као и да ли је идентитет оно што ми знамо да јесте и да ли је непроменљив идентитет једна врста, условно речено, заблуде политичког порекла или нешто налик симулакруму.³

Идентитет је, дакле, престао да се посматра као стабилно, кохерентно и обједињено јаство које постоји само по себи, као што га је психологија себи представљала. Структуралисти и постструктуралисти су психолошко тежиште идентитета пренели са јединке на социјално окружење, у коме се стварају језичке и друштвене праксе, које потом повратно делују једном скривеном и тешко уочљивом везом на наше идентитете. Упрошћено речено, у нама пребива право мноштво поунутрених гласова који на крају чине конгломерат онога што називамо „оним што смо“, „ја“ и „идентитет“. Наративи са својим репетитивним темама нас чине у много већој мери него што смо тога свесни и посредно утичу на наше понашање и одлуке које доносимо, као и на начине на које себе доживљавамо. Само то субјективно осећање кохеренције заправо је резултат друштвених интеракција које у себи носе јасну језичку потку и структуру. Стога је такав резултат више произвољан и илузоран него стваран, јер је и сам језик арбитран (Сосир)⁴ и променљив, како у виду везе означитеља и означеног, тако и с обзиром на саму произвољност наших појмовних шема које не морају нужно да одсликавају „праву“ стварност. Сврховитост субјекта или чак сврховитост као таква нестаје. Или постаје унапред дата, уписана у код који је постао доминантан (дезоксирибонуклеински, бинарни, језички, хипертекстуални). Односно, како метафорично каже Бодријар када жели да одслика савременост: „све трансцендентне сврховитости сведене су на улогу командне табле“.⁵

За разлику од Бодријара, који дискурс види подвојен од стварности и заробљен у непроменљивом и тиранском симулакруму који је живот у неокапиталистичком друштву учинио виртуелним и лажним, Фуко даје своме језику променљиви „рад слободе“ и допушта могућност појединцу да разгрне наметљиве и често заробљавајуће игре дискурса и промени свој идентитет. Освешћивањем наших пракси, идентитета, увиђањем који дискурси и како утичу

² Мишел Фуко, *Ријечи и ствари* (Београд: Нолит, 1971); Мишел Фуко, *Археологија знања* (Београд: Плато, 1998).

³ О симулакруму и о конструисању идентитета путем друштвених пракси види детаљније: Жан Бодријар, *Симулакруми и симулације* (Нови Сад: Светови, 1991); Жан Бодријар, *Савршен злочин* (Београд: Београдски круг, 1998); Герген и Герген, *Социјална конструкција*; Фуко, *Археологија знања*; Мишел Фуко, *Историја лудила у доба класицизма* (Београд: Нолит, 1990).

⁴ Џонатан Калер, *Сосир - оснивач модерне лингвистике* (Београд: БИГЗ, 1980).

⁵ Жан Бодријар, *Симболичка размена и смрт* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1991), 71.

на нас, ми се можемо „променити“. Писање, као такав чин, постаје ослобађајуће, и на тај начин треба схватити Фукоову изјаву: „пишем како бих изгубио лице“.⁶

Када Фуко каже да је субјект последица расцепа, односно празног простора у поретку развијања сазнања на преласку из класицистичког периода, он мисли да је субјект каквог данас имамо ништа друго него последица промењених односа моћи у друштву, односно потребе за новим методама у вршењу моћи и нормирању и дисциплиновању појединаца, неопходним за успешно успостављање и одржање власти и њено очување. Субјект је пролазна ствар која се појавила на хоризонту и која ће нестати. Тачније, која већ нестaje. У времену у коме информације и знања далеко превазилазе могућност субјекта да их интегрише и да их на хоризонту времена обједини, он као такав постаје сувишан. Иако то, на први поглед може деловати песимистички, може се протумачити и као могућност флексибилности идентитета и његове променљивости на коју је могуће утицати. У даљем тексту показаћемо да је идентитет, на један апстрактан начин, нешто заробљавајуће, и зато се „смрт човека“, након ничеанског проглашења „смрти Бога“, може схватити позитивно, као шанса за један нови, независнији поглед на наше уобличиће и отварање могућности за једну повећану флексибилност наших нестанака и настанака. Овако нешто нам се отвара у покушају изучавања културне условљености нашег знања и схватања појава које нас окружују. Фуко овај опис, који настоји да открије цело подручје установа, економских процеса и друштвених односа на којима може да се формира нека дискурзивна формација и који никада није историјски независан, методолошки уобличава као „археологију знања“.⁷

Да ли је идентитет оно што психолози кажу да јесте?

Теорије личности оваплоћују становиште које личност утемељује као релативно константну, самоидентичну и у великој мери биолошку предиспозицију, на коју се само „прилепљују“ аспекти средине, коју је могуће објективно проучавати путем психолошких инструмената. Личност, као таква, објективно постоји, она је датост коју треба открити путем психолошких метода.⁸ Постоји консензус о питањима која се постављају када се говори о личности, на која различити истраживачи дају различите одговоре. Ови одговори се најчешће свде на дихотомни континуум и залагање за једну његову категорију. Овакве димензије су: номографски наспрам идиографског приступа, елементаризам наспрам холизма, начин описа (типови, црте, унутрашњи склопови или срединске околности), наследни наспрам срединских покретача динамике личности, као и приступ који разумева наспрам приступа који жели да објасни, најчешће редукционистички, суштину личности.⁹ Оваква питања не настоје да открију порекло и узроке субјективности као такве, као и мотивацију одакле долази порив за хипостазирањем личности као готове датости.

⁶ Фуко, *Археологија знања*, 22.

⁷ Ibid, 178.

⁸ Сулејман Хрњица, *Опита психологија са психологијом личности* (Београд: Научна књига Нова, 2005).

⁹ Бошко Поповић, *Буквар теорије личности* (Београд: ДПС, 2002).

Историјски контекст нам говори да је један од главних задатака психологије, од тренутка када званична историја бележи њен настанак у Вунтовој лабораторији, био да постави себе као објективну науку са својом сопственом методологијом, која је, ипак, без обзира на специфичност предмета и отежану одредивост појма „личности“, била преузета из природних наука. Личност се наједном „родила“ у лабораторији, као нешто што има своју структуру, или, као што је Вунт рекао 1892. године, као нешто што је изоморфно спољашњем свету, само се налази унутра, и дато је као „унутрашње искуство“.¹⁰ Временом, све оно што је субјективно, променљиво, нестабилно (у бихевиористичком становишту и невидљиво) није могло постати предметом психологије,¹¹ јер се овакав изоморфизам вунтовске дихотомије „спољашње – унутрашње“ показао несврсисходним и неодрживим за овакав подухват. Методологија природних наука је довела до претпоставке да је „унутрашњост“ структурисана као „спољашњост“, иако таква претпоставка није ничим поткрепљена, а методологија не може бити аргумент за одређивање природе нечега. Тако је бихевиоризам одстранио оно „унутрашње“ (тачније, прогласио га непостојећим) и са позитивистичким методолошким приступом сузио човека сразмерно величини своје апаратуре. Оно што је најважније јесте да је такав човек морао бити објективно дат, поуздан испитаник који ће ревносно одговарати на експерименте и психолошке тестове, који није зависан од саме ситуације процењивања у којој се налази, а још мање од ширих друштвених и политичких услова у којима живи. Овакав лабораторијски човек, у донекле измењеном виду, још увек постоји у појединим психолошким парадигмама.

Међутим, зачеци виђења човека који од есенцијалистичког тражења сталне и непроменљиве „људске природе“ прелазе ка ономе што је променљиво, зависно од друштвеног, и у зависности од њега конструисано, срећу се још током прве половине XX века, још од радова Мида, Бахтина и Виготског. Сама свест, по мишљењу Виготског, посредована је знацима који је изнутра структуришу, а они су поунутрени директно из социјалног поља. Тако је говор и основни сачинитељ свести, али и оно што је основна јединица анализе друштвеног. Свест је тако социјалног порекла, као и само мишљење.¹²

Мид показује да је социјални контекст од пресудне важности приликом формирања личног идентитета, још од детињства, када дете кроз интеракцију (најчешће у виду игре) преузима на себе норме које у њој важе. Појам о себи се формира кроз интеракцију и значење до кога се долази у првим дететовим активностима, попут игре или комуникације са одраслим. Прва самоопажања и самовредновања посредована су ониме што „значајни други“ говори и мисли о детету, а даља артикулација сопствених поступака је стављена у контекст онога што други разумеју и чине.¹³ Са одрастањем долази до поунутрења оваквих оцена, и то по мишљењу Мида чини основ идентитета одрасле особе, која усваја низ стандарда и веровања, који се касније не морају нужно односити на

¹⁰ Славољуб Радоњић, *Увод у психологију* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1994), 13.

¹¹ Ibid, 14.

¹² Лав Виготски, *Мишљење и говор* (Београд: Нолит, 1974).

¹³ George Herbert Mead, *Um, osoba i društvo* (Zagreb: Naklada Jasenski i Turk, 2003).

променљиве аспекте средине, већ је то даљим истраживачима и аналитичарима дискурса помогло да се усредсреде на оне инваријантне и опште одлике и обрасце друштвене средине, које је Мид називао „генерализовани други“.

Виготски говори само о фундаментално социјалној природи когниције, задржавајући се првенствено на њеном развоју и формирању током онтогенезе и преласком егоцентричног на унутрашњи говор посредством интернализованог знака који обликује, структурише и квалитативно мења когницију. Бахтин, за разлику од Виготског, наглашава и проширује овакву мисао дубљом друштвеном анализом мишљења као интернализованих социјалних образаца. Бахтин говори да знак, као предмет лингвистичке анализе, не сме бити одвојен од конкретних форми социјалне комуникације, одакле следи да „реч“, као оруђе мисли, не може бити ништа друго до дијалогска. Знак је по себи интериндивидуалан. Бахтин даље каже: „Само оно што је добило социјалну вредност може ући у свет идеологије и у њему се оформити и учврстити (...). Свака идеолошка тема је социјално акцентована. Сви ти социјални акценти идеолошких тема продиру у индивидуалну свест која је до краја и потпуно идеолошка“.¹⁴ Биће је на тај начин не само одражено, него и преломљено у знаку. Ово преламање одређује укрштање различито усмерених социјалних интереса у границама једног знаковног скупа. Мишљење које користи овај знаковни скуп мора, стога, бити политичко.

Ипак, психологија је себе успела да успостави као политички независну и вредносно неутралну науку. Међутим, психолошки инструменти и концепти (попут IQ--а) утичу на многе животне одлуке – од тога колико ћемо некога вредновати, па до тога да ли ће неко добити посао – и врше драстичан утицај на то како ћемо поимати и вредновати себе. Ево једнога примера на који начин IQ може бити политички пристрасан и готово дискриминаторски концепт, тиме што заборавља на социјално-економске факторе у детерминисању интелигенције и тиме што подржава status quo постојећих друштвених подела. Хоу наводи како деца из радничких класа до своје 3. године чују само 10 милиона речи, за разлику од деце из виших класа која чују и до три пута више речи, што има неповратне ефекте по развој интелигенције која зависи од социјално-економских фактора.¹⁵ Психолошки концепти на овакав начин могу имплицитно радити у корист друштвених неједнакости, као и на њиховом очувању. Такође, полази се од претпоставке да психолошки појмови настају независно од ширих друштвених потреба и околности, да психолошке варијабле постоје објективно у стварности, независно од истраживачевих свесних или несвесних намера, и да је психологија ту да их открије. У интересантном чланку који разматра настанак концепта даровитости као веома високог коефицијента интелигенције, Борланд говори како даровита деца нису постојала у XIX веку, јер тада није ни постојао концепт даровитости, већ он настаје у другој деценији XX века као резултат одређених социокултурних и социополитичких фактора. Један од кључних фактора који је водио постулирању даровитости јесте тестовни покрет који је сматрао да је интелигенција нешто што људи поседују без обзира на њихове животне околности или искуство, нешто што је општа и квантитативна ствар, нешто што је расподељено међу људима, нешто што свако има само у

¹⁴ Михаил Бахтин, *Марксизам и филозофија језика* (Београд: Нолит, 1980), 24.

¹⁵ М. Ј. А. Howe, *IQ pod znakom pitanja* (Zagreb: Naklada Jasenski i Turk, 1997).

различитој мери. Други значајан фактор у настанку концепта даровитости јесте имиграција '20-их година XX века, услед Првог светског рата, и самим тим повећање различитости међу школском популацијом деце. Ово је представљало велики изазов стављен пред школске власти, које су морале да „американизују“ новопридошло становништво. Разноврсност популације деце се такође повећала након доношења закона о обавезном школовању, па су се тако у разреду могла наћи деца која су до тог тренутка радила у фабрикама или на фармама. Што је разноликија популација, већа је потреба за алатима као што су тестови, уз помоћ којих се може извршити контрола и квантификација ученика. Ово је добар пример како се контрола у модерним друштвима одвија спрегом знања и моћи са техникама *хијерархијског посматрања*, коју Фуко повезује са Бенетовим паноптиконом, у коме су затвореници непрестано изложени невидљивом погледу.¹⁶ Борланд сматра да ментално тестирање репрезентује ову технику. Тестирањем, одрасли врше моћ над ученицима, који потом интернализују знање о томе да су стално проматрани, што представља моћно средство контроле. Друга технологија вршења моћи јесте *нормализаторско суђење*. То је процес који у квантитативним терминима категорише вредност способности, „природу“ појединаца, чиме ће успоставити индивидуалне разлике: на оне просечне, „нормалне“ и на оне „абнормалне“ (супериорне или инфериорне). Тиме се људска разноврсност своди на дихотомни континуум. Концепт даровитости води порекло из овог процеса. Он је конструисан и „измишљен“, а не откривен.¹⁷

Ако истраживачи у тренутку истраживања нису свесни шире социјалне детерминисаности својих концепата који настају у одређеним истраживањима, то не значи да такве детерминисаности и пристрасности не постоје.

Психологија је заједно са другим хуманистичким наукама утицала на начин на који поимамо себе. На пример, појмови из психологије (поменути IQ), из психоанализе (омашка, несвесно), па и из марксизма (радничка класа, друштвена средина) временом постају део свакодневног језика кроз који сами себе схватамо и тумачимо. Немогућност политичке невиности здраворазумског схватања личности може се, можда, видети у претпоставци да размишљајући о себи као о некоме ко има посебну природу одређену у великој мери психолошким дискурсом који настоји да идентитет утврди као стабилан и непроменљив, ми се и понашамо на стабилне и непроменљиве начине. Мишљење о нашој природи утврђује и сужава нашу агенсност. Ако посматрамо и схватамо себе на један одређени и уско спецификовани начин, заиста ћемо се и понашати у складу са таквим схватањима.¹⁸ Што су наша схватања и поимања нас самих ужа и ограниченија, то ће и наше делање бити уже и ограниченије. На тај начин друштво функционише, а људи чине управо оно што је погодно, нормативно, пожељно, политички коректно, што води порекло од оних образаца који су поунутрени из друштва, односно од интернализованих друштвених инстанци

¹⁶ Мишел Фуко, *Надзирати и кажњавати* (Сремски Карловци: Издавачка књижница Зорана Стојановића, 1997).

¹⁷ J.H. Borland, "Gifted education without gifted children," in *Conception of giftedness*, (2th edition), ed. Robert J. Sternberg and Janet E. Davidson, 1–17 (Cambridge: Cambridge University Press, 2005)

¹⁸ Стојнов, *Од психологије личности до психологије особа*.

које настоје да очувају status quo и намећу своју визију „стварности“.

Нормализаторска природа појма личности најбоље се одсликава у следећој најопштијој формулацији о томе шта је личност, у предговору за један од популарнијих уџбеника који се бави теоријама личности – личност је оно што уноси ред и склад у све оне различите облике понашања који се јављају код појединца.¹⁹

Зато се Фуко и усмерава на дисконтинуитете унутар историје, помоћу којих можемо расветлити шта стоји у позадини онога што смо мислили да јесмо, јер приликом таквих прелома (нпр. прелазак са власти суверена на републичку власт, што је отворило нове проблеме у друштвеном организовању и контроли становништва) постаје нам могуће осветлити шта је оно што смо били, а шта је оно што ћемо постати и какви су позадински процеси и структуре чинили маску коју смо носили и која нас је чинила.

Оно што је важно рећи јесте, да се иза оваквог, условно речено, фукоовског негирања личности не мора крити нихилизам и песимизам постмодернистичког релативизма, како се можда у први мах може помислити, већ се иза оваквог схватања заправо може пронаћи нови, свежи хуманизам. Нова потрага за слободом, макар у разлици маски, јер маске су, у ери симулакрума, неминовне. Идентитет је нешто променљиво, међузависно, нестабилно, пролазно.

У времену када је Фројд могао да каже „анатомија је судбина“ (алудирајући на урођене полне разлике, специфично слабо женско „над-ја“ које је носилац моралних квалитета личности услед непостојања кастрационог страха) и да изнесе претпоставке о ономе што се сматра „људском природом“, о скривеним понорима сексуалности, да износи хипотезе о човеку као о нагонској хидрауличној машини и сплету *ероса* и *танатоса*, Едипу који је заробљен у сенкама својих родитеља и од стране њих укотвљен у једном стабилном поретку, то је било револуционарно и изговорено је у једном потпуно другачијем контексту него што се може схватити данас.²⁰ С Фукоовом кратологијом и његовим тумачењем појаве психоанализе, Фројдова увиђања да појединац, с појавом психоанализе, више није „господар“ сам над собом и једини „становник“ свога „дома“, јер налети несвесног, које увек вреба негде иза разина свести, увек су потенцијална опасност у виду неприхваћених и потиснутих „злих“ нагона, па се стога самоконтрола и „самоувиди“ морају појачати – добијају једно друго значење. Значење самонадзора.

Осим тога што Фуко критикује гносеолошке стране психоанализе, која настоји да људску природу објасни оним „немишљеним“, у пределима где је „представа у неизвесности“, а оно што истражујемо „бела празнина у видљивом тексту која се опире сваком приступу“²¹ – Фуко критикује, дакле, и дискурзивне импликације психоанализе. Фројдова теорија заговара бескрајну анализу нечијих жеља и, мада Фуко не пориче да су жеље важан аспект личности, оваква пракса настоји да свакога претвори у само-нормализујући субјект, у смислу да свака особа настоји да истину о себи, као и своје мисли о свим областима живота, прилагоди ономе што наука сматра да је нормално.²² Човек са својом

¹⁹ Келвин Хол и Гарднер Линдзи, *Теорије личности* (Београд: Нолит, 1983), 34.

²⁰ Мишел Фуко, *Психијатријска моћ* (Нови Сад: Светови, 2005).

²¹ Фуко, *Ријечи и ствари*, 412.

²² Хуберт Драјфус, „Фуко versus Фројд,“ у: *Сигмунд Фројд: критичке евалуације* (Београд: Карпос, 2006), 33–58; Мишел Фуко, *Знање и моћ* (Загреб: Накладни завод глобус, 1994).

личношћу постаје неко ко надзире самога себе забринут над својом властитом нормалношћу.

Исто тако, Жил Делез посматра појаву Едипа као вид стабилизације породице у пољуљаном капиталистичком поретку почетком XX века и „буржоаске репресије“ преко породице као најосновније јединице капиталистичког друштва говорећи: „Закон нам каже: Нећеш се оженили мајком и убити оца. А ми, покорни поданици кажемо: то сам ја дакле и хтео.“²³ Едип производи Едипа у бесконачној, како би Делез то рекао, производњи производње која ствара жељу. Дакле, и Едип је још једна маска произведена под тамним околностима, и то маска која заробљава. Насупрот томе, он каже с пуним правом филозофа: „Нема ја у тата и мама. Дете је метафизичко биће.“²⁴ И као да најављује човеков потенцијал да скине маску и проговори својим, аутентичним гласом, макар кроз увиђање својих маски и њихове разлике. Стабилну, непроменљиву личност с тамним вилајетима несвесног коју открива Фројд, као што смо видели, заменили су протоци друштвених, историјских и других процеса који су на њеном лицу исцртали маску, претходно сачинивши можда и њено лице. Несвесно постоји, сложили би се социјални конструкционисти и постструктуралисти. Али оно је производ друштвене и језичке праксе која је деловала са одређеним циљевима. Чим је „несвесно“ изговорено, оно је почело да делује на један другачији начин него до тада. Појавом психоанализе појединац више није „господар“ сам над собом и једини „становник“, условно речено, самога себе. Налети несвесног, које увек вреба негде иза нивоа свести, увек су потенцијална опасност у виду неприхваћених и потиснутих „злих“ и „неприхватљивих“ нагона, ако би то могло тако да се каже. Стога се самоконтрола и „самоувиди“ морају појачати. Човек постаје неко ко надзире самога себе, посматрајући у огледалу маску која му је стављена на лице.

Можда се маска, коју смо стално принуђени да носимо, може схватити на следећи начин, кроз Фукоов појам „архива“. Наиме, под „архивом“ Фуко подразумева „опште системе образовања и преображаја исказа“. Та правила одређена су правилима праксе једног друштва и Фуко сликовито говори о томе да „...се архив једнога друштва, културе, цивилизације или пак епохе, не може исцрпно описати“, па додаје да „не можемо описати ни сопствени архив, пошто говоримо унутар његових правила, пошто оно што можемо рећи од њега добија своје начине појављивања“.²⁵ То је оно што нас, споља, омеђује. Тешко да је могуће наћи бољи опис за оно што смо назвали маском. Маском која баца сени и на овај текст за који не знамо одакле добија начине свога израћања.

Релативизам и антиесенцијализам у поимању појма личности, рекли смо, не морају се схватати као песимизам и нешто поричуће и негативно. Само маске које се не виде заробљавају – можда би тако могло да се схвати постструктуралистичко и антихуманистичко схватање субјекта. Такође, постструктуралистичко схватање особа се понекад назива „анти-хуманистичко“, јер се противи хуманистичкој идеји да су особе изолована, јединствена, и у највећој мери нематеријална бића, те да је хуманост трансцендентна, универзална

²³ Жил Делез и Феликс Гатари, *Анти-Едип* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1990), 93.

²⁴ Ibid, 39.

²⁵ Фуко, *Археологија знања*, 141.

и непроменљива у својој суштини. Бити антихуманиста не значи бити нехуман, него имати другачије филозофско и идеолошко схватање природе особе.

Као да хоће да се каже: слобода се налази у *играма* разлике, у мноштвености идентитета, у перспективизму различитих поимања стварности, себе и других. У једној игри плуралитета која је сама себи циљ. Ово добија своје пуно значење у последњем делу овог текста у коме се пореди с једне стране згуснути језик идеологије, за коју смо до сада видели да се налази и тамо где смо мислили да је нема, и са друге стране распршеног поетског језика који сучељава појмове дискурса и идентитета.

Насиље/Моћ

Оно што је нераздвојно од оваког приступа субјекту јесте питање истине која је даље нераздвојна од питања моћи. У том погледу, Фукоа многи пореде с Ничеом. Делез каже како је читање Фукоа модерно читање Ничеа.²⁶ Фукоова критика је суштинска, она иде до краја, прецизније речено узима ничеански замах, али на крају преовладава ћутање и тихи смех филозофа. Фуко управо постулирањем смрти субјекта, тј. увиђањем услова настанка субјекта у епистеми модерног знања, предвиђа његов скори крај, те стога немогућност да се субјект устолочи на престо са кога ће моћи у тоталитету искуства и трансценденције да ствара појмове системе, дискурсе и да их критикује, мења и оповргава. Ствар стоји обрнуто: *човек је биће дискурса*. Он је сачињен говором.

Језик је тако главна детерминанта праксе и акције – човековог понашања. Стога што се преко језика може утицати на само делање, а истина је изражена језиком, може се извести закључак, да се преко чина постулирања истине утиче на контролу туђег понашања – *постулирањем истине се врши моћ*.

Ничеанско питање гласи: „Ко? Ко, заправо, говори „истину“?“ Јер, истина је неодвојива од силе, од онога ко је присваја. Ниче је храбро настојао и успео у томе да покаже да правила логике у себи садрже силу. На овај начин, Ниче критикује Аристотелово начело противречности као начело на које се своди свако доказивање. Ниче каже: „...ако се у овом начелу садржи начело свих других аксиома, онда утолико строже морамо промислити о томе какве тврдње оно у суштини већ *претпоставља*. Њиме се или тврди нешто о стварности, бићу, као да су већ били познати из неке друге области. Или тај принцип значи: да им се супротни атрибути *не смеју* приписати. У том случају, логика би била императив који *није* управљен на сазнање истине, него на утврђивање и дотеривање једног света *који мора изгледати истинит за нас*“.²⁷ Ово не води укидању мишљења већ сасвим супротно – ово води слављењу мишљења као моћи, схватању мишљења као *стварања*.²⁸ Сила оног ко говори је нужна; треба је увек имати у виду. Овакав начин схватања мишљења поставио је темеље перспективистичког схватања истине.

Ничеанско мишљење уводи по први пут у мисао *разлику*, као нужни његов конституент и пред нас ставља захтев за деконструкцијом онога што је

²⁶ Жил Делез, *Фуко* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1989).

²⁷ Фридрих Ниче, *Воља за моћ* (Београд: Просвета, 1976), 131, курзив Ничеов.

²⁸ Жил Делез, *Ниче и филозофија* (Београд: Плато, 1999); Михаило Ђурић, *Ниче и метафизика* (Београд: Просвета, 1984).

недоказиво и често скрајнуто, али приликом доказивања се намеће као сакривена тврдња.²⁹ Ниче по први пут пита, да ли су логички аксиоми адекватни стварности, или су они мерила и средства помоћу којих ми тек *стварамо* стварност. Логичка начела, тако, не садрже никакав критеријум истине, него императив о томе шта се *мора* сматрати истинити. Ово је позив за једно другачије мишљење, мишљење које више не мисли искључиво помоћу појмова, већ *радом разлике* која нема средиште ни границе, не подлеже појмовним правилима трансценденталне или формалне логике, и која се, што је најважније, не супротставља *идентитету*, иако није једнака и самоидентична, она измиче рашчлањавању и анализи, јер је она сама рашчлањавање и анализа, промена у својој стабилности.³⁰ Чак и логика, видели смо, може бити перформативна и одражавати одређени став и веру. Аристотеловска логика на тај начин подразумева стабилност и самоидентичност онога што проучавамо. „Наша вера у логику је последица наше вере у ствари.“³¹

Хуманистичке науке су, за разлику од логике, још проблематичније, јер истражујући тврде и теоретизујући делају. Акт постулирања истине је акт производње истине. Производња истине јесте вршење моћи. Истина о човеку је императив о човеку, „субјекту“, „испитанику“. Истраживање на тај начин може стварати своје субјекте и њихове особине, као и начин њиховог вредновања и самопосматрања.

Овде треба, ради предострожности, напоменути да Фуко, наравно, под вршењем моћи не подразумева „тајне лобије“, „сиве еминенције“ и „моћнике из сенке“, који кроје истине у које „наивни верују“, или да су научници нека врста стереотипног злог научника какав се приказује у холивудским филмовима, који настоји да своја знања употреби против човечанства. Напротив. Сви смо жртве овог неприметног вршења моћи, баш као свет „матрикса“ из истоименог филма, сви смо на неки начин заробљеници језика и тренутног несвесног начина мишљења који постоји у друштву које нас окружује.³² Добра намера и одређено дело у себи може носити један друштвени суд и ангажман, иако тога не морамо бити свесни.

Обруб времена окружује нашу садашњост и показује је у њеној другости. То је оно што нас, споља, омеђује, као што каже Фуко. То је коначност и ту се назире већ пут Фукоовом раствореном човеку. Дискурси несвесно производе позиционирање субјекта у себи самом, субјект је последица дискурса. Појмовне апаратуре до сада створене, омогућавају субјекту да себе разуме једино на оне начине који су му споља, кроз њих дати/наметнути. На тај начин, и сама хуманистичка наука приказана је као неодвојива од идеологије и изрицања и вредносног суда. Да ли је стога могуће имати идентитет и бити слободан, имати лице и моћи писати? На овом трагу приближавамо се питању књижевног, поетског идентитета, за који претпостављамо да је флексибилнији, неодређенији и слободнији. Да ли је то тако?

²⁹ Жак Дерида, *Глас и феномен* (Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, 1989); Кристофер Норис, *Деконструкција* (Београд: Нолит, 1990).

³⁰ Новица Милић, *АБЦ Деконструкције* (Београд: Алфа књига, 1997).

³¹ Ниче, *Воља за моћ*, 131.

³² Стојнов, *Од психологије личности до психологије особа*.

Идеологија/поезија

Овакав начин мишљења поставља следећа питања. Да ли језик, попут историје, може бити потиснут? Надреалисти су, тако, Фројдово постулирање несвесног, схватили поприлично буквално и настојали да аутоматским писањем на папир призову дубине несвесног и његове тамне садржаје и ослободе другу, потиснуту, заробљену оностраност, потиснути језик, нешто што се крије у нама, а спречено је да се изрази, као што је Бретон писао у надреалистичким манифестима. Лаканово схватање донекле настоји да на сличан начин покаже да је онај потиснути језик – *несвесно*, које је структурисано као језик везама између означитеља. Снови функционишу попут песничког језика, користећи метафору и метонимију као своја средства изражавања, што означава рад несвесног.³³ Померање и сажимање у сновима о којма говори Фројд јесу примери метонимије и метафоре у језику, примери који су ипак најочитији и највише коришћени у поетском језику. Психоаналитички дискурс подразумева да се означитељима, речима, које казује пацијент, придаје *друго читање смисла* и на тај начин мења субјект анализе. Пружајући то друго читање смисла означитељу анализираног, нудећи му друго значење, аналитичар шири спектар разумевања особености анализанта, након што је то било присутно у иницијалном саморазумевању.³⁴ Ово можемо протумачити тако да увидимо да је другачије читање и вишезначност онога што се тумачи нужен услов промене сопства, идентитета, једна могућност његовог протока. Поетски дискурс, поезија, оно је што само себи стално даје друго значење и што, ако тако можемо рећи, бежи од сопственог бегунства. Поезија, као слободан језик, јесте нешто што само себе мења, придајући себи стално друга и друга значења. Психотерапија и поезија на један такав посредан начин стоје једна поред друге. Насупрот њима стоји оштри и хладни језик идеологије, готово бинаран, искључив и једносмислен. Зато ћемо у неколико примера који следе поредити језик поезије и идеологије: један који нам пружа могућност промене и један који заробљава, стављајући некада, чак, као што ћемо видети, и живот под своје назубљене речи.

Пре тога морамо напоменути, да је Лакан језик у најопштијем смислу видео на сличан начин. Језик као такав, језик уопште, а не само поетски језик. У томе таквом језику лежи могућност психоаналитичког дејства. Оно што спарује означитељски ланац језика (сосировски схваћен кроз арбитрарност означитеља и означеног) и чини га свезаним јесте субјективност, која је на један необичан начин, илузија, отуђење унутар заробљавајућих правила симболичког поретка.³⁵ Ипак, ми смо та субјективност уроњена у означитеље. Означено је оно што нам заувек бежи, јер означитељи упућују само једни на друге. У овај ланац означитеља уписана је субјективност, јер овај ланац јесте целовит и не може се јавити у деловима,³⁶ осим у психозама.³⁷ Језик, са свим својим правилима, јесте нешто за

³³ Роман Јакобсон, *Темељи језика* (Загреб: Глобус, 1988); Jacques Lacan, *Écrits: The First Complete Edition in English*, trans. Bruce Fink (New York: W.W. Norton & Co, 2006).

³⁴ Петар Јевремовић, *Психоанализа и онтологија* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998).

³⁵ Lacan, *Écrits: The First Complete Edition in English*.

³⁶ Радоман Кордић, *Субјект теоријске психоанализе* (Нови Сад: Светови, 1994).

³⁷ Јевремовић, *Психоанализа и онтологија*.

шта нам се учини да је могло настати само одједном. На овај начин, након што смо видели апстрактност и недостижање до означеног, тј. реалности, видимо и да је језик, тј. дискурс, наша судбина. Али судбина на коју можемо утицати.

Сада се можемо питати: да ли постоје насилни дискурси насупрот ненасилним дискурсима? Или сваки дискурс, барем у свом замеску, мора поштовати оно што се лакановски може назвати фалусиодни принцип и бити насилан? Да ли и само уметничко дело (нпр. попут Вагнерових опера) може постати симболика насиља самог? Да ли једна врста језика, као што је то идеологија или обезличени научни дискурс, могу потиснути друге врсте језика и себи придати већи легитимитет? Зашто је то тако? На крају, каква је веза између насиља, идентитета и језика? Зашто, након свега реченог, идеологија и поезија?

Поетски језик смо узели, рекли смо, јер претпостављамо да је најмање подложен правилима, јер је то језик који настоји да оплоди, умножи или побегне од истине, а самим тим, видели смо, и од моћи. Кога питати шта је поезија? Песника? Одговори које песници дају само нас могу одаљити од оваквог начина говорења и сазнавања каквог се држимо у овом раду – „Поезија је секира којом треба да разбијемо лед у нама“ (Кафка), „...синтеза зумбула и бисквита“ (Сандберг), „...последњи дроњак на крају пулта умочен у воду“ (Кручани) – и не могу нам бити од помоћи овде. У поређењу између идеологије и поезије, можда се ипак може наћи веза која их на одређени начин спаја и разграничава, јер се у њиховом сучељавању може видети различита употреба језика из које следе различити идентитети, који су на различите начине проткани спрегом насиље/моћи.

Следе две илустративне приче, као што смо навестили, у донекле упрошћеном облику, о томе како идеологија успева да објасни све, захваљујући томе што на насилан начин „згушњава“ језик, који постаје готово бинаран:

1) Јосиф Висарионович Стаљин је свог партијског друга Бухарина, за кога је сматрао да га је издао, питао шта овај може да каже како би доказао да није издао партију. Бухарин је рекао да, иако није крив, пристаје да самом себи одузме живот и тиме докаже да је веран партији. Ту долазимо до најчвршћег корена израза и до врховног логичког апсурда идеологије. Стаљин му је тада хладно и разборито одговорио: „Па то је управо доказ да си издао партију, јер си свој живот ставио изнад ње, сама помисао да самоубиством можеш да докажеш да ниси издао партију је издаја... Наша је дужност да те уклонимо“.³⁸

Атрибут врховности је неоповргљив и било шта да му се супротстави не може га досегнути, као што видимо на овом примеру. Када се нешто постави на врх, онда оно може да убија и да терорише: ако се почне од једне такве почетне претпоставке, на њој се може завршити и било шта да се ради и да се мисли у том хијерархијском систему, у тој вертикалној матрици појмова, не може досегнути врховни смисао који је постављен као са неком тајанственом намером сопствене немогућности, која, ако му се призна, рађа један апсолутни и свемогући апсурд. Идеологија је најубојитија истина, ничеовски схваћена.

2) Слична ствар се догађала у средњем веку, у доба инквизиције, када је религијски поглед на свет био најближе повезан са вршењем власти и односима моћи: осумњичени за злочин се хватао и без икаквог истражног поступка подводио под разноврсне процедуре телесних мучења. Када би, не могавши више да поднесе тортуру, прогласио своје признање, то је аутоматски био

³⁸ Slavoj Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)use of a Notion* (London: Verso, 2001).

доказ да је крив, а свештеник би тада задовољно ускликнуо: „Ето, Бог га је напустио!“ То је била последица тадашњег доминантог дискурса – религијског дискурса, који је проповедао да неће бити кажњен онај који није крив, јер је Божји суд свемоћан, а онај који објављује своје признање, знајући да ако то уради следи казна, директно потврђује божје правило.³⁹

С једне стране, видимо, дакле, коначан, чврсти језик идеологије, а с друге стране поетски језик који претеже и потеже сопствену несталност, нестајање, бежање и разграђивање кроз плуралитет значења и неодређивост. Књижевни/ песнички језик жели утврдити сопствену несталност кроз позицију метафоре, кроз субјективно и некад аутистично, приватно које постаје јавно, моје наспрам њиховог које је некад мелодијско, а некад самооповргавајуће. Док је књижевни/ песнички језик слободан, инклузиван и дисеминативан, језик идеологије је искључив, заробљавајући, оивичен. Управо зато језик идеологије у већој мери пружа осећање идентитета у односу на језик поезије и књижевности, при чему језик идеологије претендује да упрости и објасни стварност, док језик поезије ову стварност усложњава и пред њу поставља питање, чини је сложенијом и нејаснијом. Поезија нам омогућава да обришемо сопствено лице и тако га сачувамо.

Ипак, да ли се може говорити о више различитих језика, есенцијално различитих, или је поезија само један засебни дискурс једног јединственог језика? Да ли и поезија као огледало јединог постојећег језика јесте у неку руку канонизована формом, имплицитним и експлицитним правилима, дисциплином, и да ли и она на неки начин доприноси оформљивању стабилних, чврстих и гломазних појмовних апаратура идеологије и методологије? Са појавом хипертекстуалности и доминацијом критике над књижевношћу, као последицом формализма и појавом англоамеричке „нове критике“, које су трагале за чистом књижевношћу, из књижевности су настојале да се избаце све наслаге „узгредног“ (психологистичког, културно-историјског, природног, просветитељског, итд.) и дошло се до ситуације да је критика била неопходни тумач књижевног дела, која је заситила изворни језик својом хиперобјективношћу.⁴⁰ На тај начин, поетски језик је постао нешто што је последица овог или оног идентитета, нешто чија је дефинишућа карактеристика формализам који треба задовољити.

Другим речима, да ли је могуће уопште говорити, а да нам се не припише одређени идентитет? Да ли се самим ограничавањем слободног језика у форме поезије врши спасавање оних чврстих и тешких језика идеологија и филозофија и наука које претендују на коначну истину, чиме врше нормирање језика и покоривање слободе? Поезија, као најслободнији језик који се може замислити, ограничен је у свом корену: својим нормирањима и имплицитним очекивањима која се пред њу стављају и свим оним просуђивањима о поезији: тиме се највећа опасност по све стабилне поретке доминантних дискурса смањује. Тиме се дозвољава да они кроте стваралачки језик који жели да се ослободи и да каже било шта што жели напуњен властитом слободом.

Слободан језик бива, готово увек, ако говори нешто важно, нешто што одступа од онога што је опште, сврстан у поезију, у уметност, или у најгорем случају, у авангарду. Међутим, и поезија је ништа друго до језик који вуче своје обресе из свакодневног. Сврставање слободног језика у категорију поезије

³⁹ Фуко, *Надзирати и кажњавати*.

⁴⁰ Михаил Епштајн, *Постмодернизам* (Београд: Zepter Book World, 1998).

доприноси, условно речено, насилном категоризовању, чувајући појмовни поредак очуваним. Иако појмови поезије, за разлику од психолошких, не постоје. Ипак, тим непостојањем, оштрица поезије која може да расече гломазни језик идеологије постављена је на печат личног и интимног и тиме јој се одузима било каква вредност аргумента. У томе можда и лежи њена моћ. Вођен оштрицом рАзлике⁴¹ и ортографијом нестабилног значења, тај језик има снагу да шчепа било који врховни појам идеологије и да га разбије – појам који врши принуду истинитог. Али та његова моћ, са појавом анти-модернистичке свести у критици, смањује се његовим нормирањем у поетски текст, у форму, у идентитет.⁴²

Слободан језик, на тај начин је повезан са лудилом као таквим, лакановски речено, са рашивањем појмова. Прошивак овде нестаје.⁴³ *Желимо* да нестане. Оно што нас плаши јесте овај процеп из текста који зјапи према нама, овај процеп слободе. (Супротно од оног начина на који смо се изборили са лудилом).⁴⁴ Али, један његов део се неће моћи нигде сврстати. Он је ово овде. Не бисмо га могли назвати идентитетом.

Да ли нам је барем мала доза „лудила“ неопходна како бисмо писали и при том остали слободни, „без лица“, без насиља, отворени према Другом, према нестајању и настајању, према слободи?

⁴¹ Велико А у речи „рАзлика“ има за циљ да освести текстуалност и одложено тумачење, успостављање новог дијалога са текстом, немогућност заробљавања у једном непроменљивом тумачењу, које се обично придаје говору који има иманенцију у тренутку, док се писање као такво увек „одлаже“. То има за циљ у Деридиној филозофији да раздрма уврежене логоцентричне и фоноцентричне начине мишљења који су повезани са „једном истином“, што нас у овом случају подсећа на поменути згуснути језик идеологије - Милић, *АБЦ Деконструкције*; Новица Милић, „Глас и Писмо“, у: *Жак Дериде у одјецима*, прир. Петар Бојанић, 252 (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2005).

⁴² Михаил Епштајн, *Постмодернизам*.

⁴³ Према мишљењу Лакана, прошивак (*le point de capition*) завршава неки шав, најчешће формални, даје коначан смисао тексту као завршетку одређеног процеса. Он је нека врста крајњег означитеља који даје идентитет и смисао тексту, оно око чега се врти анализа дискурса. Jacques Lacan, *Les Psychoses* (Paris: Seuil, 1981), 303; У бескрајном приповедању другачије није ни могућно. Наиме, у незавршеном приповедању сваки код прошива неки смисао, неку могућност смисла, сваки прошивак, уз то, отвара извесну могућност, неку недовршиву могућност смисла (Радоман Кордић, *Полиморфно читање*, www.radoman-kordic.com/POLIMORFNO_CITANJE.pdf, 2009).

⁴⁴ Кроз историју Фуко посматра друштвено и културолошко опхођење према лудилу (те стога неминовно дискурзивно) као према нечему што је најсупротније друштвеном поретку и самој култури. Стога, преко анализе лудила, настоје се утврдити границе једне културе – у овом случају, целокупне западне цивилизације. То Фуко назива анализа Другог. У односу спрам другог уобличава се сопствени културни и епистемолошки идентитет, утемељен на рационалности и страху од неконтролисаног и неодређеног. Фуко, *Историја лудила у доба класицизма*.

Литература:

- Бахтин, Михаил. *Марксизам и филозофија језика*. Београд: Нолит, 1980.
- Бер, Вивијан. *Увод у социјални конструкционизам*. Београд: Zepter Book World, 2001.
- Borland, J.H. "Gifted education without gifted children." in *Conception of giftedness* (2th edition). edited by Robert J. Sternberg and Janet E. Davidson. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Белси, Кетрин. *Постструктурализам*. Сарајево: Шахинпашић, 2003.
- Бодријар, Жан. *Савршен злочин*. Београд: Београдски круг, 1998.
- Бодријар, Жан. *Симболичка размена и смрт*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1991.
- Бодријар, Жан. *Симулакруми и симулације*. Нови Сад: Светови, 1991.
- Виготски Лав. *Мишљење и говор*. Београд: Нолит, 1974.
- Герген, Кенет и Мери Герген. *Социјална конструкција*. Београд: Zepter Book World, 2006.
- Делез, Жил и Феликс Гатари. *Анти-Едип*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1990.
- Делез, Жил. *Ниче и филозофија*. Београд: Плато, 1999.
- Делез, Жил. *Фуко*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1989.
- Дерида, Жак. *Писање и разлика*. Сарајево: Шахинпашић, 2007.
- Драјфус, Хуберт. „Фуко versus Фројд.“ у: *Сигмунд Фројд: критичке евалуације*. Лозница: Карпос, 2006.
- Ђурић, Михаило. *Ниче и метафизика*. Београд: Просвета, 1984.
- Епштајн, Михаил. *Постмодернизам*. Београд: Zepter Book World, 1998.
- Žižek, Slavoj. *Did Somebody Say Totalitarianism? Five Interventions in the (Mis)use of a Notion*. London: Verso, 2001.
- Јакобсон, Роман. *Темељи језика*. Загреб: Глобус, 1988.

- Јевремовић, Петар. *Психоанализа и онтологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
- Калер, Џонатан. *Сосир - оснивач модерне лингвистике*. Београд: БИГЗ, 1980.
- Кордић, Радоман. *Полиморфно читање*. електронско издање, http://www.radomankordic.com/POLIMORFNO_CITANJE, 2009.
- Кордић, Радоман. *Субјект теоријске психоанализе*. Нови Сад: Светови, 1994.
- Lacan, Jacques. *Les Psychoses*, Paris: Seuil, 1981.
- Lacan, Jacques. *Écrits: The First Complete Edition in English*, transl. by Bruce Fink, New York: W.W. Norton & Co., 2006.
- Mead, George Herbert. *Um, osoba i društvo*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk, 2003.
- Милић, Новица. *АБЦ Деконструкције*. Београд: Алфа књига, 1997.
- Милић, Новица. „Глас и Писмо.“ *Жак Дерида у одјецима*. прир. Петар Бојанић, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 2005.
- Ниче, Фридрих. *Воља за моћ*. Београд: Просвета, 1976.
- Поповић, Бошко. *Буквар теорије личности*. Београд: ДПС, 2002.
- Радоњић, Славољуб. *Увод у психологију*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1994.
- Стојнов, Душан. *Од психологије личности до психологије особа*. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2005.
- Фројд, Сигмунд. *Одабрана дела Сигмунда Фројда*, том 6. *Тумачење снова I*. Нови Сад: Матица српска, 1984.
- Фуко, Мишел. *Археологија знања*. Београд: Плато, 1998.
- Фуко, Мишел. *Знање и моћ*. Загреб: Накладни завод глобус, 1994.
- Фуко, Мишел. *Историја лудила у доба класицизма*. Београд: Нолит, 1990.

Фуко, Мишел. *Надзирати и кажњавати*. Сремски Карловци: Издавачка књижница Зорана Стојановића, 1997.

Фуко, Мишел. *Психијатријска моћ*. Нови Сад: Светови, 2005.

Фуко, Мишел. *Ријечи и ствари*. Београд: Нолит, 1971.

Howe, M.J.A. *IQ pod знаком pitanja*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk, 1997.

Хол, Келвин и Линдзи Гарднер. *Теорије личности*. Београд: Нолит, 1983.

Хрњица, Сулејман. *Општа психологија са психологијом личности*. Београд: Научна књига Нова, 2005.

Summary

Vitomir Jovanović

Identity and Death of the Subject

Key words: *identity, death of the subject, Foucault, violence, power, ideology, poetry*

In this work I have tried to examine implications and eventually ambiguous meaning of Foucault's "death of the subject" and its effect on concept of identity in the traditional psychology. Through comparison between psychological and literary discourse, poetry and ideology, I have tried to look back at ideological foundation of unchangeable and "objective" self and to doubt is there linkage between violence/power, identity, language and structure of psychology as a science. I have tried to show that poetry, dreams and madness are able to formulate their own narrative which is opposed to ideology and truth/power, and to form politically more subversive identities.

Кант, идентитет и *Aufklärung*

Апстракт: *Како се конституише идентитет кроз писање? Овај рад тематизује Кантов текст Was ist Aufklärung покушавајући да смисао текста савија у новом правцу. Помоћу херменеутике де музеализације текст тежи ка томе да отвори пут новој интерпретацији која ће се концентрисати на улогу аутономије гласа и писма у Кантовом схватању Aufklärung-a. Много пажње ћемо посветити питању друштвене интерсубјективности, са посебним освртом на разлику приватног и јавног.*

Кључне речи: *Кант, Aufklärung, аутономија, глас, писмо, идентитет, интерсубјективност*

„Тема овог рада је Кантово схватање идентитета са посебним освртом на његов поглед на просветитељство.“ Таква реченица би сугерисала да се идентитет налази испред нас, да још нисмо ништа рекли о том предмету. Према томе, тек би наредне реченице прекинуле ћутање о идентитету. Упркос привиду, говор - можда исувише неодговоран говор - о идентитету је почео већ у наслову овог текста: „Кант“. Властито име као функција идентитета је присутно пре било каквог говора о томе шта је улога идентитета унутар Кантове филозофије. Можда постоји огромна разлика између критичког и прекритичког периода, али ипак: „Кант“. Можда *Метафизика морала* битно одступа од претходних практичких делова, али ипак: „Кант“. Можда постоји позни филозоф посткритичког периода, филозоф другог обрта, али ипак: „Кант“. Као да сваком покушају увек већ претходи идентитет аутора. У складу са текстуалном стратегијом Кантових ученика могли бисмо да напишемо да је на делу теза Кант = Кант. Иако знамо за велике унутрашње диференцијације у Кантовом опусу основна претпоставка је идентитет аутора који пише.

Међутим, овај рад се налази са оне стране питања о јединству Кантовог животног дела. Не пита се о Канту који пише, већ о проблематици самога писања, о конституцији идентитета кроз писање. За Канта писање није могући епифеномен идентитета, него је суштинско поље напетости где се идентитет/неидентитет рађа. Кант се бави конституцијом друштвеног простора, где се одиграва драма афирмације и негације „истости“. У средишту разматрања о *Aufklärung* стоје питања о идентитету и о писању. Код Канта писати о *Aufklärung* значи борити се за слободу писања помоћу самога писања. На овај начин се и Кант уписује у простор идентитета. Не тако што тежи ка томе да нађе свој идентитет, него се ради о самостварању преко писања. Самопроизводња, процесуалност, појављивање.

Трансцендентални и емпиријски идентитет

Кант је, према мишљењу Хајдегера, један од оних у западном мишљењу захваљујући којима се појам идентитета суштински променио. „...мишљење није више у могућности да јединство идентитета представи као једноликост и да занемари посредовање које влада у јединству. Где је то урађено, идентитет је представљен само на апстрактни начин.“¹ У *Критици чистог ума*, појам трансценденталне аперцепције је схваћен као јединство разноликости – као синтетичка моћ самосвести, као „Ја мислим“ који прати све представе трансценденталног субјекта. Чак је и израз „прати“ погрешан (Хегел каже да је то „варварски израз“). Не ради се темпоралном кашњењу, него о изворној делатности према којој „...у почетку беше идентитет“. Јединство чулне разноликости почива на јединству самосвести. Идентитет свести у представама је нужна претпоставка, јер иначе, како Кант пише, „...бих ја имао тако разнбројно и многоструко мене (Selbst), колико имам представа којих сам свестан.“² Кант има у виду могућност дисперзије идентитета, али ипак сматра да континуитет представа већ упућује на континуитет свести, да је синтетичка моћ самосвести на делу упркос свакој варијацији.

Ипак, ми нећемо говорити о тешкоћама трансценденталног идентитета, него о начину на који се Кант односи према питању друштвеног („емпиријског“) идентитета. Без обзира на напетости трансценденталног и емпиријског,³ ми ћемо интерпретирати један текст у којем се проблематика друштвеног идентитета појављује тек у имплицитном смислу. *Was ist Aufklärung?* се, на први поглед, бави епохалним идентитетом („Ко смо ми, овде и сада, у датом тренутку историје?“). Према интерпретацији Мишела Фукоа, овај текст као промишљање властите садашњости, као могућа онтологија садашњости, поставља питање на нови начин о идентитету једне епохе. Просветитељство се не тематизује у духу историјске телеологије. Кантово схватање просветитељства је потпуно негативно. Просветитељство се дефинише као *Ausgang*, излазак. Како Фуко пише: „он не тражи разумевање садашњости почев од тоталитета, или почев од довршавања будућности. Он тражи разлику: коју разлику уводи данас у односу на јуче?“⁴ Суштина епохе се одређује као диференција, без претпоставке о универзалном субјекту историје. Кант не говори ни о аутономији *sub specie aeternitatis*, него из перспективе институција и одређене констелације моћи.

Кантов текст *Was ist Aufklärung?* је имао изванредну улогу у споровима око питања модерне и постмодерне (пре свега у спору Фукоа и Хабермаса). Ми ћемо покушати да смисао текста савијамо у другом правцу. Мање пажње ћемо посветити одређењима епохалног идентитета, више ћемо се концентрисати на улогу идентитета унутар *Aufklärung*.⁵

¹ Мартин Хајдегер, *Мишљење и певање* (Београд: Нолит, 1982), 43.

² Имануел Кант, *Критика чистог ума* (Београд: Дерета, 2003), 110.

³ Мишел Фуко, *Ријечи и ствари* (Београд: Нолит, 1971), 359-363. За нашу проблематику је од великог значаја и Фукоов спис *Шта је аутор?*, где је реч о напетостима трансценденталног и емпиријског писма.

⁴ Мишел Фуко, „Шта је просветитељство?“, *Трећи програм* 2 (1995): 233.

Настанак текста

У XVIII веку новине су постављале питања читаоцима. Предност се давала испитивању јавности о проблемима на које још, заправо, није било одговора. Немачки часопис *Berlinische Monatschrift* објавио је, у децембру 1783, Кантов одговор на питање: *Was ist Aufklärung?*. На исто питање одговорио је и Мосес Менделсон, али за време писања свог рада Кант није знао за тај текст.

Привидан екскурс. Забрана и писање

Према хипотези Леа Штрауса у књизи *Persecution and the Art of Writing*, писање сваког филозофског текста пре модерне догађа се у друштвеном окружењу које забрањује извесне исказе. Од Платона до Лесинга филозофи су живели у друштвима где су могли да буду кажњени због недозвољених уверења. На ову тешкоћу су, према Штраусу, филозофи реаговали конструкцијом „амбивалентног текста“. На први поглед звучи парадоксално да управо ова забрана као негација постаје продуктивна снага: с једне стране настаје текст површине, где је све у складу са очекивањима друштвених ауторитета, а с друге стране настаје текст који се налази унутар егзотеричног текста, који је доступан само паметним и пажљивим читаоцима. Штраус нпр. поставља питање зашто у Спинозином *Tractatus Theologico-Politicus* има толико контрадикција. Строга интерпретација

⁵ Да ли се *Aufklärung* треба превести као просвећеност или као просветитељство? Прва одлука би сугерисала да је пре свега реч о феномену теоријског, о појавном облику знања које се креће у вертикалном правцу. Друга одлука би понудила другачије решење: *Aufklärung* као просветитељство би био повесни период, интелектуална или свеопшта епоха за коју треба да се нађе место у *Weltgeschichte*. „Шта је?“ као понављање изворног филозофског питања („ti estin“), би био повезан са једним повесним феноменом – суштина би се тражила у контингенцији. Ипак, погрешно је већ унапред претпоставити да се *Aufklärung* односи искључиво на једно од поменутих значења. Шта ако *Aufklärung* садржи и један и други моменат? Према томе, могућа је и таква интерпретација овог текста која би тежила ка томе да се текст захвати као колебање између просвећености и просветитељства. Без свести о том колебању неки делови текста би остали неразумљиви. Нпр. следећа реченица: „Ако се сада постави питање: живимо ли у *просвећеном* добу [aufgeklärten Zeitalter], онда одговор гласи: не, али свакако живимо у добу *просветитељства* [Zeitalter der Aufklärung].“ (Кант овде говори о недостајућој хијазми вертикалне просвећености и повесне епохе просветитељства. Зато додаје касније: „У том погледу, ово доба је доба просветитељства или Фридрихово столеће.“ Није реч о просвећивању, јер Кант сматра да људи још нису у стању да им се омогући да се служе разумом без туђег вођства. Упор. са енглеским преводом: *enlightened age – age of enlightenment*. Разлика је још евидентнија у француском преводу: *siècle éclairé – les lumières*.) Кантов спис је више сарадња вертикалног и хоризонталног приступа према *Aufklärung*. Може се овај спис читати и као постављање регулативних принципа, као програм једног вечног задатка, а и као дескрипција једне епохе. Зато ћемо користити изворни термин *Aufklärung*, уколико је то могуће.

⁶ Leo Strauss, *Persecution and the Art of Writing* (Chicago: The University of Chicago Press, 1952), 33.

би, тврди Штраус, могла да покаже да се ради о намерним грешкама које ће приметити само добро упућени читаоци. *Mutatis mutandis*: да ли Кантов текст *Was ist Aufklärung?* треба да се чита на овај начин? Једно штраусијанско читање Канта би могло да укаже на противречности и напетости овог текста. Кнежевска власт можда онемогућава Канту да напише све што жели. Сам Штраус никада није писао студију о Канту, али у једној краткој фусноти дела *Persecution and the Art of Writing* пише следеће: „In regard to Kant, whose case is in a class itself, even a historian so little given to suspicion or any other sort of skepticism as C. E. Vaughan remarks: «We are almost led to suspect Kant of having trifled with his leaders, and of nursing an esoteric sympathy with Revolution.»“⁶ Дакле, разлика између егзотеричног и езотеричног постоји и код Канта. *Was ist Aufklärung?* због тога захтева посебну интерпретацију која ће имати у виду и имплицитне моменте текста. Ми ћемо Штраусову хипотезу ставити у заграду и нећемо питати о изворној намери Канта. Нас не интересује интенција, већ сама површина. Међутим, Штраусова теорија ће нам омогућити да захватимо једну основну проблематику Кантовог списа: проблематику самога писања.

Како читаму „Was ist Aufklärung?“

Чак и ако стављамо у заграду штраусијанску дилему, *Was ist Aufklärung?* захтева својеврсну херменеутику демузеализације због многих предразумевања која се идентификују са одговором Канта. *Прво*, овај текст се не може редуковати на похвалу индивидуалне просвећености. *Друго*, овај текст није одбрана слободе савести или слободе уверења. *Треће*, овај текст није захтев за проширење приватног на јавно. *Четврто*, овај текст није наглашавање аутономије слободног мишљења у односу на политички ауторитет. Кант истиче да је заједница скоро *a priori* просвећености, да је територија *par excellence* слободе „заједничко поље интелектуалаца“, да је управо приватна сфера та која треба да буде ограничена, да између приватног и јавног постоји иредуктибилна цезура.

Aufklärung и самосталност

Сваки говор о аутономији имплицира говор о идентитету. Већ и заједнички етимолошки хоризонт (грч.: *to auto, ho autos*; лат.: *idem*) упућује на ковергенцију ових појмова. Истост се у Кантовом тексту јавља у већ поменутом посредовању (у складу са Хајдегеровим речима). На почетку текста Кант пише: „Просвећеност је човеков излазак из малолетности за коју је сам крив. Малолетност је неспособност служења властитим разумом без нечијег вођства [*ohne Leitung eines anderen*].“⁷ Према овим реченицама *Aufklärung* означава самосталност у односу на друге људе. „Просвећен сам уколико се не ослањам на друге људе.“ Ипак, морамо да будемо опрезни: Кант не тврди да разуму остали људи уопште нису потребни, него само то да свака индивидуа треба да се служи властитим разумом без нечијег вођства. Појављивање *Leitung-a* на почетку текста је од великог значаја, јер ће касније Кант говорити управо о сферама

⁷ Имануел Кант, „Одговор на питање: Шта је просвећеност?“, *Arche* 1 (2004): 260. Користићемо превод у којем је доследно употребљен израз „просвећеност“. Међутим, морамо да имамо у виду и остале конотације (в. фусноту 5).

друштва у којима је *Leitung* неопходан. То значи да не постоји никакав јаз између „индивидуалистичког“ и „комунитаристичког“ момента *Aufklärung*.

„Без нечијег“ се више пута јавља у тексту. И уопште: овај текст је опште познат по лозинци „*Sapere aude!*“ и по наглашавању самосталности унутар религије. Али један пут се однос према другима појављује и у економском контексту. „Ако имам књигу која замењује мој разум, душебрижника који замењује моју савест, лекара који ми приписује дијету итд., онда не морам ја сам да се напрежем. Нема потребе ако могу да платим – други ће већ уместо мене преузети тај мрски посао.“⁸ Новац је овде медијум отуђења разума: економска аутономија је противувредност онога *Aufklärung*. Аутономија уништава аутономију, моћ постаје одрицање од самосталности разума. Маркс пише у Економско-филозофским рукописима: „Што ја не могу као човјек, дакле, што не могу моје индивидуалне суштинске снаге, то могу помоћу новца. Новац, дакле, чини сваку од тих суштинских снага нечим што она по себи није, тј. њеном супротностју.“⁹ И мало пре тога: „...ја сам рђав, непоштен, несавјестан, глуп човјек, али је новац цијењен, дакле цијењен је и његов посједник. [...] ја сам без духа, али новац је збиљски дух свих ствари, па како би његов посједник био без духа? Осим тога, он може купити умне људе, а онај који има моћ над умним људима, није ли он умнији од умнијих!“. Новац је централни конституент у дисперзији идентитета и карактеристика. Маркс сугерише да је капитализму инхерентна могућност дисперзије идентитета и карактеристика, да логика капитализма дозвољава чак и „постајање супротним“. Реч је о суштинској мутацији ума која се показује у томе да новац постаје „носилац“ умности и да је власник новца само другоразредна „умност“. Кант је, према томе, говорио о економском изједначавању као о опасности деструкције аутономије *avant la lettre*. То значи да се не критикује само онај *Leitung* који је у рукама других људи, него и *Leitung* саме индивидуе. Могу да водим себе у недостатку разума, економска моћ је могућност разумске немоћи. Можда сам способан да купим ефекте ума, али не могу да купим сам ум. Ради се о критици у строгом смислу те речи: Кант указује на границе новца. „Новац“ превазилази своје границе уколико сматра да може да захвати *Aufklärung*. Кант, у складу са основним интенцијама његове филозофије, указује на хетерогеност аутономија.

Заједница и природа

„Сваком појединцу је, дакле, тешко да се ослободи малолетности која је постала скоро његова природа [ihm beinahe zur Natur gewordenen Unmündigkeit]. [...] Пре је могуће да публика [ein Publikum] сама себе просвети, а то је скоро неизбежно, само ако јој се да слобода. Јер увек ће се наћи неколицина самостално мислећих, па чак и међу постављеним старатељима велике гомиле, која ће, након

⁸ Исто. Фуко пише: „... (забележимо упут да се лако препознаје регистар три критике, иако текст то не каже изричито)....“ Фуко, „Шта је просветитељство?“, 233. Мисли се на тројство: медицина, право, теологија.

⁹ Карл Маркс, *Економско-филозофски рукописи*. <http://www.marxists.org/srpshrva/archive/marks/1844/ekonomsko-filozofski-rukopisi/ch03/04.htm>. Овде без проблема можемо да занемаримо разлику разума и ума.

што је и сама збацила јарам малолетности, ширити око себе дух разумне процене сопствене вредности и предодређености сваког човека да самостално мисли.¹⁰ У Кантовом тексту, реч „природа“ се појављује у богатој полисемији. Најпре се тврди да је природа још давно ослободила људе од туђег вођства. Касније, Кант употребљава израз „људска природа“ и додаје да је изворно одређење те људске природе у напредовању. У нашем цитату, Кант пише да је малолетност постала природа појединаца, а непосредно после овога говори о томе да су појединци оруђа на уму засноване злоупотребе природне надарености. У овој полисемији нас највише интересује оно значење које се односи на малолетност. Видели смо малопре да је за Канта просвећеност способност служења властитим разумом без нечијег вођства и да је човек сам крив за своју малолетност. Уколико ујединимо поменуте тврдње, онда можемо да видимо да постоји извесна напетост: појединац је сам кри - појединац сам не може да изађе из малолетности („тешко му је“). Као да Кант репродукује тешкоће радикалног зла понављајући антиномију природе и слободе. Како је могућа кривица уколико се тврди да је појединцу „скоро немогуће“ да изађе из малолетности? Како је могућа кривица ако је реч о природном стању? Није довољно рећи да се ово значење природе односи на такозвану другу природу, него треба да се нагласи да је малолетност друштвена последица: „...није способан да се послужи властитим умом, јер му никад није било дозвољено да то покуша.“¹¹ Када Кант сматра да је човек сам крив за своју малолетност, онда не мисли на човека појединца, него на човека из перспективе заједнице.¹² Али не само да је недостатак просвећености интересубјективног карактера, него је и сама просвећеност резултат интересубјективности.

Сфере, отуђење идентитета и комуникативна просвећеност

„Ја одговарам: јавна [öffentliche] употреба ума мора у свако доба бити слободна и само она може довести до просвећености људи; његова приватна употреба [Privatgebrauch], међутим, може се ограничити чешће и у знатној мери, а да при том битно не омета напредак просвећивања. Под јавном употребом сопственог ума подразумевам ону коју неко као научник врши пред целокупном читалачком публиком. Приватном употребом ума називам ону, коју неко сме да врши у оквиру одређеног грађанског намештења или службе, која му је поверена.“¹³ Оно приватно се схвата другачије него данас, штавише, као да је Кант преокренуо значење те речи: односи се на неки грађански положај који се налази у жижи друштвених потреба. Кант се јасно изразио: оно приватно је заједнички интерес и никако није реч о слободи индивидуалног уверења. Када нпр. свештеник користи свој ум пред својом заједницом, онда се ради о приватној употреби у којој свештеник као свештеник нема слободу. Пошто је критериј

¹⁰ Кант, „Шта је просвећеност?“, 261.

¹¹ Ibid.

¹² Штавише, Кант говори из перспективе *Menschheit*. Уп: „Људи се мало помало сами ослобађају сировости, али само ако се неко намерно не потруди да их у њој задржи.“, Ibid., 262. Овде Кант уместо човека говори о људима у плуралу, и управо су индивидуе те које онемогућавају просвећеност.

¹³ Ibid., 261.

просвећености то да се индивидуа служи властитим разумом без нечијег вођства, у приватној сфери *Aufklärung* није ни могућ. Приватна територија друштвеног је оно подручје где се претпоставља *Leitung*, јер грађанин извршава туђи налог. Свештеник само у јавној, „научној“ сфери може „...да се користи властитим умом и да говори у своје властито име...“.¹⁴ Према томе: када се свештеник појављује као свештеник, онда није слободан. Када се свештеник појављује као научник, онда је слободан. Свештеник је слободан када је оно што није, али – истовремено – и у приватној сфери је онај који није. У Кантовој изградњи феноменологије грађанина отуђење од властитога позива тј. од друштвеног идентитета је *conditio sine qua non* да би друштво добро функционисало. Идентитети су лишени сваке таутологијације. У као-структури појављивања, глас свештеника је туђи глас: он ћути док говори.¹⁵ Тек када се приватна употреба претвара у јавну употребу, тек онда се враћа „мој глас“, али као писмо. Просвећеност индивидуе се показује у својеврсном гласу без гласа, у писму, пред читалачком публиком.¹⁶ Сада је јасно зашто је Штраусово питање о забрани слободног писања продуктивно чак и ако не тежимо ка томе да откријемо „праве“ намере Канта. Јер не знамо да ли има разлике између егзотеричног и езотеричног Канта унутар овог текста, али, пре него што бисмо трагали за оним значењима која су скривена због ограничавања писања, можемо да приметимо да се питање писма не налази у дубини, него на површини: *Was ist Aufklärung?* није ништа друго до борба за слободу јавног писања. Овај текст се налази на граници: бори се за слободу јавног писања јер она још није потпуно омогућена, али је слобода јавног писања већ довољно велика да би та борба била у самом јавном писању. „Истост ума“ се појављује у објављивању. Просветитељство у светлости јавног.

Ваља још додати да се Кант служи једном механичком метафорологијом¹⁷ да би описао начин на који приватна сфера треба да функционише: „...за поједине послове, који задиру у интересе заједнице, неопходан је, међутим, одређени механизам, на основу којег поједини чланови заједнице треба да се држе пасивно [...] Али, уколико овај део машине себе истовремено сматра делом целе једне заједнице, чак делом друштва грађана света, дакле, у својству научника, који се обраћа публици путем списа, тада он може резоновати...“¹⁸ А сам текст *Was ist*

¹⁴ Ibid., 262. Посебну пажњу заслужује и својеврсна вокална терминологија.

О термину „позив“ (Beruf, calling, итд.) види: Макс Вебер, *Сабрани списи о социологији религије* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997), 1: 43-62.

¹⁵ „...већ је ту да подучава према правилима и у име неког другог.“ Кант, „Шта је просвећеност?“, 262.

¹⁶ Да ли је у јавности потпуно слободан или није? „...као научник [...] он ужива неограничену слободу...“ (Ibid., 262). Али, пре тога: „...чак је и позван да саопшти публици све своје брижљиво преиспитане и добронамерне мисли...“ Упор. са Адорном, који пише о томе да код Канта само писац, теоријски човек може да буде заиста просвећен. Види: Theodor W Adorno, *Erste Aufgabe*, ed. Rolf Tiedemann (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995), 6, 9, 99.

¹⁷ Ова метафорологија се не може редукovati на алузију на Ламетрија (види 10. фусноту: Кант, „Шта је просвећеност?“, 262.). У читавом рационализму је присутна проблематика човека као машине. Види нпр. 64. параграф *Монадологије*.

¹⁸ Кант, „Шта је просвећеност?“, 262.

Aufklärung? се завршава овако: „...према човеку, који је сад више од машине...“¹⁹ Индивиду се у приватној сфери појављује као машина. Једна хиперболичка интерпретација би могла да тврди да, уколико је човек више од машине, а приватна индивидуа није ништа друго до машина, онда у приватној сфери нема људи. Индивиду је пука пасивност, део великог механизма у приватној сфери, а постаје човек тек онда када почиње да пише. Писање, тј. писање као јавно резонување је *differentia specifica* човека, писање је вишак помоћу којег се излази из „Механизма“ и улази се на поље човека. Кантова графологија јавног тако постаје антропологија. Ипак, док се у уобичајеној графологији тврди да се на основу писања може сазнати нешто о индивидуи, у *Was ist Aufklärung?* се сматра да је писање једини медијум оног људског. Није реч о томе да на основу онога што сам написао у јавности може да се закључи какав сам, него о томе да ја јесам мој јавни спис, јер сам иначе само део друштвеног механизма. У спису се служим властитим разумом. Није случајно што Кант употребљава метафорологију машине због тога што машина на неки начин омогућава да се говори о извесној самосталности. Аутоматон и аутономија су мање удаљени један од другог него што нам се чинило. Аутоматон, након тога што су га покренули, следи властиту законитост, а управо је ово колебање између самосталности и несамосталности оно што се захтева у Кантовом тексту.

Монарх и политика

„...ово доба је доба просветитељства или Фридрихово столеће. Владар који не мисли да је недостојно да за себе каже да сматра својом дужношћу да у стварима религије ништа не прописује људима [...] који је људски род ослободио малолетности, барем од стране власти, и који је сваком оставио слободу да се у свему што је ствар савести, користи својим умом.“ И мало касније: „Али само онај, ко се, и сам просвећен, не боји сенке, и ко, у исто време, има при руци једну добро дисциплиновану и многобројну војску којом јамчи за јавни мир, само он може рећи оно што једна република не сме да се усуди: резонујте колико год хоћете и о чему год хоћете, само будите послушни!“²⁰ Република би пала у основну тешкоћу слободе: ако има сувише пуно слободе, слобода ће нестати. Међутим, Кант се не позива на општу дијалектику слободе, него на разлику приватног и јавног. Управо због тога што у републици послушност не може да се очекује, нестанком доброг механизма приватне сфере нестаће и слобода јавне сфере. Монарх је тајна *Aufklärung*, или како Фуко пише: „Фридрих II је сам облик *Aufklärung*.“²¹ Монарх одлучује о редистрибуцији приватне сфере и јавне сфере, а иза разумне аутономије стоји војска као државни монопол насиља. Иако је и сам краљ просвећен, он се интелектуално не налази изнад оних који пишу, изнад научника. *Caesar non est supra grammaticos*. Краљ је изнад

¹⁹ Ibid., 264.

²⁰ Ibid. Мало смо променили превод. Посебну пажњу би заслужила формулација према којој је и сам краљ просвећен. Фуко је у предавањима *Le gouvernement de soi et des autres* (Paris: Hautes Études - Gallimard/Seuil, 2008) говорио о томе да се у античкој традицији сматра да је претпоставка моћи над другим људима моћ над самим собом. Није случајно да је читаво друго предавање посвећен Кантовом тексту *Was ist Aufklärung?*

²¹ Michel Foucault, *Le gouvernement de soi et des autres*, 37.

механизма приватне сфере и изнад слободе јавне сфере као *политичка моћ*. А Кант предлаже Фридриху II једну врсту уговора. „Оно што би се могло назвати уговором рационалног деспотизма са слободним умом...”²²

Данашњим читаоцима се чини да је овај уговор пуки духовни резидуум заостале Немачке. Зато је изузетно важно нагласити да је улога кнежевске власти суштинска: идентитет монарха је услов јединства друштвене разноликости. Скоро да је реч о друштвеној аналогiji²³ трансценденталне аперцепције, о изворној синтетичкој функцији која логички претходи свакој диференцијацији. Монарх је актер редистрибуције сфере и идентитета који се одигравају у њима. Овај аргумент ће се у другачијем облику појавити у Хегеловој филозофији права, где идентитет монарха обезбеђује јединство друштвеног тоталитета. Супстанцијалност државе захтева да „Ја“ буде на челу, као моћ која је истовремено и индивидуална и општа. Без кнежевске функције држава не би могла да посредује између хетерогених моћи.

Што се тиче текстуалности, кнежевска функција је истовремено друштвени услов слободног писања и моћ одлучивања о садржају текстова. „...да би се удруживањем гласова (ако не одмах и свих) могло изаћи пред престо са предлогом...”²⁴ Ауторитет јесте и пре и после аутора. Текстови као отеловљења колективног гласа зависе од једног гласа, од одлуке монарха. Не би било претерано рећи да је у ствари сам монарх аутор свих јавних текстова. У нововековној пракси је било уобичајено тврдити да је господар аутор текста, често су *autoritas* текста приписали монарху.²⁵ Тако нпр. Спенсер и Бен Џонсон тврде да је енглеска краљица аутор њихових текстова.

Уместо закључка

Не само да се историја писања може схватити као процес еманципације, него исто важи и за историју читања. У еманципацији европског читања посебну историју представља настанак гласног читања, односно настанак „скривајућег читаоца“ чија делатност отвара нови хоризонт индивидуализације. Нови читаоци су афеноменални, а оно што читају све више и више постаје израз њихових идентитета. У XVIII веку, у епохи „револуције читања“ (Витман), мислиоци су нагласили да је писање/читање у самоћи медијум критике. Хердер је више

²² Фуко, „Шта је просветитељство?“, 235.

²³ Другачија аналогija се појављује код Фредерика Аржеа, аналогija картезијанског бога и кнежевске власти: Frédéric Arger, „Essai sur l'histoire des doctrines du contrat social” (thèse de doctorat, Nîmes 1906), 136.

²⁴ Кант, „Шта је просвећеност“, 263.

²⁵ Види: Stephen Orgel, „What is a text?“, *Research Opportunities in Renaissance Drama* 26 (1981): 3-6. О томе да модерна функција ауторства настаје (између осталог) захваљујући кризи монархије види у следећем тексту: Roger Chartier, „Figures de l'auteur,” in *L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIII siècles*, 35-67 (Aix-en-Provence: Aliena, 1992). О настанку аутора из правне и економске перспективе: Martha Woodmansee, „The Genius and the Copyright: economic and legal conditions of the emergence of the 'author',“ *Eighteenth Century Studies* 17 (1984): 425-448. Овај текст много пажње посвећује немачким споровима око функције аутора у XVIII веку. Штавише, 32. фуснота спомиње и Кантову улогу.

пута говорио о томе да нас написани садржај наводи на то да доносимо суд из критичке дистанце. Није случајно да управо у XVIII веку настаје и уметничка критика као релативно аутономна друштвена форма.

Међутим, настанак модерне функције аутора (не само у културном смислу, него и у правном и моралном смислу) не означава линеаран историјски процес. Штавише, појављује се и противдискурс, који се бори за детронизацију апсолутног аутора. У Француској револуцији су опат Сије и Кондорсе захтевали да аутор више не буде приватна особа са великим привилегијама, него да служи јавности.²⁶ „*Copyright*“ не сме да постоји будући да знање мора да буде заједничка својина која доприноси напретку човечанства. Према овим аргументима, идентитет аутора и његова права су секундарна у односу на јавне интересе. Овај спор се репродукује у данашњим споровима о томе да ли у новом медијуму комуникације треба да влада комунизам културалних добара или су примарна права аутора. Као да динамика модерне не дозвољава да дискусија буде завршена.

Кантов текст је пример модерних напетости. Ум и писање су са оне стране моћи, али су истовремено и чврсто везани за њу. Конституција идентитета, постајање истим се догађа у друштвеном простору, у односу према институцијама и према одређеној констелацији моћи. Овај друштвени простор није неутрално поље комуникације, већ територија антагонизама у којима је идентитет само једна могућност – може да се деси и другачији процес: Кант ≠ Кант.

²⁶ Carla Hesse, “Enlightenment Epistemology and the Laws of Authorship in Revolutionary France, 1777-1793,” *Representations* 30 (1990): 130.

Литература:

- Adorno, Theodor W. *Erste Aufgabe*, прир. Rolf Tiedemann. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995.
- Arger, Frédéric. „Essai sur l’histoire des doctrines du contrat social.” thèse de doctorat, Nîmes, 1906.
- Вебер, Макс. *Сабрани списи о социологији религије I*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997.
- Кант, Имануел. „Одговор на питање: Шта је просвећеност?.” *Arche* 01 (2004).
- Кант, Имануел. *Критика чистог ума*. Београд: Дерета, 2003.
- Маркс, Карл. *Економско-филозофски рукописи*. <http://www.marxists.org/srpshrva/archive/marks/1844/ekonomsko-filozofski-rukopisi/ch03/04.htm>
- Orgel, Stephen. “What is a text?.” *Research Opportunities in Renaissance Drama* 26 (1981).
- Strauss, Leo. *Persecution and the Art of Writing*. Chicago: The University of Chicago Press, 1952.
- Foucault, Michel. *Le gouvernement de soi et des autres*. Paris: Hautes Études – Gallimard/Seuil, 2008
- Фуко, Мишел. „Шта је просветитељство?.” *Трећи програм* 2 (1995).
- Фуко, Мишел. *Ријечи и ствари*. Београд: Нолит, 1971.
- Hesse, Carla. “Enlightenment Epistemology and the Laws of Authorship in Revolutionary France, 1777-1793.” *Representations* 30 (1990).
- Хајдегер, Мартин. *Мишљење и певање*. Београд: Нолит, 1982.
- Chartier, Roger. “Figures de l’auteur.” in *L’ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIII siècles*. Aix-en-Provence: Aliena, 1992.
- Woodmansee, Martha. “The Genius and the Copyright: economic and legal conditions of the emergence of the ‘author’.” *Eighteenth Century Studies* 17 (1984).

Summary

Mark Losonsz

Kant, Identity, *Aufklärung*

Key words: *Kant*, „*Aufklärung*”, *autonomy*, *voice*, *letter*, *identity*, *intersubjectivity*

How is the identity constituted through writing? The paper discusses the idea of identity in a well-known text of Kant: *Was ist Aufklärung?* The author poses new questions concerning the relation between enlightenment, identity and writing. Following Kant's text, this hermeneutical project reveals some very important points which could change the reception of the Kantian idea of enlightenment. Kant set himself the task to define the notion of *Aufklärung* and the social status of writing plays a significant role in this enterprise. The author uses the theory of Leo Strauss who wrote about the essential connection between the art of writing, persecution and premodern philosophy. For Kant, being a writer is a *conditio sine qua non* for the subject of enlightenment. The writer's function is examined in the context of intersubjectivity. The author analyses the autonomy of voice and the autonomy of writing from the perspective of social identity. The difference of the private and the public sphere is of great importance. The role of the communication within the community is strongly emphasized. There is a certain tension in the enlightened society which is based on the conflict of the heterogeneity of the citizens and the singularity of the Monarch.

Дејан Петровић

Класа - заборављени конституент идентитета у савременом друштву

Апстракт: Овај рад настоји да, преко критичког разматрања модерних и постмодерних теорија идентитета, као и схватања значаја који појам класе има у савременој социологији, скрене пажњу на једностраности у постмодернистичким теоријским објашњењима начина конструкције идентитета у савременом друштву.

Кључне речи: идентитет, класа, животни стил, Кун, постмодернизам

Утицаји којима смо изложени од стране масовних медија, маркетиншких компанија, али и доминантних дискурса у друштвеним наукама, могу нас навести да се запитамо јесмо ли ми у ствари оно што трошимо. Уколико је одговор потврдан, поставља се питање колико је, и да ли је уопште, појединац данас способан за потпуно независан избор свог начина потрошње. Образац потрошње несумњиво представља важан део идентитета појединца који, мање или више директно, одређује његов/њен животни стил. Међутим, није ли тај избор под значајним утицајем структуралних чинилаца? Да ли је појединац, као што тврде одређени постмодернистички теоретичари, слободан у конструкцији свог идентитета у друштву ризика, постиндустријском, постмодерном, друштву касне модерне или како год већ назвали савремено друштво, а у којој су мери његов избор и животне шансе детерминисане његовим социо-економским положајем, етницитетом, родом и старосним добом?

Поставити оваква и њима слична питања неопходно је уколико се жели у целости спознати друштвена стварност у свој својој комплексности, унутар често противуречног контекста глобализације. Док с једне стране парсонсијански структурално-функционалистички теоријски оквир занемарује било какву слободу делања актера унутар друштвеног система, с друге стране, у постмодернистичком поимању идентитета чији је концептуални фокус премештен ка индивидуалној акцији, лако се може изгубити из вида друштвено-историјски контекст у који је појединац урођен.¹ Да би се избегао редукционизам

¹ Структурално-функционалистичка теорија Талкота Парсонса „претпоставља да је друштвено делање производ индивидуалних избора који имају смисла за актера. Али ти су избори везани за глобалну целину заједничких вредности (симболички израз заједничких преференција) и укључују се у мрежу норми која је саставни део структуре друштва- што су све елементи који спутавају индивидуално делање.“ Види: Мишел Лалман, *Историја социолошких идеја, Том I* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004) Другим речима, иако је актер наизглед слободан да дела слободно, његово понашање у потпуности одређују заједничке друштвене вредности и обрасци понашања повезани са његовом друштвеном улогом, а које је он усвојио током социјализације. Видети на пример: Talcot Parsons, *The Structure of Social Action* (New York: The Free Press, 1949).

у оба горе наведена облика, неопходно је критичко промишљање идентитета и теорија које су конституисане око тог концепта.

Пре него што се пређе на разматрање идентитета и контроверзи повезаних са тим појмом, ваља објаснити како је овај концепт постао централни у друштвеним наукама, превасходно у социологији. Такво објашњење може пружити филозофија науке, односно теорија о научним револуцијама Томаса Куна (Thomas Kuhn).

Научне револуције и идентитет

Структура научне револуције из 1962. године представљала је једну од најутицајнијих књига у академским круговима тог доба.² Дело овог физичара је, као што је време показало, оставило далеко дубљи траг у друштвеним наукама него у природним, које јесу предмет његовог разматрања. Највећу пажњу је привукла његова теза да на одабир нове научне парадигме утичу фактори спољни у односу на ту науку или, тачније речено, друштвено-историјски контекст у коме научно знање настаје. Но, ови редови ће имати далеко више смисла након приказа основних идеја садржаних у наведеном делу.

Основна Кунова идеја је да се у историји науке могу издвојити периоди, како их он назива, нормалне науке и повремене научне револуције, при чему се ове фазе смењују циклично. Међутим, важно је напоменути да, иако се периоди нормалне науке и научне револуције циклично смењују, саме револуције су изузетно ретке појаве из једноставног разлога конзервативности научне заједнице као такве. Научне револуције настају онда када аномалије које постоје током периода нормалне науке бивају акумулиране преко одређене критичне тачке. Аномалије, према Куну, представљају проблеме који не могу бити превладани постојећим знањем унутар одређене науке. За време периода нормалне науке увек на снази је само једна парадигма. Сама парадигма може бити схваћена на два начина. У првом случају, парадигма је схваћена као, како је Кун назива, *дисциплинарна матрица*, односно скуп појмова, вредности и методолошких поступака које деле припадници научне заједнице, што је, по његовом мишљењу и примарно значење овог појма. Други начин интерпретирања парадигме, односно њено значење у ужем смислу, била би парадигма као егземплар, то јест скуп решених проблема једне науке који би требало да служе као путоказ за решавање новонасталих проблема унутар ње. Уколико постоји више скупова теорија које претендују да постану парадигме у одређеној науци, то не значи да она нема статус науке, већ да се налази у претпарадигматској фази развоја. Ово је обележје младих наука, каква би према схватању аутора *Структуре научне револуције* била и социологија. Услед акумулације аномалија преко критичног прага јавља се незадовољство постојећом парадигмом, што води успостављању нове парадигме која конкурише старој. Уколико нова парадигма успе у решавању већине аномалија присутних у периоду нормалне науке, дешава се научна револуција, а нова парадигма постаје важећа парадигма у наступајућем периоду нормалне науке.³ Овде је важно напоменути да су „коперникански обрти“ у науци изузетно ретки и да се приликом научне револуције покушава

² Tomas Kun, *Struktura naučnih revolucija* (Beograd: Nolit, 1974).

³ Ibid.

што више задржати од старе парадигме. У супротном, односно у случају наглог и потпуног напуштања старог категоријалног апарата, вредности и методолошких поступака од стране научне заједнице, она би изгубила, како је то назвао британски социолог Ентони Гиденс (Anthony Giddens), своју онтолошку сигурност,⁴ али и статус легитимног тумача објективне стварности, у чему се и огледа горе поменута конзервативност научне заједнице. Међутим, ни нова парадигма није у потпуности ослобођена аномалија и често се ради о изузетно суптилним разликама међу конкурентним парадигмама, тако да о томе која ће од њих постати доминантна, односно да ли ће доћи до научне револуције или не, одлучује културно наслеђе научника на чијој је теорији заснована одређена парадигма, а у неким случајевима, према Куну, одлучујућа је и националност научника.⁵ То значи да су у неким случајевима кључни разлози за превагу једне парадигме над другом често спољни у односу на науку, то јест да најважнији критеријум за избор парадигме није њена научна ваљаност, већ превагу имају друштвено-политички чиниоци.

Вратимосе сад на тезу о социологији као младој науци. Услед саме природе њеног предмета, разумљиво је непостојање једне важеће парадигме. Управо ова чињеница значајно отежава објашњење драстичног смањења занимања за класу и класну анализу у савременој социологији преко Куновог концепта парадигме. С обзиром на чињеницу да су предмет Куновог дела природне науке и уколико се уваже карактеристике предмета изучавања социологије, могуће је дати уже схватање парадигме које би било адекватно за примену у друштвеним наукама, првенствено социологији, а које би подразумевало одређени скуп појмова око чије сазнајне и аналитичке вредности постоји консензус у социолошкој научној заједници и који је допуњен одговарајућим методолошким апаратом. Тако је *класа* кључни концепт унутар социологије, чији је предмет изучавања друштвени систем у коме је државни капитализам доминантан начин друштвене продукције, односно репродукције. Међутим, са новом фазом у развоју капитализма, нови кључни концепт унутар социологије постаје идентитет. Конзумеризам као идеологија неолибералног капитализма утиче и на ставове и вредности научника које они, мање или више свесно, укључују у корпус научног знања. То значи да, уколико научници на основу свог субјективног осећаја и здраворазумског запажања не увиђају важност социо-економског положаја појединца, не мора бити да он и даље не утиче на животе већине припадника друштва. Колико год се било који друштвени научник трудио да испоштује препоруку о објективности научног сазнања коју је увео Макс Вебер, он ипак никада није у потпуности способан да сачува своју идеолошку непристрасност.⁶ Ово представља могуће објашњење зашто је концепт идентитета заузео централни положај унутар савремене социолошке теорије. Доминантна теоријска објашњења конструкције идентитета у савременом друштву значајан део своје легитимацијске потпоре засигурно црпу из схватања о неопходности реконцептуализације основног категоријалног апарата друштвене науке у условима промене друштвеног система. У односу на период од краја XIX до прве половине XX века, када је класна компонента идентитета била несумњиво најзначајнија, она у XX заиста

⁴ Ентони Гиденс, *Последице модерности* (Београд: Филип Вишњић 1998).

⁵ Kun, *Struktura naučnih revolucija*.

⁶ Макс Вебер, *Политика као позив* (Београд: Филип Вишњић, 1988).

губи на значају. Међутим, као што ће бити приказано у тексту који следи, то не значи да је она у потпуности изгубила улогу одређујућег фактора животних изгледа појединца.

О идентитету, класи и другим појмовима

Зарад прецизности и отклањања могућих недоумица приликом интерпретације кључних појмова изнетих у овом тексту, неопходан је кратак осврт на схватања ових појмова у оквиру различитих теоријских традиција уроњених у карактеристичне друштвено-историјске контексте, њихова филтрација и, најзад, изношење начина на који су ови концепти коришћени овде.

Пошто је један од главних циљева овог рада критичко промишљање концепта идентитета у савременој социологији, од њега ће се и кренути. Упоредо са одвијањем динамичких процеса унутар глобалног друштва, одиграла се и промена схватања идентитета. Тако, изузимајући одређене периоде историје као што је, на пример, античко доба, све до протестантске реформације у XVI веку карактеристично је постојање идентитета у коме је његов колективни аспект у потпуности доминирао над индивидуалним, неретко га у потпуности негирајући.⁷ Појединац је, пре свега, виђен као припадник одређене религијске конфесије, етничке заједнице или сталежа. Процес индивидуализације, односно смањења значаја веза између појединца, традиције и колективитета, које су до тад у потпуности одређивале чланове друштва, настављен је просветитељским инсистирањем на слободи индивидуе. Са појавом концепта грађанства, појединац се поима као јединствен, целовит и рационалан, способан да делује на основу свог сопственог нахођења, које произилази из сржи његовог бића, са којом се рађа и која се развија континуирано са његовим биолошким развојем (онтогенеза прати филогенезу). На основу ове идеје континуитета, то јест схватања да је појединац у сваком тренутку свог живота идентичан једино и само себи у сваком стадијуму свог развоја, настаје и модерно поимање идентитета. Овакво виђење одржало се у социологији све до појаве симболичког интеракционизма, који у процес изградње индивидуе уводи концепт Другог, друштвеног окружења чији је виђење и вредновање појединца конститутивни део његовог идентитета.

Са променама друштва и друштвених односа условљених развојем информационих технологија и са њима повезаним увођењем организацијских и технолошких иновација у производњи, као и паралелним развојем потрошачког друштва праћеног све пресуднијим утицајем масовних медија на образовање јавног мњења, мења се и схватање идентитета. Он је схваћен као флуидан, склон промени и фрагментиран. Појединац је потпуно слободан и ничим није ограничен да изабере свој идентитет, односно идентитете, које увек може да одбаци и замени другим. Овакво схватање идентитета је нераскидиво везано са постмодернизмом, филозофским правцем који брзо врши велики утицај на остале друштвене науке. Критиком просветитељства као метанарације створене од стране буржоазије у периоду *старог режима*, односно пројекта наметања идеолошке хегемоније са циљем поткопавања сталешког друштвено-политичког

⁷ Max Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989); Erih From, *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit, 1964).

система и оправдавања своје доминантне позиције унутар грађанског друштва насталог након Француске револуције 1789. године, као и апологије новонасталог капиталистичког система друштвене производње, долази и до одбацивања просветитељског ауторитета разума и постојања било какве објективне и апсолутне истине. Ограниченост и несавршеност људског бића представља препреку у досезању апсолутне истине јер *ratio* омогућава схватање само делића комплексног света који га окружује, при чему је исправност схватања немогуће утврдити, пошто сваки човек гради своје схватање света, а та схватања су међу собом немерљива. Нема једне *Истине*, већ постоји мноштво истина које су поједнако тачне и неупоредиве међу собом.

Овај релативизам је пренет и у социологију, унутар које настају постмодернистичке теорије из незадовољства доминантним теоријским традицијама. Постмодерна, са својим потрошачким капитализмом унутар ког је постфордизам⁸ постао доминантан облик организације предузећа и производње и све већом улогом информационих технологија и масовних медија, захтева и одговарајућу теорију о друштву. Сменом масовне производње и фордистичких гломазних бирократизованих корпорација флексибилном производњом унутар департаментализованих и хоризонтално организованих предузећа, потрошња, према постмодернистичким теоријама, постаје централна у савременом друштву. Растакањем модерних институција под утицајем технологије и масовне потрошње, појединац и његови идентитети морају постати централни предмет науке о друштву. Нестају, или је њихов значај минималан, држава, породица и класа, а производњу материјалних добара замењује производња *знакова*,⁹ које сада потпуно слободни појединци користе, производе њихова нова значења и одбацују их у непрестаном процесу конструкције и деконструкције стварности. Сваки теоријски систем који настоји да уведе ред у хаос постојећих стварности

⁸ Криза унутар фордизма настаје већ половином 1960-их, да би се са одлукама ОПЕК-а да подигне цену нафте на светском тржишту и одлуке влада арапских земаља да обуставе извоз нафте западним земљама све више продубљивала и коначно кулминирала рецесијом 1973. Поред тога, тржишта су се мењала брзином коју ригидна фордистичка концепција није узимала у обзир. Фордизам подразумева пораст продуктивности базиран на економији обима, која се постиже у механизованом процесу производње стандардизованог производа на стандардизован начин, односно радом на покретној траци. Социјални систем предузећа заснован је на вертикалној интеграцији, строгој хијерархији и строгој специјализацији радних улога, што доводи до дехуманизације рада и немогућности да радници дају допринос у превазилажењу евентуалних тешкоћа које се јављају у самом процесу. Фордистички систем масовне производње постао је скуп, нефункционалан и застарео. Било је потребно увести иновације у областима производног процеса, организације и менаџмента. Насупрот овом систему, постфордистички систем се базира на производњи која је прилагођена захтевима тржишта, односно потрошача. Масовна производња стандардизованих производа замењује се производњом без залиха, што омогућује брза прилагођавања променама у захтевима тржишта, хијерархизована организација предузећа се замењује матричним, а уместо вертикалне уводи се хоризонтални начин интеграције различитих функционалних јединица предузећа.

⁹ Жан- Франсоа Лиотар, *Постмодерно стање* (Нови Сад: Светови, 1988).

оцењен је као метанарација, а самим тим је и у бити погрешан.

Идеолошку хегемонију у друштву постмодерне или друштву које такво треба да постане, зависно од појединачних схватања теоретичара који себе називају постмодернистима о томе да ли је ова промена наступила или не, остварује конзумеризам. Док је ранији период друштва карактерисала производња, ово друштво је у самој својој суштини потрошачко друштво. Производња материјалних производа чија је намера била подмирење одређене потребе замењена је производњом жеља и потреба. Контрола чланова друштва спровођена на њиховим радним местима постаје суптилнија и поприма облик завођења које продире у најситније поре људског постојања. Границе постају флуидне и нетранспарентне; без обзира да ли се ради о разграничењу јавног и приватног или о границама географских простора, ништа не остаје поштеђено моћне жеље за нечим новим. Тренутак задовољења жеља потпуно је ефемеран, јер се након задовољења једне жеље јављају безбројне нове које вуку у даљу потрагу. У потрошачком друштву жеља је принцип који перпетуира систем. Поседовање нечега није циљ, већ је циљ жудња за одређеним добром и стална потрага за њим, а задовољавање свих жеља, припадника потрошачког друштва води у егзистенцијалну кризу.¹⁰ Легитимација незајажљиве жеље за потрошњом представља суштину идеологије конзумеризма.

Након изношења тврдње постмодернистичких теоретичара о смањењу делатног потенцијала класе као колективног актера унутар друштвеног система, чак и тезе о „смрти класе“ коју су изнели Пакулски (Jan Pakulski) и Вотерс (Malcom Waters),¹¹ неопходно је додатно размотрити концепт класе. Сам појам класе порекло води од латинске речи *classis*, која се првобитно односила на свако разврставање у неком поретку. Овај појам се потом употребљавао да истакне дистинкцију међу различитим групама пореских обвезника у Римском царству, односно класа је означавала категорије становништва које су се образовале на основу истих законски прописаних обавеза према држави, што је схватање ближе данашњем схватању сталежа. Током дугог периода историје појмови сталежа и класе су се стално преплитали, при чему све до XIX века није прецизно установљено на која се разликовна обележја појединаца или друштвених група тачно мисли коришћењем било којег од ова два термина. Модерно поимање класе, односно оно што ми данас под њом подразумевамо, први је, крајем XVIII века, употребио Грах Бабеф (Gracchus Babeuf). Према неким теоретичарима,¹² класна компонента идентитета била је доминантна у XIX и почетком XX века, будући да су тада развој економије и принцип слободног тржишта представљали основне вредности већине развијених капиталистичких друштава. Од 1920-их па све до 1970-их, ова ситуација се мења у корист политичких странака, које мерама државне регулативе и увођењем планске економије донекле ублажавају положај најугроженијих слојева, укључујући ту и радничку класу. Најзад, током

¹⁰ Зигмунд Бауман, „Туристи и вагабунди“, у: *Глобализација – мит или стварност*, прир. Владимир Вулетић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003).

¹¹ Jan Pakulski and Malcom Waters, *The death of class* (London: SAGE, 1996).

¹² Malcom Waters, „Succession in the stratification system: a contribution to the 'death of class' debate“, in *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, eds. David Lee, Bryan Turner (London- New York: Longman, 1996).

1980-их, са сломом државе благостања и другим променама које су наступиле у овом периоду, статус, односно животни стил који је појединац сам изабрао постаје доминантан елемент самоодређења.

У савременој социологији која се развијала од краја Другог светског рата до данас, а чији је развој, у складу са њеним предметом истраживања и циљем њених теоријских и истраживачких подухвата, био под утицајем глобалних друштвених промена и тенденција развоја које су наступиле у том периоду, отворила се расправа о аналитичкој вредности, па чак и оправданости коришћења термина као што су *друштвена класа* и *класни положај*. Јачање државе благостања у периоду после Другог светског рата, привредни опоравак и просперитет, побољшање положаја радника и сиромашних слојева друштва, као и промовисање и прихватање концепта људских права, навели су одређене социологе, махом америчке, да у најмању руку непромишљено, појам друштвене класе, класног положаја и класне анализе ограниче на поље историјске социологије.¹³ Њихова теза је била да порастом животног стандарда и привредног благостања долази до нивелисања класних разлика јер су сада сви припадници друштва у могућности да користе и примењују исте или сличне обрасце потрошње који зависе искључиво од њиховог личног избора сопственог животног стила.

Поборници тврдње о неупотребљивости појма класе најчешће наводе два показатеља на основу којих се може закључити да је дошло до ерозије употребне вредности овог аналитичког концепта. Први показатељ је општи пад Алфордовога индекса класног гласања за све земље за које су подаци доступни. Алфордов индекс представља разлику у проценту гласова које странке које се налазе на левој страни политичког спектра добијају међу радницима и процента који добијају међу припадницима осталих занимања.¹⁴ Поред наведеног смањења Алфордовога индекса, у ову групу показатеља могу се уврстити и смањење утицаја синдиката и опадање броја њиховог чланства, смањење броја чланова партија левице, као и појава и пораст броја чланова нових друштвених покрета чији се програми концентришу око одређеног друштвеног проблема, али немају целовиту стратегију структурне трансформације читавог друштвеног система која би била формулисана у односу на интересе одређене друштвене класе. Други показатељ је повезан са пропадањем традиционалних радничких заједница и порастом броја нових занимања од којих је највећи број смештен у услужном сектору. Такође, податак о величини новоотворених фирми које су углавном мале по броју запослених радника, према овим ауторима, сведочи о слабљењу класне хијерархијске структуре на радном месту.

Међутим, податак о опадању Алфордовога индекса, како наглашавају поједини социолози, не мора нужно да значи да класна припадност више не представља важан део идентитета појединца, као ни то да је она као аналитичка категорија изгубила своју вредност. Овај податак може се протумачити и као опадање значаја поделе на левицу и десницу у савременим друштвима. Може се такође констатовати да поред мноштва новонасталих или новооткривених

¹³ Robert Nisbet, "The Decline and Fall of Social Class," *Pacific Sociological Review* 2, no. 1 (1959).

¹⁴ Концепција класног гласања заступана је у књизи: Сејмур Мартин Липсет, *Политички човек* (Београд: Рад, 1969).

друштвених проблема класни интерес пада у њихову сенку. Пораст животног стандарда, уз који иде и промоција идеологије потрошње, може навести на мишљење да класне разлике представљају заоставштину традиционалних хијерархија и да припадају прошлости. Међутим, то што класне поделе више нису једине поделе не може се узети као показатељ њиховог непостојања или неупотребљивости. Исто тако, промене у структури занимања и организацији предузећа не значе да класни односи престају да постоје. У малим нехијерархизованим фирмама на добро плаћеним позицијама ради веома мали број људи, а остатак су углавном слабо плаћени и несигурни послови. Велике хијерархизоване компаније су и даље доминантне. Класна покретљивост је мала и ограничена образовањем и социо-културним капиталом, који опет зависе од класне позиције са које појединац ступа на тржиште рада.

Како наводи Јан Пакулски,¹⁵ већина контроверзи повезаних са положајем појма класе у савременој социологији порекло води од подложности овог концепта *појмовној растегљивости*. То значи да овај појам стално добија на ширини и обухватности, али зато губи на чистини и јасноћи. Другим речима, теза о смрти класе може бити мање или више истинита у зависности од тога како дефинишемо класу. Ако прихватимо марксистичку дефиницију по којој одређену друштвену класу чини одређени број појединаца који имају исти положај у односу на власништво над средствима за производњу, па самим тим и, били они тога свесни или не, исте интересе који би требало да воде одређеној колективној класној акцији, онда несумњиво морамо признати да је класа као део социолошког аналитичког апарата умногоме изгубила на значају. Међутим, ако прихватимо одређење према којем је класа, поред статусне групе и политичке странке, само један од облика расподеле моћи који подразумева неједнаку расподелу и неједнаки приступ материјалним ресурсима, а који при том не обавезује на формирање одређене групне свести или колективне акције, она (класа) може бити схваћена као веома важан показатељ друштвеног положаја појединца. Ово је приступ који користи Макс Вебер. По овом приступу, класни положај појединца је основни елемент који одређује његове животне шансе, односно његов начин живота. Начин живота по Веберовом одређењу треба разликовати од животног стила. Животни стил је скоро у потпуности ствар укуса, док је начин живота више структурално одређен. Начин живота највише зависи од класног положаја појединца, јер подразумева да су одлуке појединца ограничене његовим буџетом – његове одлуке су ствар економске нужности, а не слободног избора.

Према становишту Џона Скота (John Scott),¹⁶ то што класни идентитет губи на важности на рачун других компоненти идентитета не значи да су класни односи престали да постоје. Он наводи четири показатеља како би подржао ову своју тврдњу. Прво, положај појединца на тржишту рада одређује његове приходе, а они одређују и његове животне шансе. То је економско одређење класног положаја. Друго, истраживања показују да и даље постоји јака веза између економске класе и општег квалитета нечијег живота. То такође сведочи о

¹⁵ Jan Pakulski, "The dying of class or of Marxist class theory," in *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, eds. Lee i Turner.

¹⁶ John Scott, "Social Class and Stratification," paper for "Sociology at the Crossroads: Recent Advances and Future Challenges" Special Issue of *Acta Sociologica* 45, No. 1 (2002).

повезаности класе и животних изгледа појединца. Треће, од економских класа и животних изгледа уобличавају се друштвене класе преко образаца друштвености који су ограничени границама друштвене покретљивости. Доњи и горњи део класне структуре су затворенији, док је средишњи отворенији. И четврто, које се тиче класне свести и класног виђења друштва, јесте констатација да су, бар што се тиче Велике Британије, где су спроведена истраживања на која се он позива, класна свест и класно самопрепознавање доста замагљени. Он ову чињеницу објашњава већом друштвеном покретљивошћу и већом могућношћу задовољења потрошачких потреба, али и наглашава да непрепознавање класних подела не значи да оне објективно не постоје.

Класа као синдром структурно условљених разлика превасходно у расположивим ресурсима (не само материјалним) одређеног друштвеног положаја несумњиво и даље има велики аналитички значај за социологију. Иако су бројне промене у технологији, институцијама и вредностима довеле до повећања значаја и других категорија идентитета (на пример, припадност одређеној статусној групи), последице које класни положај има на животне шансе, систем вредности, обрасце понашања и друштвени идентитет појединца и даље су толико значајне да се не могу занемарити. Појединац јесте слободнији да изабере одређене елементе свог животног стила, али је и даље ограничен својим материјалним положајем који за собом повлачи и одређену количину и квалитет социо-културног капитала. Доступност образовања, знања, информација и културних садржаја још зависи од тога са колико материјалних ресурса одређени појединац располаже.

Теоријски приступи идентитету

Тешко је издвојити теоријске приступе идентитету од проблематике убрзаних промена кроз које пролази савремено друштво. Начин на који је схваћен идентитет у великој мери зависи од тога како су дате промене окарактерисане, односно да ли оне имплицирају потпуно одбацивање постулата модерне или они још увек могу допринети разумевању друштвене стварности у знатно измењеним условима у односу на еру фордизма. Тако Харијет Бредли (Harriet Bradley) издваја следеће разлике у приступима идентитету унутар теорија сврстаних у модернистичке и постмодернистичке приступе:

- Модернистички приступи објашњавању идентитета наглашавају важност структура, док постмодернистички наглашавају избор.
- Модернистички приступи сматрају да су друштва поларизована (на пример, на богате и сиромашне). Постмодерни приступи сматрају да су друштва и идентитети њихових чланова фрагментисани на различите начине.
- Модернистички приступи виде у класи и роду кључне изворе идентитета, док постмодернистички приступи, с друге стране, тврде да класа нестаје и да, такође, постоје бројни, различити и међусобно повезани извори идентитета.
- Модернистички приступи сматрају да су друштва релативно предвидљива и да у њима постоји одређена мера реда, док се унутар постмодернистичких приступа наглашава постојање хаоса, односно одсуство реда.

- Модернистички приступи наглашавају материјалне изворе моћи, посебно контролу над економским ресурсима. Са становишта постмодернистичких приступа, моћ проистиче из контроле над дискурсима, односно над тиме како људи говоре и на који начин мисле о појединим темама или друштвеним групама. Овде су најважнија значења.¹⁷

Овакво издвајање разлика између два горе поменута приступа идентитету какво је предузела Бредлијева треба схватити идеално-типски. Овако јасно разграничење модернистичких и постмодернистичких приступа у радовима теоретичара се прилично ретко сусреће. Може се запазити да се наведене разлике могу посматрати кроз призму дихотомије *структура / делање*, где је примарност структурних фактора у формирању идентитета обележје модернистичких приступа, док су избор и конструкција идентитета схваћени доминантно као резултат делања друштвеног актера унутар постмодернистичких приступа. Наравно, чланове ове дихотомије ваља схватити пре као крајеве једног континуума него као просте супротности јер се друштвена реалност конструише кроз делање које је на споменутом континууму „негде на средини“. Чини се да је у савременим разматрањима идентитета његова конструкција, пре свега, детерминисана низом слободних одлука актера које су позиционирани у сфери потрошње, док су утицаји структуралних чинилаца готово у потпуности занемарени. Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman) примећује да одлуке потрошача, а самим тим и конструкција идентитета, нису слободне у тој мери како се често тврди:

„Сви смо ми осуђени на живот пун избора, али немамо сви средства да будемо бирачи“.¹⁸

Идентитети као друштвени конструкти су, према Џенкинсу (Richard Jenkins), неодвојиви од односа моћи унутар друштва или, другачије речено, присвајање одређеног идентитета и приписивање истог другима јесте у суштини питање моћи.¹⁹ Ревитализујући Мидово (George H. Mead) схватање процеса конструкције друштвеног идентитета, Џенкинс, с правом, подсећа да идентитет представља релацијски појам, то јест да се конструише у односу према Другом. Без обзира на то да ли се ради о појединачним или колективним идентитетима,²⁰ њихова конструкција зависи од мишљења Других о датом појединцу или групи која је интернализована као саставни део сопства. У међупрожимању интерних и екстерних фактора настају специфични и јединствени друштвени идентитети. Моћ од које зависи у којој мери ће одређени идентитети бити успешно присвојени или приписани зависи од социо-економског положаја појединца или припадника

¹⁷ Harriet Bradley, navedeno prema: Majkl Haralambos, *Sociologija: teme i perspektive* (Zagreb: Golden marketing, 2002), 928.

¹⁸ Бауман, „Туристи и вагабунди“, 251.

¹⁹ Richard Jenkins, *Social identity* (London: Routledge, 1996).

²⁰ Појединачни идентитети, према Џенкинсу, представљају скупове карактеристика појединца по којима се он разликује од других, док колективни идентитети представљају такве скупове обележја који су заједнички свим припадницима одређене друштвене групе, а по којима се они разликују од припадника било које друге друштвене групе.

одређене групе унутар одређеног друштва.

За разлику од Џенкинса, чије се схватање идентитета у доброј мери може окарактерисати као модернистичко, Бек (Ulrich Beck) процес конструкције идентитета види далеко мање структурално детерминисаним. Друга модерна, појам који он користи да би нагласио специфичности савременог друштва у односу на друштво ере фордизма, доноси како повећану слободу избора, тако и све већу несигурност појединца која не јењава. Процес индивидуализације, започет током реформације, у савременом друштву ризика²¹ утиче на смањење значаја свих облика колектива у њему. Самим тим, и колективни идентитети заједно са државом постају „зомби категорије“,²² односно нефункционални реликти прве модерне. Класе ту свакако нису никакав изузетак и припадност појединца одређеној класи је све мање битан фактор при конструкцији његовог идентитета. Поодмакла индивидуализација, у спрези са променама у макро нивоу друштва насталим под утицајем глобализације, утиче на то да идентитети постану нестални и фрагментисани. Свакодневне промене друштвеног окружења, уз непрестано подсећање на могућност брзог нестанка људске врсте, приморавају чланове савременог друштва да изнова бирају и одбацују своје идентитете у циљу што успешнијег прилагођавања вртоглавим променама. Важно је напоменути да Бек не узима у обзир карактеристике одређеног друштва, а самим тим се подразумева да је процес индивидуације у индустријски развијеним друштвима идентичан истом процесу унутар друштава у развоју. Он свакако увиђа да друштвени услови у наведеним друштвима поседују своје специфичности, али да се глобализација креће у таквом смеру да те разлике анулира. Ово становиште је у најмању руку под знаком питања, а сврставање државе и класе у „зомби категорије“, чини се, у значајној мери симплификује слику друштвене стварности. Другим речима, утицај транснационалних компанија, као главних актера процеса глобализације, на укупне услове унутар одређеног друштва у тој мери је велик, да се одабир и одбацивање идентитета од стране појединаца одвија свуда на исти начин. Ако разлике реално постоје, оне се перципирају као тренутне, са тенденцијом брзог нестанка.²³

Занимљиво је Бауманово теоријско становиште у погледу идентитета.²⁴ Развој технологије, при чему се пре свега мисли на информациону технологију, који од средине осамдесетих година XX века поприма обележја у најмању руку веома динамичног процеса, довео је до промене доживљаја времена и губљења значаја простора за припаднике савременог потрошачког друштва. Прво телевизија, а од 1995. године и Интернет, омогућили су готово тренутна путовања у најегзотичније крајеве света без напуштања места становања, односно без

²¹ Друштво ризика је још један специфичан појам унутар теоријског система Улриха Бека. Технолошки развој, поред позитивних последица по друштво, има и своју негативну страну. Тако нуспроизводи технолошког развоја, као што су глобална промена климатских услова и постојање нуклеарних арсенала, угрожавају даљи опстанак човечанства, те ова непрестана криза уједињује човечанство у глобално друштво ризика.

²² Ulrich Beck and Elizabeth Beck-Gernsheim, *Individualization* (London: SAGE Publications, 2001).

²³ Ibid.

²⁴ Бауман, „Туристи и вагабунди“.

устајања са столице или фотеље смештених у близини рачунарских монитора или ТВ екрана. Међутим, да ли је простор постао потпуно неважан за све чланове савременог глобалног друштва? Бауман даје негативан одговор на ово питање. Свет садашњице је поларизован између туриста и вагабунда, штавише вагабунди су већина у њему. Јасно је да се ове групације могу посматрати као једна дихотомија. Тако туристи, захваљујући свом социо-економском положају и ресурсима који су им доступни, имају могућности да путују од једне локације до друге, задржавајући се у свакој на кратко. Прави дом не постоји за њих, услед живота у непрестаном покрету, док с друге стране, од сваког места на ком се нађу очекују да им оно задовољи бројне потребе и интересовања. Они су пуноправни чланови потрошачког друштва и поседују могућност слободног избора свог идентитета. Непрестано мењање локације утиче на стварање карактеристичне перцепције времена – тачније, припадници ове групације га никад немају.

Живот већине унутар савременог глобалног потрошачког друштва представља потпуну супротност од горе описаног. Глобално је за вагабунде доступно једино путем телевизије или интернета. Физичко напуштање локације у којима живе готово је немогуће; другим речима, свет у ком живе вагабунди посве је локалан. Немогућност испуњења жеља насталих под дејством конзумеризма чини их искљученим из потрошачког друштва. Тако, искључени из глобалних токова и из потрошње диктиране савременим капитализмом, лутају посредством ТВ екрана по физички недостижним сликама глобалног света. Време, ког туристи никако немају довољно, у локалним световима вагабунда увек има исувише, а једино што им преостаје је да га својим лутањима лагано убијају. Једино што их повезује са потрошачким капитализмом и са туристима јесте жеља коју је готово немогуће испунити, жеља за увек новим производима. Може се наслутити да је, услед њихове искључености, могућност слободног избора идентитета сведена на пуки минимум.²⁵

Као што се може приметити, Бауманово схватање идентитета представља мешавину модернистичких и постмодернистичких приступа истом. Тако, за вагабунде, идентитет је пре свега структурално одређен њиховим социо-економским положајем, док је, с друге стране, за туристе идентитет ствар избора. Важно је то да он не занемарује значај социо-економског положаја при конструисању идентитета. Он објашњава да релативно висок положај туриста унутар глобалног потрошачког друштва, њима даје слободу избора идентитета и потпуну слободу кретања. С друге стране, искљученост вагабунда из потрошачког друштва утиче на конструисање идентитета детерминисаним датом искљученошћу, будући да су чврсто затворени у својим локалним окружењима.

О томе да је исувише рано прогласити смрт класа или сврстати их у „зомби категорије“ сведочи и Бурдије (Pierre Bourdieu). Посебно важан концепт унутар његове теорије за разматрање о идентитету јесте хабитус. Хабитус се може схватити као:

„... систем трајних, преносивих диспозиција који служи као генеративна основа пракси, односно скуп стечених образаца мишљења, понашања и веровања који успоставља везу између друштвених структура и личне историје. Стиче се социјализацијом у одређеном друштвеном положају и имплицира субјективно

²⁵ Ibid.

*прилагођавање том положају.*²⁶

Конструисање идентитета код појединца нераскидиво је повезано са његовим хабитусом. Чињеница да је хабитус смештен испод нивоа свести, односно на нивоу тела, значајно ограничава изборе појединца релевантне за изградњу датог идентитета. Низ његових избора повезан је са класом из које потиче, при чему је он тога најчешће потпуно несвесан. Другим речима, низ избора које чини појединац приликом конструкције свог идентитета је нераскидиво повезан са обрасцима укуса и потрошње, карактеристичним за одређену класу, које је дати појединац усвојио током социјализације.

Појмом хабитуса је изванредно објашњена репродукција постојећег друштвеног система, док је објашњење његових промена путем хабитуса далеко теже. У сваком случају, Бурдије јасно показује да су наизглед слободни избори појединца детерминисани класом из које потиче. Приликом изградње идентитета појединац свакако има одређен степен слободе. Међутим, колика је та слобода директно је одређено његовим социо-економским положајем. Занемаривање ове чињенице приликом разматрања идентитета може створити поједностављену слику стварности, која је пре свега у функцији одржања постојећег система друштвене продукције, односно репродукције са владајућом идеологијом конзументизма.

Класни положај - незаобилазни део социолошке анализе

Друштвено-историјски оквир унутар ког настаје научно знање несумњиво утиче на његове карактеристике. Промене у систему друштвене продукције, односно прелазак са државног на неолиберални капитализам седамдесетих година XX века условиле су преображај целокупног друштвеног система чији је он саставни део. Напуштање масовне производње и прелазак на флексибилну производњу малих серија производа захтевао је промену тежишта капитализма са производње на потрошњу у циљу одржања и перпетуирања постојећег продукционог система. Пласирање увек нових производа тржишту немогуће је без системског стварања потреба код потрошача. Идеологија конзументизма представља легитимацијску основу неолибералног капитализма унутар савременог друштва центрираног око потрошње.

Занемаривање класе и класне анализе у савременој социологији и примат концепта идентитета представљају одраз друштвених промена у сфери науке. Стављање акцента на слободу избора појединца приликом стварања фрагментисаног и несталног идентитета и занемаривање низа особености његовог друштвеног положаја води поједностављеној слици друштвене стварности, у једнакој мери погрешној попут представа произашлих из парсонсијанске теоријске традиције. Избори појединца су ограничени његовом целокупном друштвеном ситуацијом, одређеним низом фактора попут социо-економског, односно класног положаја, етничитета, држављанства и тако даље. Потрошња кроз коју се, између осталог, конструишу идентитети представља услов друштвене укључености унутар глобализованог друштва садашњице. Поједини мислиоци управо у процесу глобализације виде нивелишући фактор

²⁶ Ивана Спасић, *Социологија свакодневног живота* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004), 292.

који постепено води уједначавању друштвених услова широм света. Нажалост, разлике постоје и бити потрошач не представља исту ствар за све. Штавише, подаци говоре о порасту неједнакости како на унутардржавном, тако и на глобалном нивоу,²⁷ као и да се већина потрошње остварује унутар развијених индустријских друштава, што имплицира искљученост из потрошачког друштва великог броја људи широм света. Наиме, око 80% робе која се произведе на светском нивоу купује се у развијеним земљама, док се у неразвијеним троши само 20%, и то махом основних животних намирница. Друштвена искљученост представља реалност за велики број људи широм света, без обзира на степен развоја појединачних друштава чији су чланови, а о степену слободе коју имају приликом конструкције идентитета је излишно говорити. У свету у ком *вагабунди* представљају већину, вршити генерализовања заснована на опису друштвене ситуације мањинских *туриста* представља озбиљну грешку коју је тешко избећи уколико се настави занемаривање концепта класе и класне анализе у савременој социологији.

²⁷ Видети на пример: Милановић, Бранко, *Одвојени светови. Мерење међународне и глобалне неједнакости*. Програм УН за развој, Београд 2006.

Литература:

- Бауман, Зигмунд. „Туристи и вагабунди.“ у: *Глобализација – мит или стварност*, прир. Владимир Вулетић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Beck, Ulrich and Elizabeth Beck-Gernsheim. *Individualization*. London: SAGE Publications, 2001.
- Вебер, Макс. *Политика као позив*. Београд: Филип Вишњић, 1988.
- Вулетић, Владимир, прир. *Глобализација – мит или стварност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- Гиденс, Ентони. *Последице модерности*. Београд: Филип Вишњић 1998.
- Jenkins, Richard. *Social identity*. London: Routledge, 1996.
- Kun, Tomas. *Struktura naučnih revolucija*. Beograd: Nolit, 1974.
- Лалман, Мишел. *Историја социолошких идеја, Том I*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Lee, David, Bryan Turner, eds. *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*. London- New York: Longman, 1994.
- Лиотар, Жан- Франсоа. *Постмодерно стање*. Нови Сад: Светови, 1988.
- Липсет, Сејмур Мартин. *Политички човек*. Београд: Рад, 1969.
- Милановић, Бранко. *Одвојени светови. Мерење међународне и глобалне неједнакости*. Београд: Програма УН за развој, 2006.
- Nisbet, Robert. “The Decline and Fall of Social Class.” *Pacific Sociological Review* 2, no.1 (1959).
- Pakulski, Jan. “The dying of class or of Marxist class theory.” у *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, eds. David Lee and Bryan Turner. London- New York: Longman, 1994.
- Pakulski, Jan, Malcom Waters, *The death of class*. London: SAGE, 1996.
- Parsons, Talcot. *The Structure of Social Action*. New York: The Free Press, 1949.

Scott, John. "Social Class and Stratification." paper for "Sociology at the Crossroads: Recent Advances and Future Challenges" Special Issue of *Acta Sociologica* 45, No. 1 (2002).

Спасић, Ивана. *Социологија свакодневног живота*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

From, Erih. *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit, 1964.

Haralambos, Majkl. *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing, 2002.

Waters, Malcom. "Succession in the stratification system: A contribution to the 'death of class' debate." in *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*, eds. David Lee and Bryan Turner. London- New York: Longman, 1994.

Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.

Summary

**Nevena Manojlović
Dejan Petrović**

Social Class – A Forgotten Constituent of Identity in Contemporary Society

Key words: *identity, social class, life style, Kuhn, postmodernism*

This text introduces the criticism of modern and postmodern theories of identity, and the comprehension of the significance which term class has in contemporary sociology. By closer insight on this problem, authors wanted to point out the reductionism of postmodernistic theoretical explanations of the construction of identity in modern society. They tried to apply the philosophy of science of Thomas Kuhn on social science, in order to demystify the way postmodernistic concept of identity got its primate in sociology. By passing on postfordistic phase in the development of capitalism and spreading of consumerism as its legitimate ideology, identity, instead of social class, becomes the key analytic concept of sociological analysis. According to postmodernistic theorists, postmodern identity is fluid, fragmentated and chosen by one's free will. By insight in debates considering class and class analysis which have been led among social scientists, authors tried to point out that socio- economic situation of individual still influences hers/his life chances and style of life in significant amount. By the opinion of the authors, this text explains that the choice of one's style of life is under the influence of structural factors, rather than matter of absolute free choice, as the postmodernistic theorists point.

Родни идентитет: од ригидне ка флексибилној формацији?

Апстракт: *Иако је питање развоја родног идентитета несумњиво једна од централних тема психоанализе, са значајним реперкусијама по цео теоријски модел, данас немамо јединствено тумачење овог феномена. У раду су приказана становишта водећих теоретичара којима су оцртане основне линије концептуалног развоја родног идентитета: од биолошког до психосоцијалног; од бисексуалног, преко полно недиференцираног до хетеросексуалног; од едипалног уназад ка прегениталном; од прешироког ка ужем који је инклузивнији.*

Кључне речи: *родни идентитет, психоанализа, едипална фаза, прегенитална фаза, психосексуални развој*

За нешто више од једног века постојања, психоанализа је прешла пут од Фројдовога биологицистичко-детерминистичког теоријског модела до савремене ситуације у којој је њена једнообразност нарушена истовременим постојањем читавог низа школа које, премда засноване на заједничким принципима, предлажу различита, понекад и супротстављена, тумачења психичких феномена.

Једно од питања којима се психоанализа бави од својих почетака, а на које и даље нема једнозначан одговор, јесте проблематика развоја родног идентитета. Иако је едипална ситуација централни предмет разматрања и у савременој психоанализи, уочен је, и посебно разматран, значај сплетова свесних и несвесних идентификација и искустава која представљају развојне претпоставке формирања Едиповог комплекса у оном облику у којем га је приказао Фројд. У том контексту, у средишту пажње теоретичара развоја родног идентитета нашле су се раније, прегениталне фазе психосексуалног развоја.

Више од пола

Како бисмо одредили концепт родног идентитета, потребно је да најпре уведемо једну дистинкцију, и то између појмова пол и род. Оно што се добија генотипом, што се односи се на биолошку датост и поседовање примарних полних карактеристика, обухваћено је термином пола.¹ Ипак, особу у сексуалном

¹ Енглески термини *male*, *maleness*, као и *female*, *femaleness* се односе управо на поседовање одлика пола. *Male* (мушки пол) се односи на „особе које садрже пар X и Y хромозома у језгру ћелије и нормално поседују пенис и мошнице, као и могућност за раст браде током адолесценције“, док термин *female* (женски пол) реферира на „пол особе чије ћелијско језгро садржи два X хромозома и која је у норманим околностима способна да носи младе“, *Webster's College Dictionary*, 2nd edition (Random House, New York, 2001), 484, 803–804. У том смислу, у српском језику наилазимо на појмове мушкарац и жена, као и мушкост и женскост.

смислу не одређују само анатомија, хормони и гени. Поред биолошких, потребно је учити и значај друштвених и психолошких чинилаца, те у том контексту говоримо о роду, као социјално профилисаном и персонално посредованом односу према биолошкој датости, односно према сопственој полности.² Појам родног идентитета ослања се на ова разматрања, те се одређује као „идентитет појединца који је доживљен с обзиром на сопствену индивидуаланост као припадника мушког или женског пола; осећај самосвесности који се третира као унутрашње, лично искуство јавно изражене полне улоге“.³

У овом раду ће бити приказани они догађаји из раног развоја који имају пресудан значај за формирање родног идентитета (додуше не оним редоследом који би дословно пратио онтогенезу).

Рана формација: бисексуална, маскулина/феминина или недиференцирана?

Прва тачка неслагања тиче се схватања првобитне сексуалности детета, односно почетне матрице из које ће касније израсти родни идентитет. Чак је и Фројд мењао своје ставове, сматрајући најпре да оба пола, на самом почетку постнаталног развоја, одликује бисексуалност, која је конституционално, односно биолошки предодређена.⁴ Међутим, у својим каснијим радовима, он износи поставку супротну претходној, којом тврди да је изворно искуство оба пола – маскулино. Овакав став је брзо напуштен. Ипак, Фројд је сматрао да је девојчица заправо мушкарац у погледу функционисања анатомске структуре – њена генитална интересовања и узбуђења, на уласку у фалусну фазу, примарно су клиторална, а ембриолошки посматрано клиторис је мушки орган нарушених пропорција, тврдио је Фројд, позивајући се на сазнања медицине са почетка XX века. Девојчица постаје свесна вагине, као женског органа, тек уласком у пубертет. У сваком случају, каснији биолошки подаци показују да клиторис није ембриолошки рудимент пениса, док је на основу богатог клиничког материјала потврђено да су девојчице од најранијег детињства свесне своје вагине. Фројдове идеје о преминању маскулиног раног искуства уздрмане су и Столеровим поставкама о формацији сржног родног идентитета (*core gender identity*) који се односи на снажну почетну идентификацију са мајком.⁵

² Када говоримо о родним особеностима, у литератури наилазимо на изразе *masculine*, *masculinity*, *feminine*, *femininity*. Сви ови термини односе се на родне карактеристике, односно на психолошке атрибуте по којима се полови међусобно разликују. Наведимо пример одређења појма маскулиност које налазимо у „Обухватном речнику психолошких и психоаналитичких појмова“ Инглишових: „Стање организма у којима се испољавају карактеристичан изглед и понашање мушкарца. Значи оно што се односи на мушкарце, стога се употребљава за особине за које се претпоставља да разликују полове“, Н.В. English и А.С. English, *Обухватни речник психолошких и психоаналитичких појмова* (Београд: Савремена администрација, 1972). У српском језику се, у овом контексту, користе термини женственост и мужевност, упоредо са терминима маскулиност и фемининоост.

³ Artur Reber and Emily Reber, *The Penguin Dictionary of Psychology* Penguin Books, 3rd edition, 2005, 294.

⁴ Сигмунд Фројд, *Женскост. Нова предавања* (Нови Сад: Матица Српска, 1969), 211.

Алтернативни модел предложила је Ајрин Фаст, која сматра да у почетку постоји *overinclusive* матрица, и да су дечје представе о себи, како дечака тако и девојчица, полно недескриминисане. Деца укључују у појам о себи више него што могу да поднесу. Њихове селф репрезентације садрже и маскулине и феминине карактеристике, и резултат су раних идентификација са родитељима оба пола.⁶ Фастова, попут раног Фројда, сматра да су деца иницијално бисексуална, али одбацује биологистичко тумачење и наглашава значај односа са родитељима. Слично томе, и Бенцаминаова верује да се деца у периоду одојчета идентификују са оба родитеља, те претпоставља да у том периоду они нису диференцирани у представном свету детета.

Губитак: улазак у едипалну позицију

Традиционално, најважнијим искуством и централним догађајем у психосексуалном развоју сматра се едипални конфликт, који дете суочава са проблемима сексуалности, полности, и ставља га пред изазов изградње родног идентитета. Културно доминантна формулација родне комплементарности⁷ недвосмислено налази свој израз у ставовима особа са којима дете има најучесталије односе.

Фројдова теорија психосексуалног развоја ослања се на његов хидростатички модел нагона и менталног функционисања. Дете, и човек уопште, се посматра као енергетски систем. Тензије, које су груписане око ерогених зона, представљају изворе нагона, док се циљ односи на растерећење исте те напетости. У првим годинама живота доминирају најпре оралне жудње, а потом и аналне тензије. Ове стадијуме, познатије под именом орална и анална фаза развоја либида, Фројд сматра аутоеротским. Како не постоје инхибиције и конфликти, на њима је немогуће развити симптом. Тек у фалусној фази, око четврте године, „сексуалност постаје предмет елаборација и фантазија“.⁸ Према класичном схватању, уласком у фалусну⁹ фазу јавља се нова зона интересовања која тражи гратификацију. Долази до појачавања сексуалне активности која је

⁵ Robert Stoller, *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity* (New York City: Science House, 1968), према: Jessica Benjamin, *Like Subjects, Love Objects: Essays on Recognition and Sexual Difference* (New Haven: Yale University Press, 1995), 54.

⁶ Irene Fast, *Gender Identity: A Differentiation Mode* (New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1984).

⁷ Друштвени фактори у великој мери одређују природу родног идентитета. Родне категорије имају способност да мутирају током времена, и да у себе асимилују различите утицаје. Познати су нам и антрополошки налази који говоре да у неким културама (нпр. у полинезијским друштвима) постоји и трећи род, који равноправно коегзистира у социјалном пољу са мушким и женским родом.

⁸ Donald Meltzer, *The Kleinian Development* (London: Clunie Press, 1978), 41.

⁹ Фројд говори о фалусној фази, сматрајући да централно место у овом периоду заузимају „фалусни органи“, односно пенис код дечака и његов анатомски пандан, клиторис, код девојчица. Термин генитално повезује са периодом сексуалне зрелости, који следи након периода латенције. Фројд сматра да око дванаесте године живота, пре свега под утицајем биолошких чинилаца, долази до поновног буђења сексуалности и да тек у том периоду девојчице постају свесне своје вагине.

сада под гениталним приматом. Дечак, навикнут да мајка буде објекат нагонске граатификације, усмерава своје сексуалне жеље према њој, али истовремено уочава да у борби за мајчину пажњу има ривала у лику оца. Стога, он жели да уклони оца из ове тријаде, осећа изразито непријатељство према њему и ривализира се са њим. Међутим, дечак се истовремено плаши очеве одмазде, оличене у фантазији одсецања пениса, што доводи до кастрационог страха, који је додатно подржан сазнањем да девојчице немају пенис. Фројд сматра да је овај страх толико јак да мотивише дечака да одустане од своје инцестуидне жеље према мајци и да се идентификује са оцем. Тако се на месту Едиповог комплекса формира Над-Ја.

Уочавање анатомских разлика игра још значајнију улогу у настанку Едиповог комплекса код девојчице која, увидевши да нема пенис, почиње да се осећа инфериорном у односу на дечаке, због чега се осећа ускраћеном. Савремени теоретичари наглашавају да нису девојчице једине које се суочавају са губитком. Тако Мелани Клајн описује осујећену жељу дечака, који увиђају да немају способност да рађају бебе,¹⁰ што заправо говори о низу парцијалних идентификација које вуку своје порекло из прегениталног, односно, преедипалног периода развоја, који се, касније у теоријским уобличавањима, показао важнијим за успостављање родног идентитета него едипална фаза... Иако не постоје потпуна слагања, већина аутора сматра да се полне разлике уочавају у другој половини друге године живота.¹¹ Ајрин Фаст сматра да је самоодрицање детета, односно напуштање оних карактеристика које су претходно биле део селфа, а која надаље то не смеју и/или не могу бити, основни развојни задатак који је инициран суочавањем са полным разликом. У том контексту се и женско осећање мањкавости услед тога што не изгледа као мушкарац и негативни едипални комплекс¹² дечака посматрају као рецидиви почетног недиференцираног искуства, ослобођеног препознавања ограничења која намеће реалитет структуре и функције сопственог тела.

Фастова говори, у оквиру свог диференцијалног модела, о позитивном и негативном Едиповом комплексу, као о могућим полным улогама које деца испробавају на путу до коначног „наместања“ сопственог родног идентитета. У тријадној ситуацији, на конкретном плану, дете даље усавршава већ развијене концепције о фемининости и маскулиности, и то кроз односе са оцем и мајком, који се сада доживљавају у родним терминима. Овде се родна диференцијација даље разматра кроз атрибуирање комплементарних опозита како себи, тако и другима. Деца имају обновљени осећај средишта личности, који више није нарцистички осећај неограничених потенцијала, а објектни односи замењују претходну нарцистичку разраду продуката диференцијације унутар селфа.

¹⁰ Мелани Клајн, *Унутрашњи свет дечије психе* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2001).

¹¹ Роберт Столер наводи осамнаести месец као период у ком долази до уочавања анатомских разлика међу половима, Исак Балбус предлаже распон од 16 до 21. месеца, Ајрин Фаст говори о периоду између 18. и 24. месеца, док је Фројд био нешто неодређенији сматрајући да се разлике уочавају у другој или трећој години живота.

¹² Синонимни термини: пасивни, обрнути и непотпуни Едипов комплекс.

Док Фројд наглашава значај инцестуозних жеља и кастрационе анксиозности у едипалној фази, Мелани Клајн се усмерава на дететову хостилност према родитељима, која настаје услед сазнања да отац и мајка деле и ону врсту односа у које дете није укључено. При том, Клајнова сматра да сексуални и емоционални развој укључује од почетка периода одојчета, гениталне сензације и тежње, као и да Едипов комплекс пролази многе етапе док не стигне до стадијума које је Фројд описао. Извори раних едипалних тенденција се налазе у оралним и аналним фрустрацијама. Последица оралних жудњи које су блиско праћене гениталним нагонима огледа се у фантазматској жељи девојчице да склони оно што отац има од мајке. Кастрациони комплекс не прати њен едипални конфликт, иако она жели оца и мрзи мајку која јој га је ускратила. Али, оно што девојчица примарно жели није лично поседовање оца и његових одлика маскулиности, већ инкорпориција њих у себе. Ови фантазми се јављају као последица фрустрираности објектом који храни у најранијем детињству, који се види подељен – као добар када је гратификујућ, односно када испуњава потребу и као лош када фрустрира, приликом чега дете пројектује своје агресивне тежње и непријатне телесне сензације настале усред фрустрације у објекат, чиме се он доживљава као лош, а некада и као прогањајући. Са појачавањем гениталних сензација, код девојчице настаје жеља да се прими оно што се доживљава као мушкост, што се изједначава са даваоцем деце. Едипални ривалитет девојчице се изражава у импулсу да опљачка мајку, узимајући јој очеве атрибуте мушкости и бебе. Са друге стране је уочен паралелни развој негативног Едиповог комплекса, односно маскулина идентификација са оцем, која је базирана на интројектованом пенису. Маскулина позиција девојчице изражена је касније кроз еротизацију уринарне функције код жена.

Дечак је, такође, првобитно везан за мајку (односно њене дојке). Уколико дечак касније успе да скрене део либидиналних импулса на очев пенис, он ће у његовом унутрашњем свету представљати добар орган који ће му пружити и либидиналне гратификације и децу (као што их даје и мајци). Клајнова сматра да ове феминине тежње, које се налазе у основи негативног Едиповог комплекса, представљају инхерентну црту у развоју дечака, и указује на њихову нужност и првобитно успостављену идентификацију. Наиме, оне су предуслов за развијање позитивног Едиповог комплекса, јер се гениталне тежње према мајци могу доживети једино ако се има снажно поверење у доброту мушке гениталности.

Фројду се замера и да је занемарио улогу афеката у развоју детета, као и да је превидео персонализованост објекта, којег је схватао само као пуко средство за постизање нагонске гратификације, тврдећи да је однос са мајком заснован на оралном нагону, односно неспецифичној потреби за неким ко ће смањити телесну напетост. Другим речима, дететов однос са средином обликују само потребе за храном и угодношћу које су представљене дојком. Они елементи психичког живота који захтевају живог респонзивног Другог заузели су мало простора у класичној психоаналитичкој мисли. Радови Зона Болбија и теоретичара афективног везивања довели су до нових сазнања, која су потом продрла у психоанализу захваљујући теорији објектних односа и радовима Мелани Клајн.¹³ Друштвена стимулација, топлина и афективна везаност почеле су се сматрати

¹³ Приказ теоријских поставки Мелани Клајн може се понаћи у: Julia Kristeva, *Melanie Klein* (New York: Colombia University, 2001).

неопходним елементима раног развоја – поред нагонских импулса, постоје и психолошке потребе. Теорију афективног везивања и теорију објектних односа повезује заједничка претпоставка по којој су људи фундаментално друштвена бића.

Гнев, осећање кривице и анксиозности малог Едипа

Мелани Клајн, реконцептуализујући неке од основних аналитичких поставки, указује на суштински значај развојних процеса у најранијем детињству. Клајнова сматра да фантазам, као прва примитивна интерпретација телесних сензација, представља менталну репрезентацију нагона и да постоји од самог почетка живота. Нагонски импулс налази свој ментални израз кроз несвесне фантазме који нужно укључују однос са објектима. Ова редефиниција особености нагона допринела је да се однос селфа са флуидним светом унутрашњих и спољашњих објеката посматра као централна детерминанта развоја личности. Дете је од рођења усмерено ка својим објектима, и на фантазматском нивоу оно воли добри објекат, али мрзи и жели да уништи лош објекат (у вези са тим је и клајннијанско наглашавање значаја улоге агresiје и деструктивности у сексуалном развоју). Поред тога, као што је већ поменуто, Клајнова сматра да различити либидинални импулси (орални, анални, уретрални и генитални) дејствују заједно, од најранијег доба. Генитална фаза постаје јасно препознатљива тек између треће и пете године живота, а само достизање гениталне организације може бити отежано постојањем раних анксиозности. У том контексту, прегениталне фазе развоја су суштински битне, јер доносе задатке чије решавање представља развојне претпоставке уласка у едипалну ситуацију.

Да бисмо разумели ове ране анксиозности морамо их најпре ставити у развојни контекст и приказати кључне догађаје у унутрашњем свету детета. Развој почиње, сматра Клајн, са схизо-параноидне позиције. У спољашњој реалности, у непосредном окружењу одојчета најчешће се налази мајка, и слике односа са њом, као примарним објектом, испуњавају фантазматски свет детета. Ова искуства се на самом почетку живота групишу око два централна објекта, у клајннијанском жаргону позната као „добра дојка“ и „лоша дојка“. Прва од њих доноси гратификацију, она задовољава дететове нагонске импулсе и психолошке потребе и везује либидиналне пулзије. Са друге стране, „лоша дојка“ фрустрира, осујећује, она се стога мрзи и на њу се усмеравају агресивни нагони. Дакле, мајка није доживљена као целовита; расцепљени делови, које дете доживљава као независне, нису и још увек не могу бити интегрисани у јединствени целину. Ово постигнуће јесте кључни задатак депресивне позиције, која је развојно напреднија. На месту Другог, мајке, долази до промене; он наиме више није парцијализован и расцепљен, већ постаје целовит (јединствен, интегрисан, тоталан, уједињен) објекат. Субјекат у развоју увиђа да су мајка која фрустрира и мајка која гратификује заправо иста особа и то је оно што га уводи у депресивну позицију, у којој, схвативши да је у прошлости агресивне, деструктивне и орално-садистичке импулсе инвестирало у вољени објекат, дете осећа кривицу, бол и депресивну анксиозност. Добри објекат се сада мора заштити, те се не сме надаље контаминирати агресивним пулзијама. Стога се пројективни процеси смањују, а интројективни појачавају. У том смислу, депресивна позиција се

може превазићи само инвестирањем у добри објекат и његовом интројекцијом, што представља основни и нимало једноставни задатак ове развојне фазе.

У контексту депресивне позиције јављају се и ране анксиозности за које Клајнова сматра да представљају главне препреке у достизању гениталне позиције. Превелика анксиозност може довести до регресије на схизо-параноидну позицију, и тада примитивни механизми одбране поново постају актуализовани. Капацитет да се толерише анксиозност јесте један од нужних предуслова достизања гениталне организације, односно уласка у класичну едипалну ситуацију. Код дечака, препреке гениталним тежњама су мржња према мајци (која има извор у орално и анално-садистичким фиксацијама) и кастрациони страх. Поред тога, значајно је и дејство осећања кривице које је у вези са агресивним импулсима усмереним ка оцу и осећањем да је мајка у опасности због тог ривалитета. За разлику од кастрационог страха дечака, анксиозност девојчице по питању сопствених женских капацитета је хроничнија. Ова анксиозност одређена је мајчинским Над-Ја. Девојчица осећа страх због деструктивних тенденција које је усмерила на мајчино тело. Либидинално инвестирање у објекте, односно осећај садржавања добрих објеката је пут који дете мора прећи у суочавању са депресивним анксиозностима. У супротном, генитална организација неће бити достигнута, а Едипов комплекс неће ући у своју завршну фазу, што може имати далекосежне последице по родни идентитет. Динерстајнова, са феминистичке позиције, уочава још један могући маневар којим се депресивна анксиозност може превазићи. Она сматра да отац, због своје неповезаности са осећањем кривице, постаје доступан као уточиште од мајке и омогућава детету да избегне труд на зацељењу расцепа између добрих и лоших осећања према првом родитељу (мајци). Овај механизам отвара пут „традиционалном симболичком емоционалном еквилибријуму“. Наиме, идентификација са оцем припрема дечака за улазак у маскулини свет, у којем већ постоје разрађени механизми којима се жене, које репрезентују објекат мајке, држе на дистанци. Избегавање женског ауторитета, са којим се имало болно искуство, захтева изузимање жена са значајних друштвених позиција. Са друге стране, цена коју девојчица плаћа за пребацивање позитивних осећања на оца огледа се у „обожавајућем, зависном ставу према мушкарцима“. На тај начин жене бивају психолошки припремљене да приступе мушкарцима који су емоционално посвећени својој доминацији. Динерстајнова сматра да се овај традиционални образац може превазићи само кородитељством.¹⁴

Родни идентитет: ригидна или флексибилна формација?

Дакле, уколико се развој нормално одвија, и уколико се сви задаци успешно обаве, дечаци и девојчице излазе из едипалне ситуације као бића која су самосвесна сопствене припадности мушком, односно женском полу. Основе родног идентитета постављене су искуствима едипалне ситуације. Идентитет особе који се односи на њену самосвесност као мушкарца или жене свакако није у потпуности изграђен изласком из едипалне ситуације, али се у оквиру

¹⁴ Феминистички поглед на проблем депресивне позиције дат је у: Isaac Balbus, *Mourning and Modernity: Essays in the Psychoanalysis of Contemporary Society* (New York: Other Press, 2005).

психоаналитичке парадигме сматра да су основни темељи чврсто постављени. Уласком у пубертет (гениталну фазу развоја либида) ова питања бивају поново отворена, а касније и обрађена кроз непосредно искуство, у дијадној ситуацији са новим објектима, са другим особама. Ипак, ранија искуства пресудно утичу на потоња. Стога наше разматрање проблематике развоја родног идентитета завршавамо у оној тачки када дете, потиснувши своје гениталне импулсе и комплетирајући основне темеље структуре личности, улази у период латенције.

Остало нам је још само да покушамо да одговоримо на питање шта се дешава са идентификацијама које је дете направило са родитељима супротног пола и које су чиниле значајан део његових селф репрезентација. Можемо пратити траг Ајрин Фаст, која је сматрала да су у постедипалном периоду у потпуности напуштена осећања, ставови и понашања карактеристична за супротни пол. Међутим, овакву форму родне комплементарности у којој постоји проста опозиција маскулиности и фемининости можемо посматрати и као ригидни концепт. Вероватније је да ови елементи остају под капом нарцизма као предсвесни или несвесни капацитети. Они обухватају, дакле, обе полне идентификације. Значајан део раних идентификација са родитељем супротног пола не мора имати негативне реперкусије на касније успостављени идентитет. Напротив, оне могу обезбедити особи шири репертоар потенцијала и понашања. Тако, на пример, феминине идентификације мушкарца доприносе квалитету његовог родитељства и капацитету за љубав према деци.

Иако су различити аутори претендовали да дају одговор на питање како се формира родни идентитет, до данас немамо адекватно заокружено решење ове проблематике. Ипак, примећујемо да савремена психоанализа увиђа и уважава значај идентификационих процеса, сматрајући при том да се они врше на различитим узрастима и нивоима поистовећивања. Са друге стране, полако се напушта идеја о родном идентитету као ригидној формацији која обухвата искључиво маскулине или искључиво феминине идентификације и атрибуте. Данас се сматра да постоји одређена равнотежа између ове две врсте идентификација. На свесном нивоу превагу свакако имају атрибути сопственог пола, али на несвесном нивоу идентификације са супротним полом настављају да постоје као трајни капацитети.

Literatura:

- Balbus, Isaac. *Mourning and Modernity: Essays in the Psychoanalysis of Contemporary Society*. New York: Other Press, 2005.
- Benjamin, Jessica. *Like Subjects, Love Objects: Essays on Recognition and Sexual Difference*. New Haven: Yale University Press, 1995.
- English, H.B. i A.C. English. *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova*. Beograd: Savremena administracija, 1972.
- Fast, Irene. *Gender Identity: A Differentiation Model*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1984.
- Фројд, Сигмунд. *Женскост. Нова предавања*. Нови Сад: Матица српска, 1969.
- Клајн, Мелани. *Унутрашњи свет дечије психе*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2001.
- Kristeva, Julia. *Melanie Klein*. New York: Colombia University, 2001.
- Meltzer, Donald. *The Kleinian Development*. London: Clunie Press, 1978.
- Reber, Artur, Emily Reber. *The Penguin Dictionary of Psychology*. 3rd edition. London: Penguin Books, 2001.
- Webster's College Dictionary*. 2nd edition. New York: Random House, 2001.

Summary

Predrag Teovanović

Gender identity: from Rigid to More Flexible Coceptions

Key words: *gender identity, psychoanalysis, oedipal phase, preoedipal phase, psychosexual development*

Although development of gender identity is one of the main issues in psychoanalysis, with significant repercussions on theoretical model in general, at present there is no singular reading of this phenomenon. This paper focuses on interpretations of leading theorists by outlining main streams of conceptual development of gender identity: from biological to psychosocial; from bisexual, through sexually undifferentiated to heterosexual; from oedipal astern to pregenital; from extensive towards narrower which is more inclusive.

Језички идентитет софтвера у Србији – ставови говорника

Апстракт: У овом раду се расправља о различитим ставовима које говорници српског језика имају о софтверу локализованом на српски језик, како оних који га подржавају, тако и његових критичара. Полазна претпоставка је да ти ставови одсликавају ширу поделу у српској заједници на традиционалисте (конзервативце) и модернисте. Закључак је да су већина тих ставова заправо предрасуде, које се могу срести и у другим доменима употребе језика, не само у рачунарству.

Кључне речи: локализација софтвера, језичке идеологије, језичке предрасуде, српски језик и глобализација, чување језика, енглески као престижни језик

Увод

Како себе видимо и како себе изграђујемо – о томе ће пуно, можда најдетаљније, рећи и језик којим се служимо, али и то како говоримо о језику. Веза идентитета и језика препозната је као есенцијална у проучавању комуникације и она је једно од основних теоријских становишта интердисциплинарних проучавања језика као што су социолингвистика или социологија језика.¹ Ранко Бугарски је тај однос представио овако:

„Ако човека за тренутак осmotримо на три главна плана njegovog postojanja, lako ćemo se uveriti da upravo jezik igra jednu od značajnih uloga u utvrđivanju njegovog identiteta na svakom od njih. Posedovanje moći govora, kao jedne opšteljudske i samo ljudske sposobnosti, važan je deo definicije vrste *homo sapiens*. Pripadnost nekoj specifičnoj jezičkoj zajednici određuje човека као члана разноврсних друштвених група. Najзад, još posebnije jezičke odlike javljaju se као један од атрибута личности, учествујући на тај начин у обележавању ukupnog lika svakog pojedinca.“²

Будући од тако великог значаја за изванјезичке појаве, језик може бити подвргнут судовима који нису у најужој вези с њим самим, али су последица метонимијског повезивања између тих појава и самог језика. То транспоновање судова одвија се у два смера: један је када имамо случај да ставове о одређеном идиому пресликамо и на његовог говорника или говорну заједницу, а други кад ставове о говорницима пренесемо на став о језику. Управо овим механизмом

¹ Док социологија језика посматра језик из перспективе социологије, као једно од друштвених понашања, социолингвистика је више лингвоцентрична и њоме се претежно баве лингвисти, посматрајући језички систем и објашњавајући га уз помоћ друштвених фактора.

² Ranko Bugarski, „Jezik i društvo“, *Kultura* 25 (1974): 8.

дошло је и до тога да су процес превођења, као и употреба преведеног софтвера у Србији оптерећени многим лингвистичким или квазилингвистичким оценама, у којима често леже ставови према сасвим другим појавама.

У последњој деценији у Србији су започети и остварени различити пројекти превођења софтверских пакета на српски језик. Сви они имали су као основни циљ да се и српски језик укључи у модерне технологије, али су корисници, чини се, остали незаинтересовани за коришћење превода или чак имали негативан став према њиховој појави, а посебно функционалности. Пошто се из дана у дан број преведених производа повећава, а у заједници не примећује промена става према њима, потребно је спровести различита истраживања како би се увидело шта је то што утиче на њихову лошу прихваћеност. На пример, потребно је испитати став говорника о различитим аспектима превођења, а понуђене преводе што је могуће више прилагодити њиховим преференцијама; такође, треба проверити однос решења у различитим преводима према оригиналу и одредити се за једно од њих према одређеним критеријумима који се испоставе као релевантни.

Локализација софтвера

„Технички начин битка човека данас је битно и једино обилежје његова живота. [...] Овако стање не карактеризира само нека друштва, неке дијелове свијета, већ је доминантан начин његовога живљења уопће. Разлика је само у том што све земље нису једнако технички, званствено и индустријски развијене. Али оне то надомјештају својом силном тежњом да то постану. [...] чињеница је да на многа језична подручја те промене долазе преко ноћи.“³

Прошло је тридесет година откада је ово речено, па ипак и данас имамо утисак да је језик под исто тако великим притиском промена у технолошком свету. Оно што је данас другачије јесте то што данас скоро сви говорници користе најмодерније технологије и то се јасно одразило на општи језик. Стога се у време када су рачунарске технологије и Интернет постали планетарни феномен јавила потреба да се сви садржаји који се могу наћи на њима, или бар што више њих, учине доступним што већем броју корисника. Разлози за то су различити – један од њих свакако је потреба за ширењем тржишта, а то значи да се укључе сви потенцијални корисници који би могли бити спречени у коришћењу неког производа уколико је програм који желе да користе на језику који није њихов матерњи језик; с друге стране, глобализација је донела и општу тежњу за очувањем (и језичке) посебности, те и појединачне државе и међународне институције улажу много новца у различите пројекте којима би се мала тржишта сачувала пред налетом производа великих. Тај процес захватио је и нашу земљу, па се тренутно може наћи мноштво програма и веб сервиса који су преведени на српски,⁴ а њихов број се убрзано увећава.

Не може се, заправо, говорити само о превођењу програма, већ о његовој локализацији.⁵ Према Друштву за стандарде у индустрији локализације

³ Milorad Pupovac, „Jezik i politika,” *Naše teme* 7-8 (1979): 1400–1401.

⁴ Нпр., оперативни систем Windows, софтверски пакети OpenOffice и Microsoft Office, неки Мозилини програми, као и већи део Google-ових сервиса.

⁵ Локализација софтвера је, иначе, само један од примера локализације производа, али је лексема *локализација* ушла у наш језик управо са појавом овог њеног вида, тако да се данас често јавља у суженом значењу – „локализација софтвера“.

(*Localization industry standards association* – скр. *LISA*), локализација је процес прилагођавања производа или сервиса различитим тржиштима, што укључује разна питања:

- лингвистичка (превођење језичког материјала),
- физичка (прилагођавање самог производа),
- пословна (прилагођавање валуте, начина плаћања),
- културна (формат датума, дизајн који одговара културним нормама циљне заједнице),
- техничка (инжењерска решења за захтеве појединачних језика).⁶

Ипак, у овом раду користићемо се и термином *превођење*, зато што смо фокусирани на језичку проблематику. Посао локализације на српски језик подразумева највише преводилачки посао, јер је разлика са енглеским оригиналом највећа управо у овом погледу, док су остали аспекти локализације мање захтевни или занемарљиви.

Поред тога што су многи од пројеката локализације финансирани (некад то чини власник пакета, некад и државне институције), на локализацији волонтира и мноштво ентузијаста, што је потврда заинтересованости да се учини напредак у овој области. Међутим, у тим тимовима највише је стручњака за рачунарство, а језичких зналаца скоро и да нема. То је вероватно један од разлога што је локализовани софтвер, бар према уверењу корисника, лоше реализован, а његово коришћење се сматра сувишним или чак заморним. На Интернет форумима и другим сајтовима данас се често могу срести дискусије на ову тему.⁷ Најзаступљенија питања су оправданост превођења на српски језик, али се јављају и појединачне замерке на лексичка решења, избор писма за локализацију и сл.

Ни у лингвистичкој литератури се, без обзира на горе наведене могуће смерове истраживања, не може наћи скоро ниједан рад који се бави овим питањем, или бар тачно овим питањем. Тако се и сами лингвисти могу оптужити за своје неприсуство у свету локализације. Овај рад ће покушати да покрене ту неопходну сарадњу, али ће се задржати на дискусији о односу говорне заједнице према појави локализованог софтвера. Наша претпоставка је да разлози за неуспех досадашњих пројеката, између осталог, леже у томе што су говорници оптерећени бројним предрасудама (о језику, али и шире).

Ставови према локализованом софтверу

„Definisanje različitih ideoloških orijentacija [...] u toku je i u našoj zemlji. Jedna od njih često opisivana kao globalistička i internacionalistička, koja je trenutno na vlasti, te je možemo identifikovati kao društveno i politički moćnu elitu, pokušava da široj društveno-kulturnoj zajednici nametne jedan novi, globalistički i internacionalistički kulturni model.“⁸

⁶[http://www.lisa.org/Localization.61.0.html?&no_cache=1&sword_list\[\]=is&sword_list\[\]=localization&sword_list\[\]=what](http://www.lisa.org/Localization.61.0.html?&no_cache=1&sword_list[]=is&sword_list[]=localization&sword_list[]=what)

⁷ Постоји, на пример, група на Google-у која дискутује о терминолошким решењима за слободни софтвер, названа СОПТА (Српска отворена рачунарска терминологија).

⁸ Jelena Filipović, *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike* (Beograd: Zadužbina Andrejević, 2009), 45.

Ова струја је понекад у друштву препозната и као некритички поштовалац и „увозник“ модерне глобалне културе. Насупрот њој је традиционалистичка струја која инсистира на очувању сопствености, али на начин који се често изједначава са некритичким одбијањем новина. Ако узмемо у обзир да је језик врло важан за дефинисање идентитета, јасно је да ће се овај идеолошки сукоб јасно одразити на њему. Али „jezičke ideologije se ogledaju ne samo u onome što kaзemo ili napiшemo (na druge teme), već i u samim iskazima o jeziku“.⁹ Стога и не чуди што ће појава једне новине као што су програми на српском језику повући за собом и бројне коментаре који се ослањају на ту ширу културну поделу у српској заједници.

У даљем делу рада посветићемо се појединачно различитим ставовима који се јављају у вези са локализованим софтвером.¹⁰

Ставови о предностима локализације

Као предности српске верзије наводе се разноврсни аргументи који се могу груписати на следећи начин:

1. Демократизација језикâ

Овде се истиче да су локализоване верзије противтежа глобализацији и да кроз њу српски језик, иако будући малим језиком, добија на значају и остварује своје право на „пажњу“. Наглашава се предност постојања ширег избора. Такође се јавља и мишљење како је „нормално“ да се у Србији користи српски језик.

Сва ова мишљења прилазе проблему позитивно и залажу се за локализацију као виду остварења разноликости коју они који пожелеле могу да употребе. Због тога бисмо могли рећи да је ово један од разумних судова о локализацији. Ипак, последњи наведени коментар открива и помало негативан став према употреби страног језика (посебно узимајући у обзир избор лексеме *нормално* уместо, нпр., *очекивано*).

2. Угодан осећај при коришћењу софтвера на матерњем језику

Као предност домаће верзије неког програма наводи се и несумњиво олакшан рад са текстом на матерњем језику. Програм је разумљивији, а рад у њему је олакшан. Наиме, говорницима је увек потребно мање времена да

⁹ Ibid., 20.

¹⁰ Материјал за ову дискусију узимамо из мастер рада: Душица Божовић, „Локализација софтвера на српски језик. Однос говорника према локализованом софтверу и терминолошким решењима у њима“ (Мастер рад, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2009). Истраживањем о ставовима према локализованом софтверу обухваћено је две стотине студената Универзитета у Београду, оба пола (женски 62%, мушки 38%) и са свих година студија. Студенти Филолошког факултета чине 55% испитаника, а студенти техничких факултета (Архитектонског, Електротехничког и Грађевинског) 45%. Највећи број испитаника своје сналажење на рачунару оцењује као напредно (42,5%) или тврде да су довољно компетентни да се могу самостално служити њиме (40%). Као што видимо, циљна група овог истраживања била је млађа популација која је тренутно на универзитету – разлог за то је што сматрамо да су управо ти говорници репрезентативни носиоци модерног српског језика у домену рачунарства.

когнитивно обраде поруку на матерњем језику.

Проблем у случају рачунарства јесте то што је тешко рећи који је заправо језик корисницима матерњи. Први контакт са енглеском верзијом, као и њено дугогодишње коришћење, чине да говорници тврде како им је тешко да уопште разумеју верзију на српском. Истраживање у оквиру наведеног мастер пројекта које се бавило и ставовима о локализованом софтверу, али и термилошким решењима у њима, показује да преводи на српски стварају највише потешкоћа због тога што се међусобно разликују, а не зато што су на српском језику. Можемо претпоставити да би после уједначавања превода и краће употребе софтвера на српском великом броју корисника било много лакше да користе српску верзију, без обзира на степен познавања енглеске верзије, јер то проистиче из природне везаности сваког говорника за његов матерњи језик и осећају да је комуникација најпотпунија када се одвија на њему.

3. Чување језика

Велики број корисника види у локализацији начин да се језик „очува“. Та помало магловита потреба (јер шта за њих значи очување језика, није сасвим јасно, вероватно потпуна лексичка и структурна конзервација, што је само по себи илузорно) оствариће се, према наведеном мишљењу, тако што ће се због локализованог софтвера редукovati уношење и употреба страних речи. Такође се наводи да се превођењем програма богати језик, јер коришћењем енглеске верзије велики број концепата остаје неименован у српском језику.

Међутим, кад погледамо преводе софтвера на српски и њихова термилошка решења, можемо увидети да је управо процесом локализације само у домену рачунарске терминологије у српски језик ушло на десетине, можда и стотине, нових речи, и то управо зато што су нам оне неопходне ако у том домену желимо да комуницирамо на српском. Вратимо се на цитат чији је аутор Милорад Пуповац – сусретом двају технолошки различито развијених култура, доћи ће до размене технологија и то ће се драстично одразити на језик. Ниједан језик нема довољно унутрашњих капацитета да генерише потпуно нове домаће речи, а да то не буде налик вештачкој терминологизацији, чији је опстанак у говорној заједници тиме знатно угрожен. Основни механизми су преузимање речи из страног језика или давање нових значења постојећим речима. Први случај се препознаје у српском, док је други карактеристичан за енглески језик (који нема пуно ресурса за позајмљивање).

„Ако је будућност националних језика све већа интернационализација лексике, онда нема смисла сувише усрдно ратовати против будућности...“¹¹ Настанком нове појмовне јединице не уводи се нужно нова реч, већ је њено именовање могуће постићи и описно или лексикализованом синтагмом,¹² слично било каквој декомпонованој конструкцији (једино што у овом случају нема оне „компоноване“ варијанте). Ипак, кад се ради о терминологији, врло је важно да име новог појма буде (између осталог) економично, прецизно и једнозначно.¹³

¹¹ Митар Пешикан, *Наш књижевни језик на сто година послје Вука* (Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, 1970), 189.

¹² Ibid., 121.

¹³ Ranko Bugarski, *Lingvistika u primeni* (Београд: Čigoja štampa, 2007), 109; Milica Mihaljević, *Terminološki priručnik* (Загреб: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998), 7, 73–107; Душица Божовић, „Локализација софтвера на српски језик“, 7.

Избор из постојећег лексичког инвентара донео би само добијање нових значења постојећих речи, што се посебно коси са последњим наведеним критеријумом за успостављање квалитетног термина. Пошто је ковање нових речи заиста ретко (оно има могућност за имплементацију само ако одређени појединац донесе у културу новину и сам је назове тако, што са рачунарством није случај), једино што преостаје је увођење страних речи. Наравно, ни оно се не сме спроводити некритички и без осврта на друге лингвистичке захтеве, али је често неопходно као најприхватљивије решење.

Српски језик би, заправо, био најзаштићенији од енглеског утицаја ако би се говорници „договорили“ да га у сфери рачунарства не користе. На тај начин корисници рачунара не би били у искушењу да „загађују“ старо стање у језику. Тако долазимо до парадокса да се локализацијом језик више мења, а мање конзервира, насупрот очекивањима лаика. Нове јединице су ту, питање је само како ћемо то оценити, што за лингвисте и није толико важно. Ово значи да за оне који у том појављивању нових решења виде богаћење, функција јесте остварена, док ће „заштитници“ језика увек остати незадовољни.

4. Мотивисање и опслуживање компјутерских почетника и корисника који се не служе енглеским језиком

Чињеница је да у нашој земљи старији говорници често не познају енглески језик, што је последица језичке политике у време када су се они школовали. Такође, због тога што су се рачунари појавили када је код њих мотивација за усвајање новина често мања, велики постотак старијих говорника врло се лоше сналази на рачунару или га никад нису ни користили. Ипак, корелација између годишта, непознавања енглеског језика и несналажења на рачунару не значи да је превод софтвера намењен само тој групи људи. Ово за собом повлачи и предрасуду да превод управо због такве „циљне групе“ не захтева потпуно прецизне дистинкције (програмске и језичке), па се понекад нпр. делимични синоними преводе као потпуни (нпр. *insert* и *paste* као *убаци/унеси*, *application* и *program* као *програма*, *settings* и *preferences* као *подешавања*).¹⁴ Овакво поједностављивање проистиче и због већ поменутог неименованости појмова у српском, али то је још један доказ да је у циљу прецизности боље увести реч из страног језика него бирати из свог лексичког инвентара већ ангазоване речи, и тиме створити забуну.

Вероватна предност локализованог софтвера јесте што заиста мотивише људе да се усавршавају на компјутерима уколико не знају енглески. Ипак, сваки корисник може пожелети да се служи верзијом на свом матерњем језику, а то значи да она мора опслуживати све узрасте и кориснике разноликих профила.

¹⁴ Понекад преводјење два енглеска термина једним српским није неоправдано. Наиме, у оригиналу се могу срести два термина, иако рачунарски стручњаци тврде да нема потребе за обама и да се њихова дистрибуција не може никако објаснити разликом у значењу тих речи, већ је последица језичких преференција креатора оригиналне верзије (коју, наравно, реализује више људи, често говорника других језика).

Ставови о предностима употребе оригиналног софтвера

Коментари корисника који заговарају употребу софтвера на енглеском могу се такође окупити око неколико група ставова.

1. Оригиналност података и решења, потпуност информација

Највећи број софтверских пакета на Интернету настао је на енглеском језику и због тога је свако превођење осуђено на „скрнављење“ оригиналног текста. Ипак, овакав аргумент би пре могао да се употреби за неки литерарни текст (апстрактног садржаја), док у техничком тексту можемо очекивати много више једнозначних и предметних значења (макар и метафорично). Чини се да иза овог аргумента лежи заправо навика у коришћењу оригинала и незадовољство понуђеним локализованим програмима. Наиме, тачно је да у многим реализованим преводима има доста грешака или необичних формулација, али се ту ради о лошој изведби, а не о немогућности добре изведбе.

С друге стране, оно у чему су оригинални програми заиста у предности, и корисници то издвајају као дискриминишући фактор, јесте да имају више информација и боља (одн. детаљнија) објашњења. Но и то је последица кашњења превода према издавању оригиналне верзије и није нешто што се не може надокнадити. Пошто у Србији на пројектима локализације углавном раде ентузијасте, напредак је веома спор, а посебно се заостаје у пратећој документацији.

2. Традиција и распрострањеност, навика

Многи говорници сматрају да се српски језик касно укључио у „борбу“ са енглеским језиком и да је тиме осуђен на губитак. Чини се да понекад судбину софтвера на српском језику повезују са судбином српског језика уопште – енглески је глобални језик и сви други језици, посебно они мали, само се узалудно труде да се одрже. Ипак, треба имати у виду да локализовани софтвер не претендује на потискивање другог производа, већ само на пружање другачијих могућности онима који то желе. Оно што, међутим, јесте чињеница да је наша заједница могла много раније да започне овакве пројекте, чиме би се прихваћеност локализације веома побољшала.

Такође, корисници сами истичу то да им је много теже уложити напор у мењање личне навике да се служе оригиналном верзијом него да је и даље користе. Они често истичу да су енглеске верзије разумљивије. Ово вероватно лежи и у основи претходно наведеног става – да је енглески одомаћени језик у Србији, а и шире. Покушај да се било каквом интервенцијом уреди терминологија може бити назван и „скрнављењем већ уходаног информатичког језика“. Да ли је ово навика или лењост према новинама, питање је угла посматрања. Ипак, чињеница је да енглески термини или њихове реплике већ годинама заузимају значајан део рачунарског речника, било у формалној, било у жаргонској¹⁵ употреби.

3. Усавршавање енглеског језика

Велики број корисника сматра да коришћење енглеске верзије неког програма подстиче учење енглеског језика, а да коришћење српске верзије води

¹⁵ Овде мислимо и на професионални и на омладински жаргон.

самоизолацији. С обзиром на то да је познавање енглеског језика друштвено пожељна појава, претпостављамо да сви говорници теже његовом усавршавању, а оригинални софтвер се види као прилика да се буде у контакту са енглеским језиком.

Ово је врло наивна представа о учењу језика. Наиме, дискурс који се користи у рачунарству представља само један мали, и то врло ограничени домен употребе енглеског језика и преко њега се не може усвојити општа комуникативна компетенција. Напротив, усвајајући (често метафорична) значења неких речи у домену рачунарства, говорници често остају ускраћени за њено опште, основно значење у енглеском језику. Ово касније доводи до тога да им и српска решења изгледају необично или неприхватљиво, иако то јесу речи са истим општим значењем у оба језика (нпр. *paste* и *налепу*). Мноштво порука у оригиналу шаблонски је рађено, тако да нема ни могућности да се у том домену језика уочи језичка варијативност, а тиме ни да се постигне продуктивност. С друге стране, немогуће је усвојити језик без интеракције, а прозори у којима се тражи нека повратна реакција од корисника углавном имају унапред дефинисане одговоре, најчешће у виду речци или елиптичних реченица (*Yes, No, OK, Cancel* итд.).

4. Незадовољство понуђеним преводом

Сваки пети корисник своје искуство са локализованим софтвером описао је као „пробао сам, али нисам задовољан – одустао сам због лошег превода“. Ипак, истраживање на које се ослањамо показује да преводи неретко користе терминолошка решења блиска корисницима, али је проблем у томе што су нестандардизовани, те изазивају пометњу и повећавају напор корисника који они улажу у упознавање са њима. Пошто смо већ констатовали да код корисника често нема воље да мењају своју навику коришћења оригиналне верзије, аутори превода би уједначавањем терминологије могли пуно олакшати онима који се ипак одлуче за домаћу варијанту. Ипак, јасно је да је потребно неко време док се и међу корисницима устали одређени избор лексике – боље је сачекати и испитати узус, па га унети у превод, него на своју руку ковати неприхватљиве термине. У овом случају, дакле, велика пажња се мора поклонити узусу у говорној заједници, будући да је то можда једина терминологија с којом лаици често долазе у контакт много пре него што се са њом сретну стручњаци који би јој одредили смер развоја.

Други проблем који корисници издвајају јесу делимични преводи. Наиме, због обима материјала и чињенице да локализације често изводе мали тимови, пласиране верзије често су непотпуне (вероватно због нестрпљивости аутора да се појаве), а преводиоци допуњавање остављају за наредна издања. Разумљиво је што корисници који се одлуче за превод ипак остану разочарани када се у неком тренутку појави нпр. страница са упутством на енглеском језику. Ово је, уосталом, још један доказ да би држава требало да подстакне обухватније и синхронизованије пројекте превођења.

5. Престиж енглеског језика

Престиж енглеског језика нико од корисника није експлицитно навео, али се чини да је он један од кључних критеријума избора верзије софтвера. Штавише, неки од њих су изјавили да је познавање енглеског језика данас

обавезно и да они који га не знају немају шта да траже у свету рачунарских технологија. То свакако није тачно јер не постоји никаква природна веза између тих модерних технологија и енглеског језика, осим што су их повезале друштвене околности. Ипак, ово јасно указује на врло чврсту позицију енглеског језика на листи обавезних квалификација једне особе која претендује да буде модерна. На исту појаву у српској говорној заједници указао је и Твртко Прћић. Он говори о појединим говорницима српског језика који сматрају да употреба англицизама „ствара утисак припадности надмоћнијем англофоном културном и језичком обрасцу, у првом реду америчком, као најпожељнијем“.¹⁶ Оваква предрасуда није нешто а priori лоше, већ прилично неизбежна појава у савременом свету,¹⁷ али се мора идентификовати као таква.

Ставови о избору писма

Питање избора писма за превод готово да је ирелевантно у техничком погледу. Једноставније је да основно писмо превода буде ћирилица јер у њеном инвентару свако слово одговара једној фонему у српском језику. У латиници постоје и диграми, па би аутоматском транслитерацијом на ћирилицу могло доћи до погрешних решења (нпр. *nadživeti* > *наџивети*). Такође, машини је у првом случају лакше да разликује оригинални део текста од преведеног, па кад се раде одређене измене, не мора се ручно обележавати шта припада ком језику (па не долази до грешака типа „њњњ“). Једним коракм могуће је начинити и латиничну верзију, тако да нема разлога да се не понуде обе. Говорници ипак нису једнако расположени према употреби та два писма: 56,5% сматра да су потребне обе верзије, док 43,5% мисли да је потребна само једна. Међу онима који мисле да у локализацији треба користити само једно писмо, 72% сматра да писмо превода треба да буде ћирилица, а 28% латиница. Ово нам показује да већина говорника који су искључиви (у погледу избора писма) најчешће (три четвртине њих) припада тзв. ћириличарској струји, која се повезује са традиционализмом.

Закључак

Локализација је процес прилагођавања производа различитим тржиштима, што, између осталог, подразумева и лингвистичку обраду, то јест превођење језичког материјала с изворног језика производа на језик циљаног тржишта. Последњих година у Србији је актуелна локализација софтвера. Засад у тимовима највише има рачунарских стручњака, док се лингвисти готово и не ангажују. Такође, чини се да корисници не показују посебно интересовање за коришћење локализованог софтвера, а многи који су имали прилике да га испробају нису задовољни терминолошким решењима.

Као предност коришћења стране верзије истиче се усвајање енглеског језика, навика, лош квалитет домаћих верзија, оригиналност и потпуност

¹⁶ Tvrto Prčić, *Engleski u srpskom* (Novi Sad: Zmaj, 2005), 157.

¹⁷ О енглеском језику као престижном страном језику у земљама света види: Anne-Marie De Mejía, *Power, Prestige and Bilingualism: International Perspectives on Elite Bilingual Education* (New York: Buffalo, 2002).

података, али мислимо да је важан фактор и престиж који енглески језик има у модерном друштву. Као предност домаће верзије наводи се угоднији осећај при коришћењу софтвера на матерњем језику, чување језика, демократизација језика, као и могућност коришћења од стране корисника који не знају енглески језик или се слабо сналазе на рачунару. Корисници још наводе да се српски језик укључио прилично касно у превођење и да би на преводима требало да ради више језичких стручњака. Говорници су подељени у избору писма за локализацију: половина сматра да су нам потребне обе верзије, а половина сматра да је потребна само једна. Међу њима, највећи број сматра да би то требало да буде ћирилица.

Сматрамо да је већина ових судова о локализованом софтверу оптерећена бројним предрасудама, које смо довели у везу са широм поделом у српској заједници на глобалисте и традиционалисте.

Оно што је несумњиво у вези са локализацијом јесте то да би она понудила много боља решења када би држава учинила нешто да покрене координиран рад на свим пројектима, у који би се укључили и озбиљнији (лингвистички) стручњаци. Наравно, сви резултати би били бољи да је то учињено много раније, будући да корисници у великој мери не желе да мењају укоренење навике. То, ипак, не значи да је српски језик осуђен на неуспех на овом пољу, већ само да ће једва приметан напредак који тренутно има, бити много већи уколико се ангажује и неко тело са великим утицајем у друштву. Дакле, није српски језик, већ Србија тај ко ствара проблем у реализовању употребљивог локализованог софтвера. Језик се не „чува“ забранама оног другог, већ унапређивањем свог.

Литература:

- Божовић, Душица. „Локализација софтвера на српски језик. Однос говорника према локализованом софтверу и термилошким решењима у њима“. Мастер рад, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2009.
- Bugarski, Ranko. „Jezik i društvo.“ *Kultura* 25. (1974).
- Bugarski, Ranko. *Lingvistika u primeni*. Beograd: Čigoja štampa, 2007.
- Mejia, Anne-Marie De. *Power, Prestige and Bilingualism: International Perspectives on Elite Bilingual Education*. New York: Buffalo, 2002.
- Mihaljević, Milica. *Terminološki priručnik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998.
- Пешикан, Митар. *Наш књижевни језик на сто година послје Вука*. Београд: Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, 1970.
- Prčić, Tvrtko. *Engleski u srpskom*. Novi Sad: Zmaj, 2005.
- Pupovac, Milorad. „Jezik i politika.“ *Naše teme* 7-8. (1979).
- Filipović, Jelena. *Moć reči. Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2009.

Summary

Dušica Božović

The Software Language Identity in Serbia – Attitudes of the Speakers

Keywords: *localization of software, language ideologies, language prejudices, the Serbian language and globalization, language preservation, English as a prestigious language*

This paper deals with different attitudes of the Serbian speakers towards localized software. It is noticed that despite the concerted efforts of enthusiasts and translation teams to translate many popular programs, few Serbian speakers make use of translated software. Furthermore, many speakers are aware that such programs are available, but have had very negative experiences or maintain negative preconceptions regarding their functionality and quality.

The hypothesis is that there is a deeper ideological division in the Serbian society (conservative vs. modern flow) that influences these beliefs and that these beliefs are simply prejudices. The paper concludes that one reasonable and acceptable counterargument is that Serbia has started to translate software too late, when numerous speakers have already gotten used to the English version. Nevertheless, it is stated that the Serbian language is capable of expressing all the meanings needed. Hence, it deserves to be used by modern software so that those who feel more comfortable with the Serbian version (which all Serbian native speakers would, it is just question of habit) can successfully use it on their computers. Ultimately, the government bears the responsibility to implement this.

Друштвена одговорност као идентитет компанија

Апстракт: У савременим условима пословања, од предузећа се очекује, чак захтева, да буду друштвено одговорна, односно да се побрину за решавање одређених проблема са којима се друштва суочавају. Да ли је овај захтев основан? Шта се подразумева под корпоративном друштвеном одговорношћу? Да ли потрошачи заснивају своје изборе на „друштвеном“ атрибуту бренда? Коначно, да ли предузеће може остварити конкурентску предност практикујући активности које се перципирају као друштвено одговорне? Циљ овог рада је да разјасни наведене дилеме.

Кључне речи: корпоративна друштвена одговорност, идентитет бренда, преференције потрошача, конкурентска предност

Увод

Оно што видимо јесу знакови или речи, који нам буде одређене асоцијације. Заправо, реч је о брендovima¹ који имају свој идентитет. Идентитет бренда дефинише се као јединствен скуп асоцијација у вези са брендом.² Када помислимо на аутомобил марке Mercedes, најчешћа асоцијација нам је *најпрестижнији*, док нас Volvo асоцира на *сигурност*, а BMW на *најбоље перформансе*.³ Путем креирања идентитета, за шта се користе одређене тактике промоције производа/услуга, потрошачима се шаље порука о користи коју производ/услуга (и само предузеће) нуди. Ова корист може бити функционална, али и емотивна. Бренд имплицира обећање потрошачима да ће куповином одређеног производа, „купити“ и престиж, сигурност, лепоту, срећу итд. Вредности које бренд жели да истакне су такве да га издвајају међу конкурентима. На тај начин, производ/услуга се диференцирају и позиционирају у свести потрошача, обезбедивши њихову лојалност. Лојалност некој марки мери се степеном до ког потрошачи купују одређену марку без разматрања алтернатива.⁴ Уколико велики број потрошача инсистира на конзумирању производа одређеног бренда, онда је тражња за тим производом нееластична, што обезбеђује сигурност произвођачима.

¹ Према Америчком маркетинг савезу, бренд (марка) је име, појам, знак, симбол, дизајн, или њихова комбинација, којим се идентификују робе или услуге једног продавца или групе продаваца и којим се оне разликују од конкурентских.

² David Cravens and Nigel Piercy, *Strategic Marketing* (Singapore: McGraw Hill International Edition, 2006), 272.

³ Philip Kotler, *On Marketing: On how to Create, Win and Dominate Markets* (New York: The Free Press, 1999), 66.

⁴ Момчило Милосављевић, Бранко Маричић и Мирјана Глигоријевић, *Основи маркетинга* (Београд: Центар за издавачку делатност, Економски факултет, 2004), 296.

У последње две деценије све више слушамо о друштвеној одговорности предузећа. Ово питање је посебно наглашено у вези са пословањем мултинационалних компанија од којих се *очекује* извесна друштвена одговорност и ангажованост.⁵ У периоду од 1990. до 2001. године број мултинационалних компанија готово да се удвостручио, док се број њихових огранака учетворостручио. Величина и богатство појединих компанија такође су се повећали. Вредност продаје неких од њих превазилази бруто друштвени производ многих земаља. Своје економско јачање неке компаније су оствариле користећи лабавост прописа земаља домаћина, ниске цене рада, могућност кршења људских права и угрожавања опстанка природне околине. Све ово утицало је да невладине организације и групе потрошача изврше притисак на компаније како би преузеле извесну одговорност и предузеле активности да би смањиле негативни утицај на природну околину, допринеле развоју локалних заједница и/или етично поступале у односу према запосленима.

Да ли је друштвено одговорно понашање које се захтева од предузећа шанса да она изграде идентитет својих брендова као етичних и одговорних и тиме остваре конкурентску предност? Да бисмо одговорили на ово питање, прво ћемо објаснити шта се све под корпоративном друштвеном одговорношћу подразумева и на чему се одговорност компанија заснива. Затим ћемо анализирати однос потрошача према друштвеној одговорности и, коначно, посматрати друштвено одговорне активности из угла предузећа како бисмо закључили да ли су оне шанса да предузеће оствари конкурентску предност.

Друштвена одговорност компанија – дефиниција и теоријски приступи

Мада се у стручној литератури и јавности доста пише и говори о друштвеној одговорности предузећа, овај термин није једнозначно одређен. Стога ћемо дати неколико његових дефиниција. Светски савет за одрживи развој одређује друштвену одговорност компанија као „континуирану преданост предузећа етичном понашању и доприносу економском развоју, уз истовремено побољшање квалитета живота запослених и њихових породица, као и локалних и ширих друштвених заједница“.⁶ Према Уједињеним нацијама, корпоративна друштвена одговорност представља укупан допринос предузећа одрживом развоју. Међународна финансијска корпорација дефинише корпоративну друштвену одговорност као решеност предузећа да допринесу одрживом економском развоју путем рада са запосленима, њиховим породицама, локалном заједницом и широм друштвеном заједницом, с циљем доприношења побољшању квалитета живота, уз истовремено остварење добробити и за само предузеће.⁷

Термин *корпоративна друштвена одговорност* не односи се само на компаније, већ би и предузетници и мала и средња предузећа требало да

⁵ *Корпоративна друштвена одговорност и друштвена одговорност компанија* у овом раду коришћене су као синоними.

⁶ Наведено према: <http://www.wbcsd.org/templates/TemplateWBCSD5/layout.asp?type=p&MenuId=MTE00Q>.

⁷ Наведено према: www.ifc.org

послују друштвено одговорно. Тако „одговорно предузетништво“⁸ подразумева остваривање економског успеха малих и средњих предузећа и предузетничких организација уз узимање у обзир добробити шире друштвене заједнице и контролу утицаја на природну околину. Другим речима, предузећа би требало да задовољавају потребе потрошача уз истовремено поштовање очекивања запослених, добављача и локалне заједнице. Истиче се да одговорно пословање предузетника и малих и средњих предузећа доноси директну корист самом предузећу и осигурава његову дугорочну конкурентност.⁹

Можемо закључити да корпоративна друштвена одговорност представља механизам саморегулације – начин на који компаније управљају својим економским, друштвеним и еколошким утицајем и укључује њихов однос према свим *интересним групама*.¹⁰ Овај појам се не односи искључиво на то шта компаније раде са оствареним профитом, већ и како га остварују. Он превазилази појам филантропије или поштовања закона и правила, а подразумева и допринос компанија одрживом развоју. Коначно, наведене дефиниције сугеришу да активности које се сврставају у *друштвено одговорне* не доприносе само бољитку циљних група, већ имају позитивне ефекте и на само предузеће.

Питање које се намеће када говоримо о корпоративној друштвеној одговорности јесте: „Коме су и за шта компаније одговорне?“ У литератури постоје два одговора. Први је дала такозвана класична теорија о друштвеној одговорности компанија (*stockholder theory*). По овој теорији, примарна одговорност компанија је одговорност коју оне имају према власницима (акционарима), а остварење профита је основни циљ њиховог пословања. С друге стране, представници теорије интересних група (*stakeholder theory*) сматрају да предузеће има одговорност према свима којих се на неки начин његове активности тичу, односно према појединцима и групама који сnose изванредан ризик (*stake*) пословања предузећа.

Милтон Фридман¹¹ сматра да је увећање профита, остварено уз поштовање „правила игре“¹² и законских прописа, једино за шта су компаније друштвено одговорне и да менаџери као намештеници акционара имају одговорност за финансијску добробит својих принципала. Путем убирања пореза и распореда буџета, *држава* је одговорна за решавање проблема друштва. Он сматра да би захтев да компаније учествују и у остваривању друштвених циљева (пошто су измириле своје пореске обавезе) био само непотребно додатно оптерећење за компанију, чији менаџмент не може бити компетентан за решавање социјалних проблема. У условима слободне тржишне привреде, највећа одговорност

⁸ European Commission Directorate-General for Enterprise, *Introduction to Corporate Social Responsibility for Small and Medium Sized Enterprises*, 2.

⁹ Ibid., 3.

¹⁰ Интересна група или стејкхолдер (енгл. stakeholder) јесте свако на кога предузеће може утицати позитивно или негативно, а ко, с друге стране, може бити значајан чинилац за успех и опстанак предузећа.

¹¹ Milton Friedman, “The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits,” *New York Times Magazine*, September 13, 1970.

¹² Под „правилима игре“ Фридман подразумева обичаје који имају обавезујућу снагу без обзира да ли је обавезност законски формална.

компанија, односно менаџера који њима управљају, јесте добро пословање, што се одсликава у профитабилности. Сваки други циљ у сенци је основног циља и може се оправдати само уколико је у функцији повећања профита.

С друге стране, Едвард Фриман¹³ сматра да власници, али и купци, добављачи, менаџери, запослени и локална заједница имају одређени „улог“ у компанији и да стога носе извесне ризике. Зато приликом формирања циљева пословања компаније морају бити узети у обзир интереси сваке од наведених група. Заправо, компанија је на одређени начин *одговорна* према свакој од интересних група (стејкхолдера). Истовремено, свака од интересних група може позитивно или негативно утицати на предузеће и у одређеним тренуцима бити од виталног значаја за успех и опстанак предузећа. Стога, ниједна од њих не сме бити средство за постизање неког крајњег циља (ово се посебно односи на потрошаче, запослене, добављаче и локалну заједницу), већ се потребе сваке од њих морају инкорпорирати у циљеве предузећа.

Мада су ово наизглед два непомирљива приступа друштвеној одговорности компанија, њихова неслагања ипак могу бити премошћена. Присталице теорије интересних група истичу да је за конкурентност и дугорочни успех компаније од виталног значаја да има добар однос са свим интересним групама. Они свакако не умањују значај профитабилности и дугорочног финансијског успеха предузећа, већ истичу да је корпоративна друштвена одговорност начин да се финансијски резултати осигурају, уз истовремен одговоран однос према стејкхолдерима.

Сетимо се да Фридман сматра да компаније морају пословати у складу са „правилима игре“. Можемо рећи да су се, у року од око четири деценије колико је протекло од када је Фридман написао свој чланак, „правила игре“ променила. Мада и у модерним условима пословања она предузећа која не могу да остваре профит не опстају на тржишту (остваривање профита је и даље ултимативни циљ пословања), концепт профитабилности је промењен. Данас је „goodwill“, кредибилитет и поверење које друштво указује предузећу, вредније од профита у смислу новца и повраћаја улагања. Имиџ предузећа зависи умногоме од задовољства људи – потрошача, добављача, запослених, друштвене заједнице и других. Дугорочни опстанак и успех предузећа могућ је када су њене активности у складу са интересима друштва у ком послује.

У савременим расправама о друштвеној одговорности компанија често се наглашава корист од друштвене одговорности за пословање предузећа. Тако може изгледати да је друштвена одговорност компанија заправо, речено Фридмановим речима, само *плашт* под којим компаније *крију* свој основни мотив пословања – профит, ма шта ми данас под њим подразумевали. Зато је важно разјаснити да ли би компаније требало да друштвено одговорно делују зато што им је то морална обавеза или зато што би таквим понашањем осигурале остварење/повећање профита?

У одговору на ово питање можемо користити аналогije из психолошких и социолошких истраживања, која нам указују у којим случајевима је алтруиста најпожељнија особа за сарадњу.¹⁴ Уколико имамо уговорне односе са неким,

¹³ Edward Freeman, “A Stakeholder Theory of the Modern Corporation,” in *Ethical Theory and Business*, ed. Tom Beauchamp and Norman Bowie, 67 (Pearson: Prentice Hall, 2004).

¹⁴ Beauchamp and Bowie, *Ethical Theory and Business*, 101.

желимо да то буде особа на коју се можемо ослонити и која ће испунити своје обавезе, без обзира на то што би јој опортунистичко понашање донело већу корист (нпр. послодавац жели да његови запослени не изводе преваре када су у прилици да то учине, а остану некажњени). Међутим, уколико се неко понаша алтруистично зато што се такво понашање *исплати*, његов партнер ће бити свестан да ће се у свакој ситуацији у којој се алтруизам *не исплати* он понашати опортунистички. Дакле, најбољи пословни партнер није неко ко се понаша на алтруистички начин јер му је то корисно, већ неко ко је спреман да се понаша у складу са етичким начелима и алтруистично без обзира на последице. Стога можемо закључити да ће предузеће које се понаша „друштвено одговорно” јер *очекује* позитивне ефекте таквог понашања, бити виђено као цинично, те ће и позитивни ефекти изостати, док ће оно које се истински залаже за интересе стејхолдера бити *награђено*.

Потрошачи и друштвена одговорност

Деведесетих година XX века удружења потрошача и невладине организације покренуле су кампање како би указале да одређене компаније практикују активности које су штетне или етички неприхватљиве. Неетично понашање према запосленима у земљама у развоју изазвало је бојкот производа, што је био случај са компанијом Nike раних деведесетих, када су потрошачи бојкотовали њене производе јер је откривено неадекватно третирање запослених у Индонезији. Загађење природне околине од стране нафтних компанија утицало је на оснивање покрета за очување средине. Неке компаније су окривљене за одређене негативне појаве у друштву, као што је то случај са произвођачима брзе хране и појавом гојазности. Не само да су критиковане због неприхватљивих и штетних активности, већ су прекорене због пасивног односа према проблемима друштва – на пример, од неких фармацеутских компанија се захтевало да реагују на пандемију сиде у Африци, иако производи за превенцију ове болести нису део њиховог портфолија. Све наведено указује да потрошачи *кажњавају* компаније које су друштвено неодговорне.

Несумњиво је да активности које нису у складу са етичким нормама, или које су штетне по локалну заједницу и природно окружење, код потрошача изазивају негативан став према компанијама, али је приметно и да су очекивања потрошача у погледу друштвене ангажованости компанија порасла. Тако 70% потрошача Европске уније каже да им је важно да компаније чије производе или услуге купују буду друштвено одговорне.¹⁵ Затим, 71% Британаца мисли да би мултинационалне компаније које послују у земљама у развоју требало да обезбеде добре услове рада и поштен однос према запосленима без обзира на то да ли закон земље домаћина то захтева, док 51% њих сматра да би ове компаније требало да доприносу и решавању одређених проблема са којима се суочавају друштва у којима послују, као што су на пример, здравствена заштита и образовање.¹⁶ Чак 95% Американаца сматра да компаније немају само један

¹⁵ Organisation for Economic Cooperation and Development, *Informing Consumers on CSR in International Trade*, Workshop on Informing Consumers about Corporate Social Responsibility in Production and International Trade (Rotterdam: 2006), 8.

¹⁶ Ibid.

циљ – профит, већ да оне такође имају обавезу и одговорност према локалној заједници.¹⁷ Истраживања су показала да 68% Канађана обраћа пажњу на питања која се тичу друштвене одговорности компанија,¹⁸ а за производе који су еколошки прихватљиви (*environmentally friendly*), посебно у виду састојака и процеса производње, заинтересовано је 58% Корејаца.¹⁹ Ово указује на то да је етичка димензија производа и процеса производње постала део функције корисности потрошача. Да ли то имплицира и да ће потрошачи наградити већу друштвену ангажованост предузећа и промоцију ових активности?

Куповином производа друштвено одговорних компанија потрошачи и сами постају одговорни према друштвеној заједници и природној околини. Овакви избори дају им могућност да себе перципирају ангажованим у решавању проблема са којима се друштва суочавају. Избором производа компанија које брину о локалној заједници, етично се понашају према запосленима, имају поштен однос према пословним партнерима из земаља у развоју, организују процес производње тако да је минимизиран негативни утицај на природну околину или издвајају средства за добротворне сврхе, посредно и сами потрошачи постају *активисти*. Ипак, колико је потрошачима *заиста* стало да производи које *купују* и *конзумирају* буду резултат производње друштвено одговорних компанија? Према анкетама чије резултате смо навели, требало би да је то потрошачима веома важно, те да су њихови избори умногоме одређени перцепцијом предузећа као друштвено одговорног. Да ли је то у пракси случај?

Истраживања понашања потрошача не указују да постоји директна корелација између тога шта потрошачи наводе као критеријум на ком заснивају одлуку о куповини производа и њиховог избора производа у конкретном чину куповине.²⁰ Понашање потрошача вођено је мноштвом фактора од којих је брига о локалној заједници и природној околини само један у низу. Коначно, веома је тешко, ако не и немогуће изоловати утицај информације о друштвеној одговорности од осталих фактора који утичу на изборе потрошача, као што су цена, квалитет, претходно искуство и сл. Студије које се односе на мерење утицаја репутације компаније као друштвено одговорне на одлуке потрошача да користе њихове производе у најбољем случају су такве да се из њих не може извести једнозначан закључак, како наводе Портер и Крамер.²¹ Ови аутори истичу да је веза између „добрих поступака“ и става потрошача посредна и стога тешко мерљива.²²

Мада се немогућност утврђивања директне везе између исказаних преференција потрошача према производима друштвено одговорних предузећа и њиховог конкретног избора може објаснити бројношћу фактора који утичу на понашање и одлуке потрошача, недостатак релевантних информација о друштвено одговорним активностима такође може бити један од узрока за то

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid., 9.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Michael Porter and Mark Kramer, *Strategy and society: the link between competitive advantage and corporate social responsibility* (Cambridge, MA: Harvard Business Review, 2006), 4.

²² Ibid.

што потрошачи не заснивају своје изборе на оваквим атрибутима производа/услуга. Истраживања указују да се потрошачи не осећају добро информисаним о друштвено одговорним активностима компанија.²³ Заправо, информације које су потрошачима доступне нису потпуне, тако да они не могу да доносе рационалне одлуке које се заснивају на критеријуму друштвене одговорности. Приликом куповине потрошач разматра информације које су му доступне и бира на основу критеријума које заснива на својим преференцијама. Потрошач купује у условима асиметричне и непотпуне информације. Нпр., начини производње су невидљиви атрибут производа, који потрошач не може да идентификује и процени приликом куповине, па чак ни након конзумирања. Оваква ситуација намеће потребу за додатном информацијом која долази из извора ком потрошач верује и која је представљена на начин који му је близак. То значи да је неопходна ефикаснија комуникација између предузећа и потрошача о друштвено одговорним активностима које та предузећа имају.

Ово повлачи за собом једно битно питање – на који начин би требало оглашавати информације о друштвено одговорним активностима и како најефективније „прићи“ потрошачима. То зависи од бројних фактора: културе, затим карактеристика производа, демографских карактеристика циљне групе потрошача итд. Тако Европљани преферирају информације које могу наћи на ознакама производа, док постере и летке читају са мање ентузијазма, а желе да информације о друштвено одговорним активностима буду доступне кроз изворе алтернативне класичном маркетингу.²⁴ Истраживање интересних група у Јапану показало је да, када је реч о друштвено одговорним активностима компанија, половина испитаника верује новинским чланцима, нешто више од 40% личним контактима, а свега 3% рекламама.²⁵ Потрошачи су више склони да верују ономе што чују о друштвеној одговорности уколико је ова информација из извора који им је познат него уколико је у питању извештај о друштвеној одговорности.²⁶ Компаније би требало да бирају начин промоције друштвено одговорних активности првенствено у зависности од карактеристика производа и циљне групе потрошача, а посебно би требало да воде рачуна о томе којим каналима информишу потрошаче.

Дакле, истраживања јавног мњења показала су да је потрошачима веома стало да производи које купују буду произведени од стране друштвено одговорних предузећа, док анализа понашања потрошача приликом чина куповине не наводе на закључак да је друштвена одговорност пресудан фактор избора. Један од

²³ Истраживање тржишта у Аустрији показало је да 69% испитаника жели да добије више информација о томе да ли се предузеће понаша етично и одговорно према друштву; 74% Британаца тврди да би њихови избори били засновани на етичном понашању компанија да су имали више информација. Недостатак информација о поштеној трговини условило је 39% испитаника у Француској да не купује производе компанија које се не односе поштено према партнерима у земљама трећег света. Наведено према: Organisation for Economic Cooperation and Development, *Informing Consumers on CSR in International Trade*, 10.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

разлога непоклапања исказаних преференција и понашања потрошача је тај што су потрошачи вођени мноштвом мотива, те се утицај једног не може изоловати. Други је што им недостају потпуне информације или оне којима би веровали да би своје изборе заснивали на критеријуму друштвене одговорности.

Предузећа и друштвена одговорност

Пошто смо размотрили однос потрошача према корпоративној друштвеној одговорности, сада ћемо показати због чега би компаније требало да предузимају друштвено одговорне активности. На ово питање смо делимично одговорили у делу рада у ком су представљени теоријски приступи одговорности предузећа. На овом месту се нећемо бавити етичким питањем одговорности, већ економским аспектом одлуке предузећа о предузимању активности које се перципирају као друштвено одговорне. Неколико економских разлога наводи предузећа да практикују овакве активности. Један од њих је смањење трошкова, до чега доводи, на пример, минимизирање отпада, уштеда електричне енергије, употреба адекватних транспортних решења, али и повећање продуктивности као последица повећане мотивације запослених. Разлог који се често наводи јесте побољшање репутације компаније. Видели смо колико репутација као непажљивог или неетичног може имати негативне последице на пословање предузећа. С друге стране, предузимање друштвено одговорних активности позитивно утиче на репутацију компаније која је део њене нематеријалне активе. Коначно, један од водећих мотива одговорног понашање јесте стицање конкурентске предности.²⁷

Питање односа компанија и друштвене одговорности неминовно повлачи и следеће – да ли су друштвено одговорна предузећа успешнија према мерилима финансијских перформанси. Емпијска истраживања односа између финансијских индикатора и друштвене одговорности врше се од средине седамдесетих година XX века и до сада нису дала једнозначан одговор на ово питање. Нека показују да постоји слаба веза између корпоративне друштвене одговорности и финансијских перформанси²⁸ или да је немогуће извести јасан закључак да друштвена одговорност има ефекат на финансијска тржишта.²⁹ Друга тврде да је немогућност израчунавања финансијских ефеката корпоративне друштвене одговорности последица чињенице да она представља инвестицију у нематеријалну имовину.³⁰ Међутим, извесна истраживања наводе на закључак да друштвено одговорне компаније у просеку имају боље финансијске перформансе од оних које то нису.³¹

Будући да није могуће дати једнозначан одговор на питање о директној вези између друштвено одговорних активности и финансијских показатеља успешности предузећа, може се учинити да је друштвена одговорност само

²⁷ Ibid., 12.

²⁸ Philip Cochran and Robert Wood, "Corporate Social Responsibility and Financial Performance," *The Academy of Management Journal* 27, no. 1 (march 1984): 55.

²⁹ Porter and Kramer, *Strategy and society*, 4.

³⁰ Organisation for Economic Cooperation and Development, *Informing Consumers on CSR in International Trade*, 12.

³¹ Ibid.

трошак за њега. За став да су друштвено одговорне активности само трошак за предузеће првенствено је заслужна неокласична економска теорија где се предузеће посматра као јединка која је искључиво вођена својим економским мотивима и где је, нужно, свако ангажовање које нема за краткорочан циљ повећање профита игра са нултом сумом. Овакав однос последица је мишљења да компаније с једне стране, а природна околина и друштвена заједница с друге, имају супротстављене циљеве. Последица перцепције о супротстављеним односима између друштвене заједнице и предузећа била је да су непожељне и штетне активности компанија кажњене бојкотима и лошом репутацијом, а да су као одговор компанија изведене само „козметичке поправке“ – медијске кампање и извештаји који садрже списак „добрих дела“, без анализе стварних ефеката друштвено одговорних активности.³²

Међутим, циљеви приватног сектора и друштвене заједнице у односу су *међузависности*.³³ Тако је предузећу неопходна здрава средина да би пословало успешно. Адекватан образовни и здравствени систем основ су за продуктивне људске ресурсе. Ефикасно коришћење земље, воде и енергије доводи до смањења трошкова. Друштво у ком је обезбеђена владавина права и у ком су заштићена права својине погодно је за појаву иновација и основ је за ефикасно пословање. Коначно, висок животни стандард становништва локалне заједнице доводи до потражње за производима које предузеће нуди. Истовремено, здравим срединама су неопходна успешна предузећа. Она нуде производе и услуге које потрошачи сматрају корисним, дају могућност да се становништво локалних заједница запосли и тиме осигура приход за своје домаћинство и сврсисходно ангажује своје потенцијале. Ниједан социјални програм не може довести до повећања запослености, раста животног стандарда и броја иновација као што то може успешан приватни сектор. Уколико би цивилни сектор и владе извесним мерама дестимулисале приватни сектор, последице би биле веома негативне – почевши од смањења плата и производње, преко повећања незапослености, до смањених фискалних прихода и буџета за расподелу.

Дакле, ако би било која од „две стране“ била слепо вођена искључиво својим краткорочним циљевима, убрзо би открила да је њен добитак у кратком року губитак за обе у дугом. Да не би дошло до ових нежељених последица, односно да би се реализовао потенцијал друштвено одговорних активности за стварање позитивних ефеката, како на предузеће које их предузима, тако и на окружење, неопходно је да предузећа интегришу „друштвену“ перспективу приликом формулације пословне стратегије, како напомињу Портер и Крамер.³⁴ Ови аутори сматрају да би међузависност предузећа и друштва требало да буде анализирана на исти начин на који се анализира конкурентска позиција предузећа у грани и развија стратегија. Заправо, предузећа би требало да, анализом друштвене димензије конкурентског контекста и анализом утицаја активности ланца вредности на окружење, пажљиво одаберу неколико друштвено одговорних активности које ће максимизирати „заједничку вредност“ – од којих ће и предузеће и друштво остварити најбоље могуће ефекте.

³² Porter and Kramer, *Strategy and society*, 4.

³³ Ibid., 7.

³⁴ Ibid.

Ланац вредности представља систематичан начин проучавања обављања и интеракције активности у оквиру предузећа како би се идентификовали извори конкурентске предности.³⁵ Постоје два основна извора конкурентске предности: предност у трошковима и диференцијација.³⁶ Ланац вредности дезинтегрише предузеће на стратегијски важне активности како би се објаснило кретање трошкова и идентификовали извори постојеће и потенцијалне диференцијације. Једно предузеће остварује конкурентску предност уколико активности од стратегијског значаја обавља јефтиније и/или боље од свог такмаца. Анализом примарних активности (улазна логистика, производња, излазна логистика, маркетинг и продаја, услуге) и активности подршке (инфраструктура предузећа, управљање људским ресурсима, развој технологија, набавка) са аспекта њиховог позитивног и негативног утицаја на окружење, предузеће би требало да идентификује оне на којима може заснивати своју друштвену одговорност и истовремено креирати конкурентску предност. Тако, на пример, развој технологија предузеће може да базира на сарадњи са универзитетима, организујући студентске праксе које могу бити корак ка селекцији одговарајућих кадрова, или рецимо може анализирати свој производни процес са аспекта коришћења воде и електричне енергије и увидети да ли постоји могућност уштеде у овим режиским трошковима.

Свако предузеће послује у одређеном конкурентском контексту који у великој мери утиче на његову способност да имплементира пословну стратегију. Карактеристике друштва у ком послује битан су део тог контекста. Друштвену димензију конкурентског контекста чине четири фактора: прво, квалитет и квантитет инпута, као што су људски ресурси, природне сировине и сл.; друго, правила и подстицаји на тржишту, као што су политике које штите права интелектуалне својине, обезбеђују транспарентност, заштиту од корупције, охрабрују инвестиције и сл.; треће, величина и карактеристике локалне тражње; коначно – доступност пратеће индустрије, као што је производња машина и резервних делова и одговарајућа инфраструктура.³⁷ Предузеће би требало да анализира проблеме или изазове са којима се друштво суочава посматрајући их кроз четири наведена фактора. Рецимо, људски ресурси локалне заједнице у којој предузеће послује могу поседовати неадекватне вештине, животни стандард потрошача може бити на ниском нивоу или локалној средини може недостајати одговарајућа мрежа путева. Решавајући овакве и сличне проблеме предузеће, има шансу да формира основ за остварење конкурентске предности. На пример, оно може обезбедити адекватне услове становања локалном становништву, што поред евидентног позитивног утицаја на локалну заједницу има и позитивне ефекте на квалитет понуде људских ресурса.

Једно предузеће свакако не може решити све проблеме са којима се друштво суочава, нити свака предузета друштвено одговорна активност може утицати на конкурентску предност предузећа. Стога би она требало да анализирају активности које им стоје на располагању на основу два критеријума: колики ефекат дотична активност може имати на друштвено/

³⁵ Јован Тодоровић, Драган Ђуричин и Стево Јаношевић, *Стратегијски менаџмент* (Београд: Институт за тржишна истраживања, 2000), 215.

³⁶ Ibid.

³⁷ Porter and Kramer, *Strategy and society*, 8.

природно окружење и да ли предузимање те активности доводи до постизања конкурентске предности. Предузеће може увидети да се локална заједница суочава са бројним проблемима, али је могуће да оно нема ресурсе да утиче на њих, нити би старање допринело повећању конкурентности предузећа. Свакако, нека активност за једно предузеће може бити потпуно ирелевантна са аспекта поменутих критеријума, док иста активност у случају другог предузећа може допринети повећању његове конкурентске предности и имати велики позитиван ефекат на окружење.

Ланац вредности који се користи за анализу извора конкурентске предности предузећа и формирање пословне стратегије у конкурентском контексту у ком је друштвена димензија веома наглашена заснива се на претпоставци да друштвени „атрибут“ бренда представља *вредност* за купце, те да ће креирање овакве вредности за купце допринети и остварењу предности у односу на такмаце. Да је ова претпоставка основана, уверавају нас истраживања ставова потрошача. Стратегијски приступ у избору друштвено одговорних активности стога би требало да буде праћен и адекватним начином комуникације са потрошачима. Учинити друштвено одговорне активности потрошачима видљивим велики је изазов за предузеће. Управо се немогућност утврђивања да ли су потрошачи заиста вођени критеријумом друштвене одговорности приликом куповине може објаснити њиховом неадекватном информисаношћу или неадекватним тактикама креирања бренда као друштвено одговорног.

Показало се да су традиционалне маркетинг стратегије које укључују рекламе, паковање, компанијске магацине намењене потрошачима и сл., неефикасне за преношење информације о друштвено одговорним активностима, будући да су потрошачи критички настројени према овим видовима промоције или немају поверења у „комерцијалне“ информације.³⁸ Нетрадиционални видови промоције или „немедијска“ комуникација погоднији су видови информисања потрошача о друштвено одговорним активностима компанија, јер тада потрошачи немају утисак да је информација коју добијају комерцијалне природе, те стичу позитивну слику о бренду, а према компанијама исказују поверење. У адекватне видове комуникације или тактике креирања бренда као друштвено активног убрајају се спонзорство, односи са јавношћу, учешће у конференцијама које се тичу проблема са којима се средина суочава и сл.³⁹ Да би порука која се преноси имала жељене ефекте, избору начина комуникације би требало да претходи истраживање карактеристика конкретног тржишта и циљне групе потрошача. Тако би се бренд диференцирао као друштвено одговоран у оним аспектима који су циљној групи потрошача битни и тиме обезбедила њихова лојалност.

³⁸ Organisation for Economic Cooperation and Development, *Informing Consumers on CSR in International Trade*, 26.

³⁹ Ibid., 27.

Закључак

Несумњиво је да је друштвена одговорност *шанса* за предузеће да буде конкурентније од такмаца. Пажљивом анализом активности ланца вредности и њиховог утицаја на окружење, као и анализом друштвене димензије окружења, предузећа би требало да искористе ту шансу и изаберу оне активности које имају двоструки позитивни ефекат – на окружење и на остварење конкурентске предности предузећа. Заинтересованост потрошача за проблеме друштва и њихов став да би предузећа требало да буду друштвено ангажована, прилика су да она изграде идентитет свог бренда као друштвено одговорног и на тај начин „вежу“ потрошаче за свој бренд. Да би резултати у виду позитивног става и перцепције предузећа као друштвено одговорног били остварени, неопходно је да потрошачи добију потпуне информације и то из извора у које имају поверење, односно, да маркетинг стратегија буде заснована на нетрадиционалним тактикама промоције и комуникације са потрошачима.

После свега што је речено о економским побудама предузимања активности које се перципирају као друштвено одговорне, стиче се утисак да су оне ипак само начин да се придобију купци и победе конкуренти у условима нових правила игре, а да није реч о побуди да се предузму одговорности за одређене појаве у друштву. Посматран из угла класичног приступа друштвеној одговорности, овај утисак не носи негативно осећање. Предузећа су ту да би остварила циљеве својих власника, чијом реализацијом се постиже максимални позитиван ефекат на друштво, те уколико њихови менаџери сматрају да је друштвено ангажовање начин имплементације стратегије која доводи до овог крајњег циља, онда би она свакако требало да спроводе овакве активности. Уколико оне истовремено доводе до позитивних ефеката на природну околину и друштвену заједницу, „чињеница“ да је предузеће вођено „себичним“ постигло „више“ циљеве, само је додатни аргумент либералним економским теоријама и класичном приступу друштвеној одговорности. Међутим, наведено нам *истовремено* указује да је предузеће у новонасталом конкурентском контексту део целине чији су остали чланови тзв. интересне групе, чије потребе и захтеви морају бити задовољени како би оно остварило конкурентску предност. Стога став да су предузећа и друштвене заједнице супротстављени неоснован је и требало би га заменити ставом о њиховој међузависности. Тада *истинско* залагање за потребе друштвене заједнице и природне околине добија још једну димензију и *оправдање*.

Литература:

- Beauchamp, Tom and Norman Bowie. *Ethical Theory and Business Prentice*. Prentice Hall: Pearson, 2004.
- Cochran, Philip and Robert Wood. "Corporate Social Responsibility and Financial Performance." *The Academy of Management Journal* 27, no. 1 (march 1984).
- Kotler, Philip. *On Marketing: On how to Create, Win and Dominate Markets*. New York: The Free Press, 1999.
- Cravens, David and Nigle Piercy. *Strategic Marketing*. Singapore: McGraw Hill International Edition, 2006.
- Милосављевић, Момчило, Бранко Маричић и Мирјана Глигоријевић. *Основи маркетинга*. Београд: Центар за издавачку делатност, Економски факултет, 2004.
- Organisation for Economic Cooperation and Development, *Informing Consumers on CSR in International Trade*, Workshop on Informing Consumers about Corporate Social Responsibility in Production and International Trade. Rotterdam: 2006.
- Porter, Michael and Mark Kramer. *Strategy and society: the link between competitive advantage and corporate social responsibility*. Cambridge, MA: Harvard Business Review, 2006.
- Тодоровић, Јован, Драган Ђуричин и Стево Јаношевић. *Стратегијски менаџмент*. Београд: Институт за тржишна истраживања, 2000.
- Friedman, Milton. "The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits." *New York Times Magazine*, September 13, 1970.
- Freeman, Edward. "A Stakeholder Theory of the Modern Corporation." in *Ethical Theory and Business*, ed. Tom Beauchamp and Norman Bowie. Prentice Hall: Pearson, 2004.

Summary

Bojana Radovanović

Social Corporate Responsibility as Brand Identity

Key words: *Social Corporate Responsibility, Brand Identity, Consumers Preferences, Competitive Advantage*

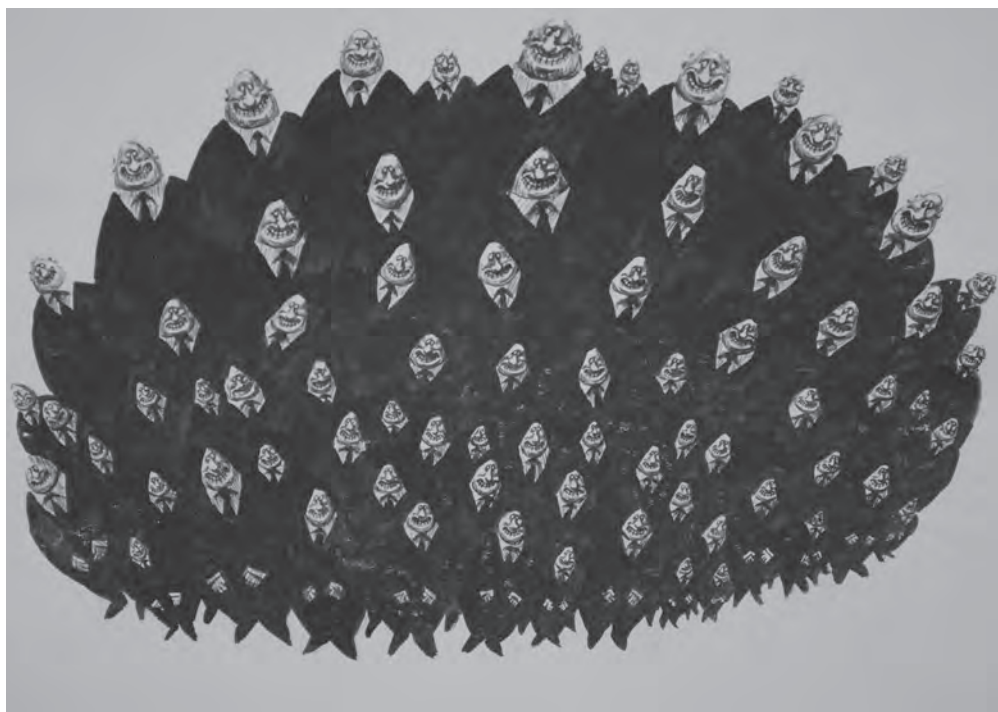
Term social corporate responsibility entails the way companies manage their economic, social and ecological influence and their relationship with all stakeholders. It is also the opportunity for companies to gain competitive advantage. In order to succeed in gaining competitive advantage based on responsible activities, companies should incorporate social perspective when analysing the competitive context and the value chain, and also they should choose those activities which would produce the greatest value both for them and the community. In order to secure their consumers' loyalty, companies have to create strong brand identity. Brand identity is unique set of brand association and it conveys the message to the consumers about the benefits that product/services and the company itself offers. When the social context of the competitive environment is crucial factor and when consumers express their preferences towards issues of social corporate responsibility, the companies should base their brand identity on social responsibility. In order to make consumers aware of the companies' social commitment and secure their trust and consequently loyalty, companies should use the non-traditional ways of marketing communication.

АПТ СИНТЕЗИС

« »

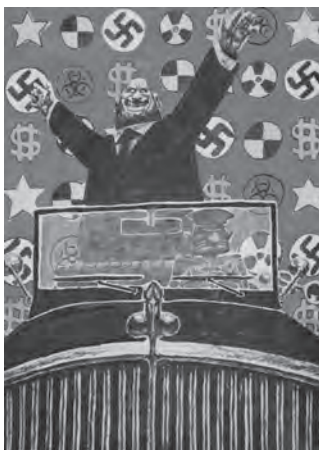
Александар Тодоровић

2084.

Александар Тодоровић, сликар. Рођен 10.10. 1982. Дипломирао 2007. на Факултету ликовних уметности у класи Гордана Николића. Излагао на више групних изложби. Поред сликања, тренутно се бави педагошким радом.

ЧЛАНЦИ

Обликовање организационе културе – анализа Кодекса понашања за запослене *Делта Ђенерали* *осигурања*

Апстракт: Организациона култура је саставни део сваког предузећа. Она је значајна детерминанта способности предузећа да се мења и прилагођава окружењу, као и значајан мотиватор запослених и фактор који утиче на привлачност предузећа запосленима. Организациона култура предузећа обично се обликује према актуелним трендовима у друштву и економији и представља одраз доминантних вредности у друштву и/или промена које то друштво захватају. У друштвима у транзицији организационе културе предузећа обликују се под најразличитијим утицајима. Овај рад се бави анализом Кодекса понашања за запослене у Делта Ђенерали осигурању, у покушају утврђивања парадигми под којима је обликована организациона култура једног од највећих домаћих предузећа у Србији.

Кључне речи: организациона култура, капитализам, социјализам, фордизам, постфордизам, фанки бизнис, транзиција.

Две велике парадигме обликовале су организационе културе компанија широм света у току двадесетог века – фордизам и постфордизам. За потребе овог рада користићу поделу формалних организација, коју је 1986. дао Морган: „Он показује да су се формални системи заснивали на три модела организације“,¹ од којих је сваки почивао на одређеној метафори – организација као машина, организација као организам и организација као култура. Модел „организација као машина“ настао је под утицајем научног менаџмента почетком XX века. Модел „организација као организам“ настао је под утицајем школе „Људских односа“ (Human Relations School) и функционалистичке теорије друштвених система, као система који непрестано теже стању неконфликтности и равнотеже. На крају, модел „организација као култура“ настаје последњи и има више облика, у зависности од тога да ли се сматра да организација поседује културу или представља културу.

¹ Susan Wright, “Culture in anthropology and organizational studies,” in *Anthropology of Organizations*, ed. Susan Wright, 18 (New York: Routledge, 1994).

Фордизам – „организација као машина“

Фордизам је облик масовне производње који се појавио у САД почетком XX века. Везује се за име Хенрија Форда, оснивача фабрике аутомобила Форд, и обично подразумева технолошку и социјалну контролу, организован корпоративни капитализам, масовну продукцију и потрошњу. Фордизам је термин који први употребљава Антонио Грамши. У скорије време, овај термин су усвојили научници економски оријентисаних теорија регулације (regulation theories).

Хенри Форд је симбол трансформације агрикултурног друштва у индустријско друштво, симбол преласка на масовну производњу и масовну потрошњу. Карактеристика Фордовога начина производње била је стандардизација – компонената, производног процеса и самог производа. Стандардизација је захтевала могућност скоро савршене међусобне заменивости делова. Овакав систем масовне производње и стандардизације захтевао је велики број запослених – радника, стручњака, средњих менаџера и високих менаџера, поређаних у добро организовану хијерархију. Форд је, заправо, усвојио усавршен модел организације пруске бирократије XIX века. Пруски систем је подразумевао централизацију доношења одлука, логистичко планирање, контролу, стандардизацију оперативних процедура и разлагање задатака на најједноставније компоненте. Систем попут овог био је посебно погодан за велике организације, које су једине и могле да искористе његове предности.

Међутим, стандардизација није могла да се заустави само на процесима и компонентама – и радна снага је морала бити стандардизована и лако заменива. Све ово довело је до смањења интересовања за стицање квалификација, па је квалификована радна снага била у опадању. Креативност на послу је била резервисана само за највиши менаџерски слој, док је креативност радника била потпуно непожељна.

Сличности и разлике фордизма и социјалистичког типа организације рада

Идеја о сличности организације индустријске производње² у источноевропском социјализму и америчком капитализму потиче из специфичних историјских околности. Парадоксално, у покушају да изграде друштво које би представљало антитезу капиталистичком западном друштву, Совјети су се у организацији раних модела своје производње инспирисали иновацијама Хенрија Форда.³

Човек-машина је постао доминантна метафора, а вође Комунистичке партије и менаџери у предузећима представљали су тејлористичког радника као „Новог социјалистичког човека“. Ипак, постојао је један елемент који је значајно

² Elizabeth Dunn, *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor* (Ithaca: Cornell University Press, 2004), 9.

³ У Сједињеним Државама, током двадесетих година, Форд и многа друга предузећа прешли су на облик дисциплине познат као “Scientific Management”. Увођење овог концепта је дело Фредерика Тејлора (Frederick Winslow Taylor), а идеја је била да се раздвоје ментални и физички рад.

утицао на разлику у искуству индустријског рада (и организације) радника у капитализму и социјализму.⁴ То је био Централни план – кључни елемент социјалистичких економија, који их је фундаментално изменио, претворивши дневно искуство рада у нешто потпуно другачије од фордистичке/тејлористичке визије и од реалности рада у капиталистичким фирмама. У фордистичкој фабрици организација рада је централизована и предата у руке менаџменту, док је у социјализму план производње одређиван на нивоу државе. Централно планирање није предвиђало такмичење фирми на отвореном тржишту, нити је предвиђало пенале за неадекватно вођење предузећа. Меким буџетским ограничењима одржавана су у животу предузећа која су слабије пословала. Несташице које су се јавиле као последица меких буџетских ограничења и превеликих потраживања доводиле су до кључне разлике у искуству рада у социјализму и капитализму (коју примећују два аутора, Елизабет Дан⁵ и Кетрин Вердери⁶): док су у фордистичким фабрикама радници имали устаљен ритам, у социјалистичким фабрикама и предузећима радници су један део времена били потпуно без посла због несташице материјала, али би у периодима када би дошли до сировина френетично радили да постигну квоте прописане планом. Због тога су, за разлику од фордизма, у социјализму (у каснијем периоду) радници нужно имали одрешене руке по питању организације производног процеса. У журби да се у кратком року испуни квота предвиђена планом, није се гледало на непоштовање прописа при производњи. На тај начин ублажена је фордистичка црта у организацији рада, чинећи радника мање машином а више мислећим субјектом.

По мом мишљењу, постоји још једна значајна разлика између фордистичке производње и производње у социјализму – животни стандард становништва. Фордизам је као основу свог функционисања имао пропорцију између раста производње и раста плата запослених (животног стандарда). У социјализму (посебно у раној фази) ово најчешће није био случај. Раст производње није нужно водио порасту плата нити повећању животног стандарда. Радници су чешће радили да би могли да преживе, а потребе су сведене на „основне“, прописане такође Планом. У каснијем периоду социјализма, повећање стандарда било је продукт неких других стратегија (попут узимања кредита од страних банака), а не њиховог ангажовања или неангажовања. Сматрам да је ова чињеница у знатној мери утицала на обликовање очекивања запослених у социјалистичким предузећима, која се нису значајно променила ни у периоду транзиције.

Постфордизам – „организација као организам“

Елизабет Дан наводи још неколико назива за овај нови облик организације који је променио лице светског капитализма: флексибилна акумулација (Harvey), дезорганизовани капитализам (Offe), пост-фордизам (Amin), неолиберализам, или једноставно глобализација (Dicken).⁷ Овај облик представља почетак

⁴ Dunn, *Privatizing Poland*, 13-18.

⁵ Ibid., 13-18.

⁶ Вердери Кетрин, *Шта је био социјализам и шта долази после њега?* (Београд: Фабрика књига, 2005), 46.

⁷ Dunn, *Privatizing Poland*, 18-19.

постфордистичког раздобља и велику трансформацију на пољу организације рада у 20. веку. Трансформација је најављена још тридесетих година у Џенерал Моторсу, када је Алфред Слоун (Alfred Sloan) увео сезонско смењивање модела аутомобила. Овај образац годишње промене модела данас се сматра претечом флексибилне производње. Флексибилна акумулација је у директној конфронтацији са ригидностима фордизма и почива на претпоставкама да се предност на тржишту не може остварити уколико се радници третирају као машине, да радник у производњи, тј. пракси често може бити компетентнији од стручњака теоретичара, будући да се на терену среће са проблемима и зна како у пракси функционишу ствари.⁸

Повећана флексибилност и мобилност омогућила је послодавцима да надзирањем рада изврше снажнији притисак на радну снагу,⁹ док је, с друге стране, тржиште радне снаге претрпело радикално реструктурисање. Елизабет Дан наводи да је заокрет ка флексибилној продукцији захтевао промене у начину мишљења и у очекивањима запослених. Акценат је био на трансформисању „пасивних, немислећих тела фордизма“ у „активне“, „мислеће субјекте“, који би испољавали већу толеранцију према ризику и несигурности запослења. Од запослених се очекивало да буду независни у раду, да се само-мотивишу и само-надгледају, као и да непрестано уче и образују се. Слободе које су представљане запосленима, сматра Дан, носиле су, са друге стране, неопходно преузимање ризика и бригу о сопственој каријери, скидајући на тај начин одговорност са државе и пребацујући је на појединца.¹⁰

Даљи тренд у развоју флексибилне продукције јесте смањење броја запослених и величине компанија. Такође, долази до процеса који бих ја назвала „софтверизација“ компанија. Реч је о томе да велики део веома успешних светских компанија ради на томе да се ослободи својих производних погона, док се друге оснивају као искључиво непроизводне. Нагласак је на квалификованој, штавише високо квалификованој радној снази. Најекстремнији пример оваквог тренда јесте компанија Nike.¹¹ Nike не производи ништа – она само „маркира“, дизајнира, развија и продаје робу. Johnson & Johnson је, са друге стране, пример компаније која се организовала у виду лабаво повезане мреже, која дели само информациони систем, топ менаџмент и заједничку културу.

Funky Business – „организација као култура“

Ова тенденција је скоријег датума и присутна је у мањем броју компанија, са тенденцијом ширења. Два водећа европска пословна гуруа, Швеђани Кјел Нордстром¹² и Јонас Ридерстрале,¹³ преточили су своја запажања о овој новој тенденцији у књигу *Funky Business*, која је постала светски бестселер. Један од првих подналова у књизи – „Борба мозга“ – истиче значај квалификација и интелигенције у новонастајућем пословном свету. Аутори истичу да је у времену

⁸ Владимир Вулетић, *Глобализација – мит или стварност: социолошка хрестоматија* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003), 222-223.

⁹ Ibid.

¹⁰ Dunn, *Privatizing Poland*, 19-20.

¹¹ http://www.willamette.edu/~fthompso/MgmtCon/Fordism_&_Postfordism.html (10.5.2008)

које наступа кључно створити организацију која ће бити флексибилна и спремна да се мења у складу са захтевима које поставља са једне стране тржиште, а са друге запослени. Све ово изражено је у поднасловима њихове књиге:

- Фанки бизнис је истински глобалан
- Фанки бизнис значи јачу конкуренцију
- Фанки бизнис изискује сталну потрагу за различитошћу
- Фанки бизнис изискује организационе иновације
- Фанки бизнис поставља менаџмент у средиште збивања
- Фанки бизнис нам даје моћ.

У глобалном фанки селу компаније се боре за „мозгове“. Управо „мозгови“ представљају нужан услов за опстанак и развој компаније на светском тржишту, па су компаније све спремније да изађу у сусрет својим запосленима и учине све како би они пожелели да остану и даље у тој фирми.

Међутим, поред свих ових промена, кључно је истаћи још једну. Ја бих је назвала једном од највећих промена које су се десиле у капиталистичком схватању природе човека – померањем од „хомо оекономісус-а“ ка „емотивном човеку“. Ово је у теоријама потрошње, па чак и у економији, било познато одраније. Новина је што се увиђање ирационалности, емоција и фантазије везује уз област рада и производње. Како Ридерстрале и Нордстром истичу, човек се не води у својим одлукама само рационалним аргументима. Штавише, аутори сматрају да су много важније емоције и дају савет: „Изградите емотивно предузеће“. „Везати“ запослене за компанију најлакше је учинити тако што ћемо дирнути у њихове емоције, а то се може постићи уколико им се излази у сусрет и уколико се третирају као људска бића, а не као анонимни радници или „људски ресурс“, наводе они.¹⁴ Фанки бизнис је у исто време и емоционални бизнис и стога и најмоћнији до сада.

Разматрајући све наведено можемо се запитати да ли се и на пољу организационе културе може говорити о променама „фордистичког“ типа у тип „флексибилне акумулације“, односно, у данашње време, у тип „фанки“ организације.

¹² Ради на Институту за међународно пословање при Економском факултету у Стокхолму. Основао је Advanced Management Program, који данас представља питање престижа за скандинавску пословну елиту. Између осталог, Нордстром је члан управног одбора норвешке фирме *Stokke Fabrikker*, шведског интернет провајдера *Spray Ventures* и америчке дигиталне компаније *Razorfish*.

¹³ Дипломирао и докторирао на Факултету за пословну администрацију, где данас води Advanced Management Program. Као један од водећих европских консултаната сарађује са многим међународним компанијама. Спонзорише једну од најбољих фанки галерија у Шведској.

¹⁴ Кјел Нордстром и Јонас Ридерстрале, *Funky business: Капитал игра како таленат свира* (Београд: Плато, 2004), 256-257.

Ако резимирамо све одлике сва три наведена типа организације, можемо уочити да је један од кључних момената у њиховом међусобном разликовању управо схватање међуљудских односа и самог концепта културе. Док фордистички тип менаџмента организацију посматра као машину, самим тим искључујући постојање културе унутар исте, постфордистички тип уводи концепт културе, схватајући је као уравнотежујуће средство унутар организације, дајући тиме култури чисто функционалистичку димензију. На крају, фанки тип менаџмента усваја потпуно различит, семиотички концепт културе као различитости и као процеса непрестане производње разлика, повезаног са креативношћу појединаца који стварају ту културу. У зависности од схватања природе организације, сваки од ових типова менаџмента нуди различит начин организовања. Наравно, мора се имати у виду да различите компаније из различитих бранши морају имати различите типове менаџера, као и да различитим компанијама одговара различити ниво контроле.

Кодекс – анализа¹⁵

Структура Кодекса

Кодекс Делта Ђенерали осигурања састоји се из пет делова, издељених на мање целине:

- Стандарди комуникације
- Стандарди за послован изглед
- Односи с јавношћу
- Личност запосленог у Делта Ђенерали осигурању
- „Не заборавите“ – најкраћи део, који је уједно изазвао и највише реакција.

Већ из наслова ових целина може се видети да Кодекс има за циљ да пропише стандарде за личност запосленог у целини, укључујући и његово понашање и његов изглед. Иако се у Кодексу може приметити инсистирање на слободној, активној и модерној личности (идеали постфордизма и фанки организације), оно стоји у супротности са чињеницом да Кодекс покушава да пропише стандарде те „слободе“, „активности“ и „модерности“. У овом раду бавила сам се анализом једног броја „прописа“ из Кодекса, које ћу овде парафразирати:

Стандарди комуникације:

Не дозвољава се употреба сленга и неформалног говора („сем уколико нисте остварили присно познанство“), прописује се посебан третман директора.

¹⁵ Кодекс се не може наћи на сајту Делта Холдинга. У електронској верзији може се наћи на неким форумима, попут www.elitesecurity.org (<http://www.elitesecurity.org/t308549-0-Delta-Osiguranje-Kodeks-ponasanja>) или www.revleft.com (<http://www.revleft.com/vb/kodeks-ponasanja-radnika-t69605/index.html?s=5a795d1091eefa402a9f746fd1730cfl&am>);

Када запослени сретне директора на ходнику, треба да се склони како би овај прошао. Директор се увек ословљава са „Директоре“ а никако са „Господине/ госпођо/госпођице“. Посебна пажња се посвећује директору Холдинга – уколико се запослени нађе са њим у лифту, пустиће да прво он стигне на спрат на који је кренуо, а тек после ће се вратити на жељени спрат. У лифту запослени никако не треба да окрене леђа колегама, а нарочито не претпостављенима. У току године организују се неформална окупљања и дружења на којима се очекује уљудно понашање и самоконтрола.

Стандарди за послован изглед:

Нужно је придржавати се генерално прописаних стандарда, а у оквиру њих може се изграђивати сопствени стил. За мушкарце обавезни су одело, кошуља, кравата и ципеле. Боје не смеју бити интензивне већ – црна, теget, браон, сива, а лети и неке светлије нијансе. Жене у Делта Ђенерали осигурању имају препознатљив стил одевања – костим (сако и сукња), кошуља или блуза и ципеле са потпетицом (или сандале, али затворених прстију). Ношење панталона је женама допуштено, али само ако су елегантне. На пословним састанцима предност имају сукња и сако над панталонама. Жене увек треба да буду дискретно нашминкане. Мушкарци не смеју имати дугу косу, а жене које је имају морају је везивати или скупљати у пунђу. Накит се мора користити „на класичан начин“ (није дозвољено претрпавање накитом, више минђуша у једном уху и сл.).

Односи с јавношћу:

Од запосленог се очекује да о проблемима на послу не прича породици и пријатељима, јер се тиме крши лојалност према фирми. Уколико се на јавном месту запослени сретне са колегама из Делта Ђенералија које не познаје, треба да покаже колегијалну пажњу, а не да буде индиферентан.

Личност запосленог у Делта Ђенерали осигурању:

Запослени треба да мисли самостално и буде способан да обави посао самостално од почетка до краја. Такође, треба да буде маштовит и радознао и креативан и да машту користи при раду на различитим пројектима. Писац Кодекса запосленима поручује и следеће: „Make a job, do not take a job“. Запослени треба да говоре истину и поштују индивидуалност, да буду лојални према Делта Ђенерали осигурању и да никада не користе поштовање наређења као извињење за лоше повучен пословни потез. Такође, никада не треба користити изјаве: „Није успело... Било је много тешко... Уморан сам... Много је скуп... Морате разумети зашто нисмо урадили... Немам времена...“. Другим речима, мора се производити активизам и оптимизам, а није дозвољена слабост, сумња, умор и, наравно, никаква оправдања.

Не заборавите:

Сматра се да је ружно да се посао напушта тачно у минут, јер изгледа као да запослени жели да што пре побегне. Прековремени рад је, како се наводи, више правило него случајност. „Обичај је“ да се на посао дође и суботом, како би се завршили послови који су преостали од протекле недеље и како би се поразговарало са колегама у „неформалној атмосфери“. Суботом се не мора

доћи у формалној одећи на посао и не мора се доћи на време. Радним даном није пожељно да се остаје на улици дуже од 1 сат после поноћи, будући да за посао ујутро треба бити одморан.

Као приватна компанија која је основана деведесетих година,¹⁶ Делта Холдинг (тима и некадашње Делта осигурање, а данас Делта Ђенерали осигурање) је од почетка могла да изграђује сопствену организациону културу, независно од утицаја државних/друштвених предузећа, која су у том тренутку већ увелико пропадала. Од оснивања, Делта је претендовала да буде модерна фирма, која ће пословати по западним стандардима и која ће окупљати најбоље људе у својим редовима. Ипак, узевши у обзир да су оснивач, а и већина људи који су се на почетку нашли у компанији, радили бар неко време у социјалистичком окружењу, није тешко разумети колики је утицај социјалистичко уређење фирме имало на Делту. У покушају да се дистанцира од социјализма и самоуправљања, Делта је изграђивала сопствени имиџ и организациону културу по узору на западни образац. Међутим, из више разлога, тај образац није био баш модеран.

Наслеђе фордизма, утицај постфордизма и однос према фанки организацији у Кодексу

Суочени са пропашћу социјалистичког поретка и организације предузећа, нови предузетници су се окретали капиталистичком моделу који им је био доступан. Тај модел је био фордизам, који је инспирисао социјализам и био доступнији капиталистички модел на почетку транзиције од постфордистичког. Фордистички облик организације предузећа, поред тога, није било тешко увести у новоосновано предузеће, будући да је, преко социјализма, он већ био релативно близак запосленима. Увођење овог модела организационе културе вероватно није било тешко зато што није захтевало неке драстичне промене у начину рада и мишљења. Оно што је фордизам, у приватном предузећу попут Делта Ђенералија, донео као измену у односу на своју социјалистичку варијанту јесте устаљен ритам рада, одузимање моћи радницима да промене било шта у начину пословања и у погледу организационе културе, али и реално повећање животног стандарда.

Фордистичка стандардизација (одећа, личност)

Већ само постојање Кодекса понашања у писменој форми у Делта Ђенерали осигурању указује на жељу да се понашање запослених стандардизује. Стандардизација се, пре свега, одвија преко прописа о одећи, који не остављају много могућности за међусобно разликовање. Мушкарци добијају само једну могућност што се тиче одевне комбинације и прилично сужен избор када је реч о бојама. Жене имају две могућности – костим или панталоне и нешто већи избор боја. Ипак, и њихова одећа тежи стандардизацији – „оптимална дужина сукње је

¹⁶ Према подацима Агенције за привредне регистре, Делта Холдинг је основан 10.01.1997, док су различите фирме које данас чине Делта Холдинг основане и неколико година раније (на сајту Делта Холдинга стоји графикон који досеже до 1991 – www.deltayu.com, одељак „корпоративне информације“)

10 cm изнад колена. Сукња може бити дужа, али не и краћа.“, а за панталоне је „императив да су оне елегантне“.

Кодекс покушава да стандардизује и личност запосленог у Делта Ђенерали осигурању. Наводи се да запослени у Делта Ђенералију треба да буду маштовити, да мисле независно, да буду радознали и предузимљиви. Треба да буду способни да сами смисле посао, а не да чекају да им га неко да. Овакав захтев указује на непризнавање различитих улога у компанији и на непризнавање чињенице да сви људи не поседују исте способности, што их не чини мање квалитетним у односу на друге. Због тога и постоји подела на различите послове, а многе компаније чак негују различите моделе организационе културе за своје различите секторе (најчешћи случај, на пример, јесте да се запослени у ИТ одељењима компанија разликују по организационој култури од осталих одељења своје компаније).

Постфордистичка флексибилност

Ипак, Кодекс показује и извесна одступања од фордистичког типа уређења. Ова одступања могу се сматрати утицајима постфордистичких тенденција, које су временом све више продирале и у Србију. Тако, на пример, док је стандардизација подразумевала одсуство креативности и механичко обављање послова за највећи део запослених, осим за менаџерски слој, од запослених у Делта Ђенералију очекује се управо креативност и маштовитост. Поред тога, послодавац је искористио свој положај приватне компаније, која је у стању да својим запосленима пружи виши животни стандард од просека у земљи, и прогурао је, кроз Кодекс, флексибилно радно време, чије је трајање најчешће дуже од оног које је законом предвиђено. Како се наводи у Кодексу, „прековремени рад је више правило него случај“. Поред тога, послодавац Кодексом продужава радну недељу, приказујући то као „обичај“. С друге стране, послодавац прећутно уводи нестабилност запослења. Од информанта¹⁷ који је радио у Делта Ђенерали осигурању сазнала сам да за непоштовање Кодекса могу уследити одређене санкције (у виду смањења плате или неких других непогодности).

Однос Кодекса према фанки елементима

Једна од доследности у Кодексу јесте негативан однос према фанки елементима понашања и одевања. Већ на самом почетку Кодекса забрањује се употреба сленга на радном месту, као и употреба неформалног говора „сем уколико нисте остварили присно познанство“. Однос према директорима и надређенима не сме имати ни трунку присности, што се види из претходно наведених препорука о опхођењу према њима. Фанки елементи су у потпуности искључени из одевног кода, а посебна пажња је уложена и у њихово протеривање из дозвољених врста фризуре, врсте шминке и начина ношења накита. Како се

¹⁷ Изјаве информаната доступне су у мом дипломском раду „Два корака унапред, један корак уназад: Пријем концепата организационих култура у транзиционој Србији на примеру Кодекса понашања запослених у Делта Генерали Осигурању“, Филозофски факултет – Етнологија и антропологија, Универзитет у Београду, Београд, јун 2008.

наводи, мушкарцима је дозвољено ношење искључиво кратке косе, док је женама које имају дугу косу препоручено да је скупљају у реп или пунђу. Шминка не сме бити јака, али није пожељно ни да је нема. Накит треба да се носи на „класичан начин“ (што значи, према даљем тумачењу, без претрпавања бижутеријом, без више минђуша у уху и, према изјави мог информанта, без пирсинга). Поред овога, Кодекс предвиђа фиксно радно време, уз чест прековремени рад, што је у потпуној супротности са фанки организацијом и фанки бизнисом. Насупрот фиксном радном времену, фанки компаније уводе клизно радно време, рад од куће, флексибилну радну недељу и плаћање прековременог рада, како би запослени били што задовољнији. Такође, фанки организација настоји да се прилагођава животима својих запослених (попут Google-а, који својим запосленима обезбеђује апсолутну слободу у организовању свог времена, активности и начина рада, чак и у радно време),¹⁸ док Кодекс Делта Ђенералија покушава да обликује животе својих запослених према својим потребама. Као настојање да се обликују животи запослених може се тумачити и захтев за доласком на посао суботом, као и „препурука“ да радним данима не би требало остајати дуже од 1 сат после поноћи на улици.

Док се фанки организације боре за „мозгове“, за људе који ће на неформалне и креативне начине, потпуно неспутани правилима, завршавати послове и доносити фирми зараду и напредак, Кодекс Делта Ђенералија као да покушава управо супротно – да привеже за своју компанију људе који ће мислити и понашати се по правилима, чак иако та правила утичу на њихов лични живот и обликују га.

Читајући Кодекс, може се закључити да се његов креатор у великој мери потрудио да сузбије све фанки елементе, који као да прете очувању саме компаније и њеног успешног пословања. Наравно, мора се узети у обзир и чињеница да фанки организација није погодна за све компаније (у зависности од бранше у којој су ангажоване), и да ће фанки организацију пре усвојити IT компанија него осигуравајуће друштво.

Контрадикције у Кодексу као последица утицаја различитих парадигми

У самом Кодексу постоје извесне контрадикторности, које су можда управо последица различитих утицаја који се осећају у организационој култури Делта Ђенералија. Кодекс је документ којим се нешто прописује и којим се дају упутства, а који не оставља много простора за индивидуалност и маштања. Ипак, Кодекс Делта Ђенералија захтева управо ово од својих запослених, бацајући их у неразрешиву ситуацију.

Један од најочљивијих парадокса јесу три тачке из истог одељка – „Личност запосленог у Делта осигурању“. У једној тачки се од запослених захтева следеће: „Никада не користите поштовање наређења као извињење за лоше повучен пословни потез“ и „Говорите истину, држите се обећања и поштујте индивидуалност!“. Две тачке касније стоји изјава: „Никада не користите следећа извињења и изјаве: Није успело... Било је много тешко... Уморан сам... Много је скупо... Морате разумети зашто нисмо урадили... Немам времена...“. Уколико

¹⁸ „Важно је звати се Google“, *Вечерње новости*, 12. јул, 2008.

не смеју да саопште прави разлог свог неуспеха или немогућности да се баве одређеним проблемом (који може управо бити један од „забрањених“), тешко да се од њих може очекивати да говоре истину. Поред тога, парадоксалност се види и при помињању индивидуалности у Кодексу. Индивидуалност се спомиње у делу који прописује правила одевања и наводи се да се, у оквиру тих правила (иначе веома ограничавајућих како смо већ приметили) може изграђивати индивидуални стил. Такође, ту је и део о личности запосленог са тачком која налаже да се поштује индивидуалност – још један парадокс Кодекса, који сам по себи ову индивидуалност сузбија у великој мери..

Занимљиво је да Кодекс покушава да организује и међуљудске односе у фирми и претвори их у спонтано настале, добре колегијалне односе. То се види у изјавама: „обратите пажњу да при уласку и изласку из лифта поздравите...колеге и да у лифту не okreћете леђа другима“, затим „током године се организују неформална окупљања свих сарадника... у оквиру компаније... Она имају за циљ боље лично упознавање.“, и на крају „уколико се на јавном месту сретнете, или упознате са запосленима у Делта Ђенерали осигурању које до сада нисте познавали, немојте бити индиферентни већ, напротив, покажите колегијалну пажњу“.

Оно што се врло брзо уочава јесте да се у компанији промовише висока дистанца моћи, што је у складу са фордистичким типом организационе културе. На ово запажање посебно указује изјава о препоручљивом односу према директорима и председнику Холдинга приликом евентуалног сусрета са њима на ходнику компаније. Увек их треба ословљавати титулом („директоре“), а не обичним „господине/госпођо/госпођице“. Поред тога, треба им се склонити са пута, како би они први прошли јер су „по правилу у журби“. На крају, уколико се затекну у лифту са председником Холдинга, од запослених се очекује да занемаре на који су спрат пошли и да допусте прво њему да стигне тамо куда је кренуо. Делта Ђенерали осигурање је, како сам већ рекла, имало све предуслове да се, као приватна компанија, настала по распаду социјалистичког поретка у Србији, формира у модерно предузеће. Ипак, људи који су утицали на смер развоја компаније и њене организационе културе пропустили су, свесно или несвесно ову шансу, иако компанија покушава да се прикаже као модерна и у складу са светским трендовима. Показала сам да се организациона култура фирме обликовала под утицајем супротстављених парадигми – фордизма, постфордизма и фанки бизнис тенденције. Већ само постојање Кодекса указује на жељу да се запослени стандардизују, што је очигледан утицај фордизма. Поред тога, Кодексом се јасно стандардизује одевање, понашање и уопште личност запосленог у Делта Ђенерали осигурању. Запослени не смеју да буду уморни, нерасположени, да користе изразе искрености попут „било је тешко“, „морате разумети зашто нисмо успели“ и „немам времена“. Другим речима, запослени се претварају у машине у организацији која функционише попут машине – као права метафора фордизма.

Насупрот овоме стоје елементи који су очигледан утицај постфордизма, фордизму супротстављене парадигме. У Кодексу се инсистира на слободној, активној и модерној личности, што су идеали постфордизма (и фанки организације), и они стоје у супротности са прописивањем које Кодекс носи са собом. Такође, Делта Ђенерали уводи флексибилност у радно време,

продужавајући га, што је одлика постфордизма, док га са друге стране оставља фиксним (за разлику од фанки организације која нуди клизно радно време – у екстремним случајевима попут Google-а то су и ноћни часови). На крају, Делта Ђенерали одбацује фанки елементе, који чине круну особе коју компанија жели – слободне, креативне, активне, модерне, маштовите и независне личности, спремне на ризик. Запосленима је, тако, тешко да изађу на крај са контрадикторностима које носи организациона култура Делта Ђенералија. Различити захтеви Кодекса траже различите типове особа, неспојиве у једној личности. Када је реч о пријему различитих организационих концепата од стране Делта Ђенералија, може се уочити да је сваки од њих примљен парцијално, стварајући суштинске контрадикције у организационој култури компаније.

Било би занимљиво испитати како се ови концепти примењују у пракси и које стратегије запослени користе у свакодневним активностима на послу.

Завршна разматрања

Фордизам је једина парадигма која је обликовала, додуше на делимично различите начине, културе предузећа и у капитализму и у социјализму, док је постфордизам утицај извршио само на корпоративне културе у капитализму и у земљама у транзицији. Управо због чињенице да је био прихваћен и од стране социјалистичких земаља, а да је настао у капитализму, фордизам је био погодан модел за „повратак“ компанија у социјалистичким земљама на пут тржишне економије. На тај начин, нови власници и менаџери компанија покушали су да што једноставније и са што мање труда трансформишу предузеће у капиталистичко.

Промена организационе културе може се посматрати само као део ширег процеса друштвених промена. Транзицију је немогуће посматрати изван оквира глобализације. Постоје различита схватања глобализације и транзиције, али ја сам најближа томе да прихватим одређење да транзиција није само процес преласка социјалистичких друштава у капиталистичка, већ да је то процес који се дешава у целом свету и подразумева трансформисање и целокупног капиталистичког система у неке потпуно нове системе, који тек настају. Овакав процес је свакако глобалан и подразумева циркулисање глобалних токова и утицаја, који, према Ападураиу,¹⁹ имају своја специфична „приземљења“ у различитим културама. Тако у земљама у транзицији организационе културе предузећа трпе различите утицаје и обликују се према понекад потпуно супротстављеним тенденцијама, попут Делта Ђенералија.

Док се, са једне стране, ослања на фордизам, Делта Ђенерали на другој прима знатне утицаје њему супротстављене тенденције – постфордизма. На крају, ова компанија одбацује најснажније елементе постфордистичке тенденције – фанки елементе. Тако, када је реч о пријему различитих организационих концепата у овој компанији, може се уочити да је сваки од њих примљен делимично, стварајући суштинске контрадикције у њеној организационој култури.

¹⁹ Arjun Appadurai, "Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology," in *Recapturing Anthropology* (Santa Fe: School of American Research P, 1991), 191-210. или http://www.appadurai.com/interviews_baldauf.htm

Док се старије генерације радника/запослених лакше прилагођавају елементима наслеђеним из периода социјализма, млађе генерације обликовале су своја очекивања под неким другим утицајима. Код старијих се уочава очекивање веће дистанце моћи, веће избегавање неизвесности и покушај да се свет (рада такође) уреди према неким познатим шемама и правилима, једноставно да се доведе „у ред“. Млађи, напротив, испољавају нетрпељивост према великој дистанци моћи, спремнији су знатно на преузимање ризика и немају потребу да свет „уреди“, већ да га прилагоде својим жељама и потребама, да оставе места флексибилности (коју старији називају „хаосом“).

Ухваћено у раскораку између различитих утицаја који су обликовали њену организациону културу, чинећи је контрадикторном, одбацивања фанки елемената са једне, а тежње да постане модерна и привлачна фирма, са друге стране, Делта Ђенерали осигурање не успева да оствари ни један од ових циљева. Овако перципирано, ово предузеће потенцијалним запосленима представља само степенник ка нечем бољем, нужно зло у ситуацијама у којима нема избора и одскочна даска према којој треба имати таман онолико поштовања и обзира, колико га и она запосленима пружа.

Узимајући у обзир транзиционе услове у којима се земља налази, као и велика отпуштања са једне, а пристизање нове, младе радне снаге, са друге стране, (што резултује великом незапосленошћу и великом понудом људства на тржишту рада) јасно је да у овом тренутку Делта Ђенерали може себи допустити опстајање овакве организационе културе. Не мењајући своју културу и организацију, Делта Ђенерали ће у оваквим условима увек успети да пронађе људе који ће бити вољни да раде, макар на кратко, чак и под ограничењима која Кодекс намеће. Ипак, како време буде пролазило, сва је вероватноћа да ће се захтеви запослених све више налазити у раскораку са условима које ова компанија нуди.

Одавде бисмо се управо и могли вратити на тврдњу Ридерстралеа и Нордстрома да је једино успешно предузеће – емотивно предузеће. Уколико компанија жели лојалност запослених, која ће довести до профита, мора играти на карту њихових осећања и жеља, а не на карту силом наметнутих прописа. Самим тим може се закључити да се, у савременим условима потрошачког друштва и у доба успона фанки организације, концепт организационе културе мора засновати на антрополошком, семиотичком концепту културе као процесу стварања значења и производње различитости.

Литература:

Appadurai, Arjun. "Global Ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology." in *Recapturing Anthropology*. Santa Fe: School of American Research, 1991.

Вулетић, Владимир. *Глобализација – мит или стварност: социолошка хрестоматија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

Dunn, Elizabeth. *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca: Cornell University Press, 2004.

Вердери, Кетрин. *Шта је био социјализам и шта долази после њега?* Београд: Фабрика књига, 2005.

Нордстром, Кјел и Јонас Ридерстрале. *Funky business: Капитал игра како таленат свира*. Београд: Плато, 2004.

Wright, Susan. "Culture in anthropology and organizational studies." in *Anthropology of Organizations*, ed. Susan Wright. New York: Routledge, 1994.

Извори:

„Кодекс понашања за запослене у Делта Генерали осигурању“, <http://www.elitesecurity.org/t308549-0-Delta-Osiguranje-Kodeks-ponasanja> или <http://www.revleft.com/vb/kodeks-ponasanja-radnika-t69605/index.html?s=5a795d1091eefa402a9f746fd1730cf1&>

Summary

Sonja Gačić

Forming of the Organizational Culture: Analysis of Business Codex for Employees in *Delta Generali* Insurance Company

Key words: *organizational culture, capitalism, socialism, fordism, postfordism, funky business, transition*

Organizational culture makes a constitutional part of every company. It has an important role in determinating every company's ability to change, to adjust to its environment and is also an important motivation factor for employees. Organizational culture is usually influenced by present social and economic trends and reflects dominant social values and/or changes that are affecting that society. of Companies in societies in transition usually have organizational cultures shaped by very different and often opposite tendencies. This is the case of Delta Generali Insurance company. While its organizational culture is relying partly on Fordism, it is also shaped by opposite elements of Postfordism. At the end, we can also see rejection of the temporarily most influent elements of Postfordistic tendency – funky elements. It is clear from this that, when it comes to applying different organizational concepts to organizational culture, Delta Generali applies partially each of those concepts, creating a basic contradictions in its culture. Stucked in between different influences that shaped its organizational culture, between rejecting funky elements and wish to become a modern and attractive company, Delta Generali can't achieve either one of those goals. The company is too modern and demanding for older generation and too rigid and regressive for younger. Possible conclusion that is imposed is that, in the time of consumer society and in the time of rise of funky organization, concept of organizational culture should be based on anthropological, semiotic concept of culture. Concept that percives culture as process of creating meanings and differences.

Преношење значења и поимање језика: случај класичног кинеског језика

Апстракт: У раду разматрамо везу између начина преношења значења и поимања језика у друштву на примеру класичног кинеског језика. Механизам преношења значења структуриран је у складу с функцијама стандардног језика у старој Кини, односно тежи се ка преношењу вишезначности која постоји у стварности како би се омогућио што бољи лични израз и међусобно разумевање међу учењацима. Сагледавањем функција, намена и поимања језика у различитим друштвима могуће је доћи до различитих дефиниција комуникације, писмености и знања језика.

Кључне речи: значење, стандардни језик, поимање језика, класичан кинески

Стандардизација, значење и идентитет у језику

Утврђивање разлога за настанак језика и одређивање његових основних функција је без сумње занимљиво питање, али с неизвесном могућношћу проналаска једнозначног одговора. Оно што је неоспорно је да се језик развијао као средство комуникације и да је међусобно разумевање и даље једна од његових основних функција. Било да су у питању односи међу појединцима, размена међу културама или лични израз, језиком се преносе концепти и поимања света. Иако све до око XV века није било непосредних покушаја да се појединачни језици званично стандардизују,¹ језик је (пре свега у писаној форми) у свим културама имао ограничене могућности варијација, односно није се могло арбитрарно изражавати на појединачном нивоу, већ су значења речи и основне граматичке одлике језика биле одређене на нивоу друштва како би се омогућила што ефикаснија комуникација.² Међутим, у свим језицима и даље постоје дубља

¹ Добар преглед модела и хронолошки пресек стандардизације европских језика дат је у: Giedrius Subačius, "Two Types of Standard Language History in Europe," *Res Balticae* 8 (2002): 131-150. Кад су у питању не-европске културе, њихова лингвистичка традиција се значајно разликује од европске те није могуће говорити о стандардизацији у истом смислу. У Кини је увођење јединственог писма било значајно за формирање прве уједињене државе 221. године пре наше ере, али та реформа није обухватала језик у целини у Западном смислу.

² О стандардном језику углавном се пише у контексту језичких идеологија и националног идентитета, али је значај процеса стандардизације језика за друштво у целини неоспоран. Добар преглед политичких, образовних, друштвених и културолошких аспеката дат је у: Alessandro Duranti, *Linguistic Anthropology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) и Ronald Wardhaugh, *An Introduction to Sociolinguistics* (Malden: Blackwell Publishing, 2002).

питања значења и везе између језика и стварности.

Кад су у питању односи између језичких јединица и концепата, поред јасних варијација у појединачном поимању света, та веза се мења и у зависности од контекста. Једна реч, реченица или текст имају своје основно значење, али и даља значења која не зависе само од личног тумачења, већ и од тачног начина на који су исказани, као и културног оквира. У првим лингвистичким разматрањима језика говори се о непромењивим својствима једне језичке јединице које омогућавају њено разликовање од свих других јединица без обзира на промене контекста, али то се не односи на везу између те јединице и концепта који она означава већ искључиво на механизам функционисања језика (*Langue*).³ Разумевање подразумева више од декодирања основног значења.⁴ Поред денотације и конотације, треба размотрити и количину информација које исказана јединица носи, као и медијум којим је исказана. Пре свега, у зависности од језика, основно значење нужно носи или не носи одређене информације, попут броја, рода, времена одвијања радње итд. Што се тиче медијума, различите врсте писма стоје у различитом односу с говорним језиком – алфабетска писма су практично запис говора, док сликовна писма могу да носе и додатне информације, тако рећи да описују исказани концепт или да га стављају у одређени оквир.⁵

Питања која се тичу значења залазе и у домен филозофије.⁶ На пример: да ли су синоними речи које су заиста међусобно замењиве или су замењиве само у већини ситуација у којима није нужна апсолутна прецизност; да ли је уопште могуће парафразирати или се сваким мењањем исказа мења и значење; колика промена значења се може толерисати код парафразирања; да ли се (у језицима где је то могуће) променом реда речи добија ново значење; која је граница разлике у значењу два исказа која нам дозвољава да кажемо да су они истог или различитог значења; колико је даљих, конотативних значења речи могуће

³ Ferdinand de Saussure, *Course in General Linguistics* (Chicago: Open Court Publishing Company, 1960), 106-9, и Paul Thibault, *Re-reading Saussure: The Dynamics of Signs in Social Life* (London: Routledge, 1997), 306-8.

⁴ Предлог филозофског решења односа значења и језика у употреби дат је у: Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (New York: The MacMillan Company, 1953).

⁵ Постоје случајеви када се алфабетским писмом могу изразити додатна значења, али то се не постиже самим писмом већ графичком организацијом текста, што се не може сматрати језичким средством. Тако визуелна поезија из доба модернизма, песме штампане тако да се читају и као текст и као слика (Karl Kemp-ton, *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcret poetry/archives/karl-kemp-ton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>), губи сва додатна значења ако се прикаже на другачији начин.

⁶ Семантика је данас посебна лингвистичка дисциплина одвојена од филозофије, у којој се постижу конкретни и примењиви резултати путем објективног и доследног научног метода. Прва истраживања значења јесу била предмет филозофских разматрања, а како многа постављена питања још увек нису решена на свеобухватан начин она се и даље истражују мултидисциплинарним приступом. За преглед истраживања о значењу видети: Sergei Nirenburg and Victor Raskin, *Ontological Semantics* (London: The MIT Press, 2004), 86-103.

разумети без језичког и културног контекста? Различитим одговорима на ова питања долазимо и до различитих поимања језика, односно његових функција и намена. Сматрамо да се из начина на који су се језици развијали и односа према језику (пре свега писаном тексту) у различитим културама може проценити и њихов однос према различитим питањима значења, а затим посредно и њихово поимање језика.

У овом раду ћемо даље разматрати неке од карактеристика класичног кинеског језика, заступајући тезу да је механизам преношења значења у класичном кинеском структуриран тако да се на што бољи начин очува вишезначност која постоји у стварном свету, а да су одлике језика у складу с културним оквиром друштва које је изграђено на основама филозофије и којим управљају учењаци. Циљ није давање свеобухватне и потпуне анализе односа основних обележја језика и поимања језика у старој Кини, већ увођење у концепте значења и функције језика које се значајно разликују од европске и уопште Западне традиције.

Класичан кинески језик

Опсег појма кинески језик (како у случају класичног, тако и у случају савременог) предмет је несугласица, с обзиром да се кинески одувек користио на великој територији уз бројне друге језике, а у употреби је већ неколико хиљада година. Такође, традиције истраживања језика Кине и Европе се разликују, па самим тим постоје и различите дефиниције и приступи. У овом раду говорићемо о класичном кинеском језику у смислу у којем су га посматрали кинески теоретичари пре већег утицаја Западне мисли. Све до XV века у Кини се сматрало да у језику заправо не постоје значајне промене, односно како је смисао текстова писаних пре више стотина година био разумљив, они су разлике у изговору приписивали дијалекатским одликама или, у случају поезије, променама у стилским одликама (рими и сл.).⁷ Данас у Кини постоје бројне периодизације кинеског језика,⁸ али основна је и даље подела на класични језик (до XX века, односно 1919. године) и савремени језик (XX век). Класичан језик се даље може делити на више периода, али ово је често одређено стилским одликама текстова или чешће променама у самом друштву и држави.

Важно је напоменути да је класичан кинески језик био језик интелектуалаца, односно учењака како су називани у старој Кини. Природно, најважнији извори су писани текстови – филозофски списи, књижевност, историографија, државни списи и сл., који су добар извор за одређивање основних карактеристика класичног кинеског језика.⁹

⁷ Jerry Norman, *Chinese* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 42.

⁸ Видети, James Tai and Marjorie Chan, "Some Reflections on the Periodization of the Chinese Language," in *Studies in Chinese Historical Syntax and Morphology: Linguistic Essays in Honor of Mei Tsu-lin*, 223-239 (Paris: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1999).

⁹ Као основа за разматрање карактеристика класичног кинеског језика коришћене су књиге: Edwin Pulleyblank, *Outline of Classical Chinese Grammar* (Vancouver: UBC Press, 1996); Norman, *Chinese* и Jiaxiang Zhou, *Klasičan kineski jezik* (Beograd: Filološki fakultet, 2004).

Кинески карактери

Један кинески карактер представља један слог с одговарајућим тоном. Речи у класичном кинеском језику су углавном једносложне, што је довело до великог броја хомофона који се пишу различитим карактерима. Карактери су састављени од потеза који се пишу одређеним редоследом. Структура карактера је таква да постоји радикал (коренски део), који најчешће упућује на то шта карактер значи или како се чита. Педесетих година XX века спроведена је реформа кинеског писма, када је велики број карактера поједностављен. Карактери који су до тада били у употреби називају се традиционалним (они се данас и даље користе на Тајвану и у Хонгконгу), а они који су данас у употреби (у већем делу НР Кине) називају се упрошћеним.

Кинеско писмо је једно од најважнијих обележја класичног кинеског језика. Сама структура карактера говори нам о основним функцијама језика. Главни принцип за формирање карактера није био једноставност и ефикасност, већ што боља могућност изражавања свих сложених елемената стварности. Јасно је да такво писмо није намењено општем описмењавању, већ што бољој примени и разумевању међу учењацима. У покушајима да се кинески карактери замене алфабетом, као и у конкретной реформи у којој су упрошћени, јасно је да се из корена мења функција писма у кинеском језику – оно се не посматра као обележје учењака и део културе појединца, већ као средство комуницирања на најосновнијем нивоу које би требало да буде што ефикасније.

У формирању кинеских карактера често су стваране слике у којима је видљиво специфично поимање одређених концепата. Карактер који значи *супруга*:¹⁰

представља слику жене која намешта косу, јер је жена након уласка у брак мењала фризуру;¹¹ карактер *имати*:

¹⁰ Приказани су карактери исписани калиграфским стилем малог печата (лево) и стандардним писмом, како би били штампани и данас (десно). Сlike су преузете с кинеског Интернет речника www.zdic.net.

¹¹ Zhengyu Shi, *Hanzi jinliang* (Beijing: Beijing Daxue Chubanshe, 1998), 58. (у свим примерима наведен је превод аутора текста с кинеског или енглеског језика)

представљен је сликом руке која држи комад хране, меса.¹² Постоје и карактери који су сложени од више појединачних значења. Тако је на пример карактер који значи *одмор. одмарати се*:

састављен од карактера *дрво* на који је ослоњен карактер *човек*,¹³ карактер који значи *добро*:

састављен је од карактера *мајка* и *дете*.¹⁴ Сликвитошћу карактера било је могуће на нивоу заједнице одредити вишеструко значење апстрактних концепата.

Кинески карактери имају веома значајно место у традицији Кине. Процес писања кинеске калиграфије у себи носи сложене филозофске идеје о човеку и његовом месту у космосу.¹⁵ Веома је важно стање духа, уравнотеженост и редослед којим се пише. За писање су коришћена иста средства као за традиционално кинеско сликарство, а и у сликарству је натпис неодвојив део слике.¹⁶ Писмо је на тај начин одувек било везано за контекстацију, духовност и врле људе. Пре реформе кинеског писма која је спроведена у III веку пре наше ере, постојало је и више стотина начина на који се могао написати одређени карактер, а познавање што већег броја начина била је мера снаге интелекта.

У књижевности, занимљиво је формирање неологизама искључиво на нивоу графеме, без мењања изговора. Одређени писци би заменили радикал или неки други део карактера елементом који појачава или додаје значење, што

¹² Ibid., 88. Важно је напоменути да у неким случајевим постоје веома различита тумачења „слике света“ која је приказана карактером. Тако се карактери *супруга* и *имати* тумаче и као слика жене која држи метлу, односно слика руке која држи пуноћу месеца, види: Rick Harbaugh, *Chinese Characters: A Genealogy and Dictionary* (New Heaven: Yale University Press, 1998).

¹³ Ibid., 116.

¹⁴ Ibid., 22.

¹⁵ Nenad Burgić, *Kineska kaligrafija* (Beograd: Naučna knjiga, 1988).

¹⁶ Vilijam Vilets, *Umetnost Kine* (Beograd: Narodna knjiga, 1974), 307-314.

је било посебно цењено. Тако је на пример писац Пу Сонглинг у једној од својих приповедака у сцени где два гладна вука вребају заменио радикал једног карактера који значи *око* радикалом који значи *уво*, чиме је постигнут утисак вукова с начуљеним ушима.¹⁷ Промена у писаној форми је трајна, јер се кинески карактери увек преносе у целости без обзира на смер писања, али се она не може изговорити.

Речи

У класичном кинеском језику речи су подељене на *празне* (функционалне речи које означавају граматичке односе) и *пуне* (речи које носе семантички садржај). Обе категорије одликују се вишезначношћу, а једна реч може се користити и као пуна и као празна. Тако на пример функционална реч *zhi* може бити лична заменица, атрибутивна помоћна речца (између атрибута и централне речи), веза којом један део реченице постаје субјекат или објекат другог дела реченице, али и глагол с значењем *ићи*.¹⁸ Пуне речи се често могу користити као именице, глаголи, придеви и прилози без промене облика, па је веза између речи са сличним значењем јаснија јер су заправо у питању исти карактери који се исто изговарају само имају различиту функцију у датој реченици. Међутим, у неким случајевима тиме је отежано разумевање јер из контекста није сасвим јасно шта је у реченици глагол а шта именица. Такође, у класичном кинеском језику род се не означава, а број се означава само када је то релевантно за дату ситуацију.¹⁹ Начин на који ове карактеристике утичу на пренос значења и разумевање приказан је на примеру текстова у следећем одељку.

Синонимни односи у класичном (али и савременом) кинеском језику посматрају се као двостепени – постоје речи истог значења (*tongyici*) и речи сличног или блиског значења (*jinyici*). У савременим речницима обично се не прави разлика између ове две групе, али је у настави класичног кинеског језика и даље присутна јасна подела, а неки теоретичари инсистирају на томе да не постоје апсолутни синоними већ само речи сличног значења.²⁰ Зато се одабир „праве“ речи сматра веома важним у класичном кинеском језику.

Текстови

Због наведених карактеристика карактера и речи, као и због структуре реченице у којој је могуће значење одређено искључиво редом речи, искази на класичном кинеском могу се сматрати јединственим, односно не постоје два различита исказа с идентичним значењем. Размотрићемо то на примеру изрека и филозофских текстова.

Четворокарактерне изреке (*chengyu*) су једна од специфичности кинеског језика која је веома важна за разумевање кинеског начина мишљења и културе, а често и за разумевање свакодневне комуникације. Ове изреке најчешће имају

¹⁷ Jiaxiang, *Klasičan kineski jezik*, 45.

¹⁸ Ibid., 18-19.

¹⁹ Christoph Harbsmeier and Kenneth Robinson, „Language and Logic in Traditional China,“ in *Science and Civilization in China*, 131 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

²⁰ Засновано на личном контакту аутора с професорима класичног кинеског језика.

структуру реченице или синтагме класичног кинеског језика и повезане су с историјским и митским личностима и догађајима, местима, или су део неке приповетке или филозофског списка старе Кине. Није могуће мењати ниједан од елемената ових изрека без промене значења, тако да се оне често називају и кинески идиоми. Оно што је необично јесте учесталост употребе, јер се познавање ових идиома повезује с нивоом образованости. Да би се правилно употребљавали, потребно је не само познавати основно значење идиома, већ и контекст из којег је створен. У разговорима између интелектуалаца често долази до надовезивања више идиома који могу бити повезани на пример списом из којег потичу, временом у којем су настали или личношћу о којој говоре. Познавање што већег броја идиома на неки начин показује интелектуалну моћ.

Као и у случају кинеских карактера, врли познаваоци могу на „прави“ начин заменити неки од елемената идиома тако да се добије ново, али повезано значење. До измена у идиомима понекад долази и из политичких или културних разлога, како би се прилагодили променама у друштву. Такав је случај на пример с изреком *Zhi nan er tui* – *Повући се схвативши тешкоће*, која је измењена у *Zhi nan er jin* – *Ићи напред упркос тешкоћама*.²¹ Само је познавањем првобитног идиома јасно да ново значење није само *ићи напред упркос тешкоћама*, већ *ићи напред упркос тешкоћама, за разлику од повлачења пред проблемима у прошлости*.

За читање и разумевање филозофских текстова старе Кине потребно је одлично познавање структуре и логике класичног кинеског језика. Међутим, упознавањем чак и основа јасно је да сажетост и сведеност информација које су дате језиком оставља пуно простора за вишезначност. Посебну тешкоћу представља то што у класичном кинеском није постојала интерпункција, већ су само код неких аутора коришћене функционалне речи које су означавале паузу у читању. У старој Кини је „исправно“ издавајање целина, односно стављање тачака на крај реченица, било знак да је ученик схватио текст. Иако за већину списка постоје канонски утврђене значењске целине (односно реченице) унутар текста, у неким случајевима долази до несугласица око правог значења. Тако у Конфуцијевим „Аналектима“ различитим одвајањем реченица долазимо до два различита виђења најбољег начина за усађивање поштовања, труда и жеље за врлим понашањем у народ:

Подржавати способне и владати неспособнима, и онда ће радо тежити за врлином.

Подржавати способне и владати њима; онда ће неспособни тежити за врлином.²²

Један од примера распона начина на које се може тумачити исказ на класичном кинеском језику који је добро познат међу синолозима такође је из Конфуцијевих „Аналеката“ и претходи горе наведеној реченици. Дакле, говори

²¹ Brian King, *The Conceptual Structure of Emotional Experience in Chinese* (Hong Kong: Lulu, 2006), 63-64.

²² Harbsmeier and Kenneth, *Science and Civilization in China*, 179-181.

о томе како треба да се понаша владар да би га народ поштовао. У једном од првих превода овог списка наводи се:

Нека строго влада – и поштоваће га. Нека се опходи према њима љубазно и с поштовањем – и биће му верни.²³

У једном каснијем преводу исти текст гласи:

Владај достојанствено и поштоваће те; опходи се према њима љубазно и даће све од себе.²⁴

Разлика у начину и циљу владавине у два тумачења је јасна – у једном случају треба владати строго да би народ био веран владару, док у другом случају треба владати достојанствено да би се народ подстакао да буде најбољи што може да буде.

Када се говори о класичној кинеској филозофији, готово без изузетка се наводе целокупни делови оригиналних текстова. Због поменутих карактеристика класичног кинеског језика, само „тај“ исказ има „то“ значење и није могуће парафразирати без потенцијалне промене смисла.²⁵ Опсег додатних значења (ван основног) која ће бити узета у обзир зависи од приступа и тумачења, а тиме се разговором о језику којим је писана филозофији заправо говори о филозофији – да бисмо одредили шта тачно једна реч значи и коју функцију има у одређеном смислу морамо размотрити шта појам који она означава значи у различитим контекстима и различитим интерпретацијама. На пример, у још једном одељку из Конфуцијевих „Аналеката“ постоје несугласице око тога које је тачно значење појединачних речи, а самим тим и целих реченица. У једном од првих превода текст гласи:

Од свих људи, најтеже је опходити се према девојкама и слугама. Уколико сте непосредни с њима, губе скромност. Уколико останете на дистанци, незадовољни су.²⁶

На истој страни постоји коментар преводиоца како дати исказ говори о тешкоћи опхођења према конкубинама и слугама, као и напомена да се кинеска реч *жена* овде не односи на жене у целини, већ на девојке тј. конкубине, а да се израз *обични човек* овде односи на младиће, односно слуге. У неким каснијим преводима истог текста наводи се другачија верзија прве реченице:

Од свих људи, најтеже је имати у кући жене и слуге.²⁷

²³ James Legge, *The Four Books* (New York: Paragon Book Reprint Corporation, 1966), 143.

²⁴ Dim Cheuk Lau, *Confucius: The Analects (Lun yu)* (Hong Kong: Chinese University Press, 1983), 15.

²⁵ Немогућност парафразирања филозофских текстова није нужно одлика само класичних кинеских текстова. Видети: Mark Phelan, *The Difficulty of Paraphrase is the Dogma of Metaphor*, http://experimentalphilosophy.typepad.com/experimental_philosophy/files/the_difficulty_of_para_v.6.0.doc.

²⁶ James, *The Four Books*, 271.

²⁷ Olive Classe, *Encyclopedia of Literary Translation into English* (London: Fitzroy Dearborn, 2000), 305.

А у новијем, комбинованом преводу кинеских преводаца на савремени кинески и енглески, наводи се:

Једино је тешко изаћи на крај с женама и малим људима.²⁸

На овом примеру можемо видети да су и предикат и објекат вишезначни. Јасно је да се ради о тешкоћи у нечему, али не и тачно у чему нити тачно према коме. Реч *yang* која у овој реченици има функцију глагола може да значи *чувати, неговати, старати се (о коме)*, али у одређеним контекстима може да се протумачи и као начин на који се формира однос, односно *односити се (према коме), понашати се (према коме)*. Слично томе, у класичним кинеским текстовима речи *nǐzǐ* и *xiàoren* могу да означавају *жену, девојку, конкубину*, односно *обичног човека, малог човека, слугу*.

До разлика у тумачењу филозофских списа долази и због неодређености врсте речи и структуре реченице. На пример, у једном од првих превода Конфуцијевог „Великог учења“ као крајњи циљ и резултат поштовања филозофије Великог учења наводи се:

...обитавање у најузвишенијем добру.²⁹

У коментару преводиоца на истој страни дата су два могућа тумачења (за која се тврди да су у основи иста) – *потпуно остварење зацртаних циљева и остваривање пуног потенцијала сваког појединца, и увек се понашати у складу с апсолутним добром*. У новијем, комбинованом преводу на савремени кинески и енглески, наводи се:

...само је тако могуће постићи врхунац савршенства.³⁰

Такође постоји и тумачење да ово значи *стићи до раја* у фигуративном смислу, односно осигурати мир након смрти.³¹ У оригиналном тексту реч је о пет карактера, где је први везник који уводи, а последњи именица која значи *добро, апсолутно добро* (ма како се то даље тумачило). Међутим, проблем је у преостала три карактера која могу бити различите врсте речи у различитим комбинацијама, и у складу с тим мењају значење исказа.

Посебно занимљив пример поимања механизма разумевања тиче се дела испита који су могли да полажу сви Кинези уколико су желели да добију положај у државном чиновничком систему. Наиме, један део испита односио се на познавање конфуцијанских класика које се испитивало допуњавањем изостављених речи у оригиналном тексту или исписивањем читавих одељака списа. Овакав систем испитивања некад се оцењује као начин индоктринизације

²⁸ Cha Xiqin, Lai Bo and Xia Yuhe, *Lun Yu – Analects of Confucius* (Beijing: Sinolingua, 1994), 345.

²⁹ James, *The Four Books*, 308.

³⁰ Chuan Yunlong and He Zuokang, *Daxue Zhongyong – The Great Learning The Doctrine of the Mean* (Beijing: Sinolingua, 1996), 3-5.

³¹ Засновано на личном контакту аутора с професорима класичног кинеског језика на Универзитету у Нанђингу, НР Кина.

или постављање готово недостижних захтева, али у контексту карактеристика класичног кинеског језика сматрамо да је једино усвајањем оригиналних текстова било могуће постићи лично тумачење и разумевање (што се због вишезначности оригинала можда може назвати и „правим“ значењем текста).

Како смо се највише бавили филозофским и књижевним текстовима, важно је напоменути значај ових списа у старој Кини. Начин организације друштва и државе заснован је на филозофским списима, а променама су управљали људи који су нужно прошли кроз систем образовања којем је, између осталог, циљ познавање филозофије и књижевности. Остали текстови, на пример бирократски или историографски, најчешће нису били намењени широј дистрибуцији.

Поимање језика у старој Кини и језика старе Кине

Језици готово свих познатих култура истражују се великим делом на основу писаних докумената, који свакако нису били доступни друштву у целини већ мањини образованих појединаца. И у старој Кини стандардни језик и писмо били су оруђе учењака. Чињеница да је класичан кинески коренски језик са сликовним писмом говори о његовој намени – фокус је на што бољем личном изразу и разумевању, а не на брзини и основној ефикасности комуникације. Бити писмен није значило само разумети основни смисао неког текста, већ разумети и културни и филозофски оквир традиције у којој је настао. Упрошћавање кинеских карактера средином XX века јесте довело до могућности ширег описмењавања, али само у најосновнијем смислу. У данашњем, глобалном друштву разматра се потреба за вишеструком писменошћу (културном, технолошком, информационом итд.) која је нужна за снажање у савременом свету, те се поставља питање шта заправо значи комуницирати, бити писмен или знати неки језик. С обзиром на специфичности класичног кинеског језика, поставља се и питање да ли је могуће познавати културу и друштво старе Кине без разумевања структуре језика, његове намене и функције, али и без комуникације с оригиналним текстовима. Дубље разумевање класичног језика било је и остало обележје учењака (данас интелектуалаца), што можда није случај само с кинеским друштвом. Разматрањем порива, функција, начина и сврхе комуникације у једном друштву можемо покушати да формирамо слику света виђену очима те културе.

Литература:

- Burgiћ, Nenad. *Kineska kaligrafija*. Beograd: Naučna knjiga, 1988.
- Cha Xiqin, Lai Bo and Xia Yuhe. *Lun Yu – Analects of Confucius*. Beijing: Sinolingua, 1994.
- Cheuk Lau, Dim. *Confucius: The Analects (Lun yu)*. Hong Kong: Chinese University Press, 1983.
- Classe, Olive. *Encyclopedia of Literary Translation into English*. London: Fitzroy Dearborn, 2000.
- Duranti, Alessandro. *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Harbaugh Rick. *Chinese Characters: A Genealogy and Dictionary*. New Heaven: Yale University Press, 1998.
- Harbsmeier, Christoph and Kenneth Robinson. „Language and Logic in Traditional China.“ in *Science and Civilization in China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Kempton, Karl. *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>
- King, Brian. *The Conceptual Structure of Emotional Experience in Chinese*. Hong Kong: Lulu, 2006.
- Legge, James. *The Four Books*. New York: Paragon Book Reprint Corporation, 1966.
- Nirenburg, Sergei and Victor Raskin. *Ontological Semantics*. London: The MIT Press, 2004.
- Norman, Jerry. *Chinese*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Phelan, Mark. *The Difficulty of Paraphrase is the Dogma of Metaphor*. http://experimentalphilosophy.typepad.com/experimental_philosophy/files/the_difficulty_of_para_v.6.0.doc.
- Pulleyblank, Edwin. *Outline of Classical Chinese Grammar*. Vancouver: UBC Press, 1996.
- Saussure, Ferdinand de. *Course in General Linguistics*. Chicago: Open Court Publishing Company, 1960.

- Shi, Zhengyu. *Hanzi jinliang*. Beijing: Beijing Daxue Chubanshe, 1998.
- Subačius, Giedrius. „Two Types of Standard Language History in Europe.“ *Res Balticae* 8 (2002).
- Tai, James and Marjorie Chan. „Some Reflections on the Periodization of the Chinese Language.“ in *Studies in Chinese Historical Syntax and Morphology: Linguistic Essays in Honor of Mei Tsu-lin*. Paris: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1999.
- Thibault, Paul. *Re-reading Saussure: The Dynamics of Signs in Social Life*. London: Routledge, 1997.
- Vilets, Vilijam. *Umetnost Kine*. Beograd: Narodna knjiga, 1974.
- Wardhaugh, Ronald. *An Introduction to Sociolinguistics*. Malden: Blackwell Publishing, 2002.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. New York: The MacMillan Company, 1953.
- Yunlong, Chuan and He Zuokang. *Daxue Zhongyong – The Great Learning The Doctrine of the Mean*. Beijing: Sinolingua, 1996.
- Zhou, Jiaxiang. *Klasičan kineski jezik*. Beograd: Filološki fakultet, 2004.

Summary

Jelena Gledić

Conveying Meaning and the Concept of Language: The Case of Classical Chinese

Key words: *meaning, standard language, concept of language, Classical Chinese*

The way that meaning is conveyed in a language can tell us about the primary functions of that language in society. Apart from basic meanings, language units carry different amounts of information depending on the language – such as gender, tense etc. Also, the relation between the written and the spoken word can vary. In this paper we consider the connection between meaning and the functions of language in a society on the example of Classical Chinese. We argue that the coding of meaning in Classical Chinese is structured so as to relate the ambiguity of reality, and that the characteristics of the language are in accordance with the cultural framework of a society built on the bases of philosophy and led by scholars. The question of the true meaning of communication, literacy and knowing a language is put forward.

Парламентарна опструкција

Апстракт: Овај рад представља једну претежно теоријску анализу појаве познате под називом – опструкција парламента – уз коришћење упоредно-правног метода при анализирању правних института који су у вези са том појавом створени. Настојало се показати пут који је ова појава прешла, од њених корена па до савременог облика. Како предмет овог рада представља једну историјску константу у политичком животу држава још од најстаријих времена, проблематизовано је и питање легитимности опструкције. Коначно, дат је кратак преглед правних института усвојених у циљу сузбијања опструкције у Сједињеним Америчким Државама, Француској и Уједињеном Краљевству.

Кључне речи: парламент, опструкција, опозиција

Увод

Свака правна институција служи одређеном циљу и том циљу подређује своје правно постојање. Међутим, од тренутка када је створена, свака институција има тенденцију да спонтано мења свој облик, свој значај, па чак и своју сврху, потпуно независно од воље њеног некадашњег творца. Без промене и једног слова писаног устава (или ког другог акта), један правни ентитет може потпуно променити свој практични значај. Ова својеврсна „еволуција правних институција“ је само још једна потврда чињенице да је право, поред извесне самосталности, ипак рефлексија промена до којих долази у ванправном свету.

Да би парламент успео у обављању својих функција, њему је потребно нешто више од посланика који га сачињавају и простора где се састају. Историја је показала како је за функционисање тако битне установе потребно створити и бројна правила која ће јој омогућити несметан и ефикасан рад. Поглед парламента увек је подозриво био усмерен ка извршној власти (краљу, влади итд.), те је парламент своју слободу од мешања споља осигурао институтом парламентарног имунитета. Опасност од „спољне опструкције“ је тиме била умногоме осујећена.

Чини се да се скоро подразумевало да ће парламентарци, кад им се обезбеди спољашњи мир, сами успоставити унутрашњи. Веровало се да ће значај и углед који се придају положају посланика бити довољни да спрече недолично понашање у парламентарном здању, као и да ће пружити јак подстрек за њихово савесно обављање дужности и тражење компромисних решења. Но, реалност је сасвим другачија. Појавила се нова опасност, која ће ставити на тест способност парламента да се прилагоди новим околностима. Због слабљења осећаја

заједничке оданости према парламенту као нечему што стоји изнад појединаца који га чине, институцији парламента прети опасност од изопачења. Парламент је принуђен да води најсулудију борбу од свих до сада – мора се борити против самог себе како би сачувао углед и значај који је некада уживао.

Парламент се временом мењао, како правно, тако и фактички. И кроз векове своје еволуције сакупљао је, у зависности од државе о којој је реч, разноврстан историјски пртљаг. Но, као широко прихваћена институција он поседује извесне црте на основу којих га управо и можемо препознати у скоро свим правним порецима. То су углавном његове функције, начини избора његових чланова, његово, по правилу, важно место (до скоро неприкосновено) у систему државних органа итд. Но, поред ових, постоји и најмање још једна заједничка црта свих парламената. Једна особеност на коју се неретко гледа као на заједничку болест парламента.¹ Ипак, ова „болест“ је стара колико и сам парламент (а сеже чак и до неких ембрионалних облика савременог парламента) и постојала је где год се поред владајуће већине јављала и опозиција (мада то може чинити и парламентарна већина), која је спремна да приликом борбе у парламенту „скине рукавице“ – реч је о опструкцији парламента.

У излагањима које следе настојаћемо да одредимо појам опструкције парламента и у складу с тим поставимо питање њене легалности и легитимности, уз осврт на њене историјске корене и примере из праксе страних парламената. Коначно, размотрићемо каква је „реакција правне регулативе“ на овакво, условно речено, изигравање сврхе парламента, те дати преглед репрезентативних института за сузбијање парламентарне опструкције у упоредном праву.

Да би се сагледале последице опструкције, потребно је утврдити које функције парламент има да оствари. Број функција модерног парламента доведен је у питање тезом о „пропадању“ парламента. Заступници ове тезе сматрају да је улога парламента умањена и да је извршавање некада традиционално парламентарних функција прешло на органе егzekутиве.²

Ипак, да бисмо у кратким цртама описали чиме се парламент примарно бави, ослонићемо се на неколико његових класичних функција за које верујемо да су опстале упркос његовом несумњивом слабљењу у модерној држави. Те функције су: расправна, репрезентативна, законодавна и контролна. Репрезентативна функција је сама по себи јасна, будући да је парламент највиши представнички орган. Законодавна функција подразумева доношење изворних прописа који оригинално регулишу друштвене односе. Контролна функција постоји у државама са парламентарним или скупштинским системом власти и под њом се подразумева контрола над радом извршне власти. У овој тачки је битно скренути пажњу да се све функције могу гледати кроз призму расправности, што је нарочито значајно за предмет овог рада. Могло би се рећи да је расправност пре метод рада парламента него његова функција *per se*. Ово се најјасније види код законодавне функције. Законодавна функција у парламенту (када он наступа у пленуму) није ништа друго до посебан облик

¹ Термин „болест парламента“ је користио Џејмс Брајс у свом делу *Савремене демократије*, III (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1933), у коме је посветио целу 49. главу слабостима парламента и назвао је „Болести законодавних тела“.

² Владан Петров, „(Не)моћ модерног парламента“, *Правни живот* DXXIV, бр. 14 (2008): 693-710.

расправности. Није, затим, тешко уочити да се расправност протеже и на остале функције парламента. „Отуда је Морис Орију, још у првој половини XX века, употребљавао израз „делиберативна власт“ парламента, сматрајући да он боље од израза „законодавна власт“ одређује суштину модерног парламента.“³ Све ово указује да парламент мора имати могућност да расправља и одлучује како би могао да врши било коју од својих функција. Опструкција иде управо за циљем да расправност саботира и обесмисли, како би се на тај начин парламент у целости паралисао у свом раду. Опасност је утолико већа што се функција расправности не може боље остварити ни у једној другој институцији познатој модерној држави. „Парламент је најквалификованији орган да се у њему ... дијалог одвија, с обзиром да се у парламент сливају захтеви најразноврснијих друштвених група у земљи.“⁴ Без могућности да се на један сталожен и рационалан начин изложе интереси свих група које имају своје представнике у парламенту, да се извагају интереси и већине и мањине, парламент губи свој смисао и постаје празна (и скупа) форма.

Појам парламентарне опструкције

Кад је реч о опструкцији парламента, можемо разликовати две концепције – ужу и ширу. По првој, како то Слободан Јовановић објашњава, „опструкције има онда, када се намерно развлачи скупштинска радња оним средствима која даје сам пословник, а у том циљу да се одгоди или сасвим спречи доношење једног решења. По свом крајњем циљу опструкција је нешто недопуштено. Њоме се иде на парализовање Скупштине, а нико не може имати права да Скупштину у њеном раду укочи. Ако се пак опструкција трпи, то је само с тога што се она креће у границама пословника, што је, другим речима, узела на себе законску форму, тако да се ништа не може противу ње предузети, а да се у исти мах закон не повреди.“⁵

За разлику од ове, шири концепција полази од тога да опструкцију не треба ограничити само на случајеве када се рад парламента настоји паралисати само средствима која пружа пословник и други релевантни акти (нпр. Закон о скупштини), већ је треба проширити и на употребу осталих неправних инструмената.⁶ У том смислу пише и Јелинек: „Средства која опструкција има на располагању зависе у целини од карактера правила која регулишу ток парламентарних послова... Ова средства су две врсте... дистинкција се стога мора направити између опструкције помоћу важећих правила и опструкције средствима која су супротна овим правилима.“⁷

³ Ibid., 705.

⁴ Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције* (Београд: ИПД Јустинијан, 2006), 343.

⁵ Слободан Јовановић, „Парламентарна хроника“, *Архив за друштвене и правне науке* II, бр. 5 (1906).

⁶ Ирена Пејић, *Парламентарно право* (Ниш: Правни факултет, Центар за публикације, 2006), 142.

⁷ Georg Jellinek, „Parliamentary obstruction“, *Political Science Quarterly* XIX, no. 4 (December 1904): 581.

За разматрања овог рада већа пажња ће се посветити првој концепцији, пре свега зато што опструкција употребом неправних инструмената може бити осујећена одговарајућим дисциплинским мерама које изриче парламент, те такво понашање и не захтева већу пажњу са правне тачке гледишта.

Опструкција парламента (парламентарна опструкција) је најчешће коришћен појам, али не и једини. У страниј литератури наилазимо на различите термине. У суштини, реч је увек о истој појави која се само означава другачије, али чији је циљ увек исти – спречити рад парламента, било трајно било привремено. Управо према методу постизања тог циља можемо разликовати и неке подврсте опструкције, као што су, на пример, „гушење“ законске процедуре улагањем енормног броја амандмана, држање говора који трају по више сати непрекидно, долазак парламентарца за говорницу на временски нераузно дуг начин итд. Као што је речено, постоје разни термини у употреби којима се означава опструкција – „...у Америци – *гусарење*, у Аустралији – *ограђивање каменом зидом*, у Немачкој – *стално говорење*.“,⁸ док се у Јапану као посебна тактика користи *gyūhō senjutsu*, што би у буквалном преводу значило „ходање крављим кораком“ (cow’s-pace walking).⁹

Термин „гусарење“, који се користи у САД, захтева кратко објашњење. Гусарење представља превод речи *filibustering*, изведене из шпанске речи *filibustero*, која значи гусар или пират. Овом речи се жели означити, у пренесеном смислу, тактика отимања, тј. киднаповања дебате у Сенату. Иначе, овај израз је први пут употребљен 1851. године.

Да опструкција вуче корене још од античких времена, јасно се види из следећег примера – иако у античком Риму није постојао парламент у данашњем смислу, његов пандан сигурно је био римски Сенат. Тако је и један од првих опструкциониста био римски сенатор Катон Млађи. Римски Сенат је имао правило које је захтевало да се сав посао у Сенату закључи до сумрака. Тако је Катон, када се противио предложеним легислативним предлозима, практиковао говоре који су трајали до касних сати, онемогућавајући њихово доношење.

У Уједињеном Краљевству је још 1874. године Џозеф Џилис Бигар држао дуге говоре у Дому комуна да би одлагао доношење непожељних аката. Овај метод су врло успешно користили ирски представници у Дому комуна, превођени Чарлсом Стјуартом Парнелом. Овакви поступци су резултирали увођењем института *cloture* у парламент Уједињеног Краљевства за време владе Вилијама Гледстона, 1887. године. На овом месту можемо скренути пажњу да ни у то време није постојала једногласна осуда поступака Ирске партије у парламенту. Већ тада се на овај проблем гледало са великом пажњом. Још је 1891. године речено: „*Cloture*¹⁰ је у Енглеској уведен да потисне Парнела и његов *home rule*, али није успео у свом циљу, и либерали су ти који су коначно били присиљени да постану *home rulers*.“¹¹ Државник Џон Морли у једном чланку пише са неодобравањем према покличима против опструкције у Дому комуна: „Био је

⁸ Брајс, *Савремене демократије*, 19.

⁹ Hans Baerwald, “Parliament and Parliamentarians in Japan,” *Pacific Affairs* XXXVII, no. 3 (1964): 273.

¹⁰ О институту *cloture* (KLO-cher) биће више речи у наредним поглављима.

¹¹ Термин *home rule* би се могао објаснити као захтев за већим обимом овлашћења која се тичу (само)управљања над неким ентитетом, у овом случају над Ирском.

то сам дом“, алудирајући на прошлогодишњи бурни сазив парламента, „који је направио од парламентарне владе ругло, мењајући саму функцију због које сам и постоји, функцију зрелог и свестраног разматрања, у брзање и пометњу која наликује ученицима који у брзини олако прелазе преко последње стране неке лекције.“¹² Као закључак који заиста захтева пажњу јавља се следећа мисао: „Није ли очевидно да су владине очи отворене (у погледу Ирског проблема – додао Б. Р.) управо кроз упорност ирске партије? Ако је тако, онда је оно што називамо опструкција нешто веома другачије од сувопарне и бесмислене изопачености за какву је држи јавност на основу добијених извештаја са парламентарних седница.“¹³

Легалност, легитимност и последице опструкције

Иако се на опструкцију углавном гледа са потпуним неодобравањем, треба имати у виду да се њена природа мора дубље објаснити, па тек после тога дати коначан суд о њеној (не)вредности. Морају се, пре свега, размотрити разлози због којих до ње долази и одмерити последице које за њом остају. Тек пошто се ово испита може се приступити разматрању правних средстава за санирање опструкције ако и када је то пожељно.

Строго позитивистички гледано, опструкција (у ужем смислу) не представља противправно дељање оних који га предузимају. Зато је појам опструкције великим делом политички обојен појам, али ипак не потпуно. Он се налази на међи политике и права. Правне установе, као што смо већ напоменули, бивају створене ради неког циља, оне имају одређену сврху, те изигравање сврхе путем правом признатих средстава ипак представља правно релевантно понашање – у смислу да такво понашање треба санкционисати. Немогуће је избећи поређење између опструкције парламента у парламентарном праву, с једне стране, и злоупотребе права у грађанском праву, са друге. Нико се не може користити правом противно сврси ради које је оно установљено.

Сви парламентарци ће се, без сумње, када су свесни да злоупотребљавају неки институт, позвати на чувено начело – што није забрањено, самим тим је допуштено. То је углавном и аргумент о који се правна осуда опструкције спотиче, те повлачи. Ипак мислимо да је то погрешан прилаз целом проблему, односно да одбрана опструкциониста употребом поменутог правног начела није без недостатака. Односно, није самим навођењем тог начела речено све што се на ту тему има рећи. На овом месту ћемо ту тврдњу помоћу речима Слободана Јовановића: „Пре свега треба рећи да је Продановић тачно утврдио *значај* (курзивом – Б. Р.) који у парламентарном праву може имати једно начело: „Што није забрањено, самим је тим допуштено“. То је једно начело које не важи за поједине посланике него за Скупштину као целину. Посланици могу чинити само оно што им закон изреком допушта... а не све оно што им закон изреком није забранио. Али, на основу тога што је, у недостатку законских прописа, Скупштина власна да сама регулише своје унутрашње ствари (право аутономије), она може, ако хоће, допустити посланицима и оне радње које изреком не забрањује. Разуме се да то увек остаје само један акт њене толеранције – акт који може у свако доба

¹² *The New York Times*, February 8, 1891.

¹³ *Ibid.*

бити опозван, и на коме посланици нису у стању засновати никакво право.¹⁴

Но, са политиколошке тачке гледишта ствар је понешто другачија. На опструкцију се ту може гледати као на легитимно средство парламентарне мањине. Можемо поставити питање да ли се опструкција може представити као инструмент којим се парламентарна мањина служи не би ли освојила политичке поене код гласача? Да ли опозиција има „право“ да на себе преузме ризик да помоћу правно нејасних одредби пословника или његових недоречености спречи доношење извесног акта, по цену да на следећим изборима, уколико јавност такав поступак не одобри, изгуби део својих гласача? Са извесном дозом идеализма могло би се бранити становиште да опструкција представља једну врсту политичке залог – једна партија предузима потенцијално компромитујуће, парламенту недостојне радње, али их ипак заогрће у правну форму, те на тај начин залаже свој кредибилитет и углед који ће јој или бити „враћен“ на наредним парламентарним изборима кроз већи број добијених гласова, или ће залога пропасти и гласачи ће своје гласове усмерити у другом правцу, имплицитно осуђујући поступке странке-опструкционаша.

Но, овакав поглед на ствари није утемељен на реалности. „У Енглеској, влада, кад трпи због првог зла (опструкције – додао Б. Р.), обично верује да би бирачи казнили опструкционисте тако што их на првим наредним изборима не би поново изабрали за посланике; с друге стране, ови посланици, кад се умире закључењем расправе, верују да ће их бирачи поново изабрати и осудити владу. Али се ниједна од овде две ствари не догађа. Бирачи не испитују разлоге свађе, него нападају обе странке и жале за оним старим данима кад ни већина ни мањина нису искоришћавале своја права до крајњих законских граница.“¹⁵

Јелинек уочава срж проблема када поставља питање: „Може ли мањина оправдано издејствовати своју вољу над већином до те мере да изнуди од ње напуштање предложених аката? Другим речима, да ли је дозвољено признати мањини одлучујући удео у вршењу власти?“¹⁶

Наравно, неспорно је да је једина санкција која може погодити опструкционаша управо политичка санкција, а никако правна (наравно само ако је реч о опструкцији у ужем смислу).

Међутим, сваки покушај да се опструкција легитимизира мора се повући пред чињеницом да она не може имати конструктивно дејство (уколико се њој прибегава кроз један дужи временски период). Када постоји потреба за доношењем нових правних аката, опструкција то онемогућава успоравајући правну трансформацију једне државе, али чак и када не постоји потреба за правним реформама, она одузима ауторитет свим политичким расправама које се воде у парламенту. Као што Јелинек увиђа: „Не може се игнорисати чињеница, мада опструкционисти често пропуштају да је увиде, да опструкција ратује не само против права парламентарне већине да доноси одлуке, већ и против самих парламената као институција.“¹⁷

У крајњој линији, тешко се може замислити да би партија која је некада деловала као опструкциониста била спремна да, пошто постане владајућа партија, дозволи опозицији да се користи истим средствима.

¹⁴ Слободан Јовановић, „Парламентарна хроника“, 447.

¹⁵ Брајс, *Савремене демократије*, 21.

¹⁶ Jellinek, „Parliamentary obstruction“, 580.

¹⁷ Ibid., 579.

Правни инструменти за сузбијање опструкције

Разлоге за постојање опструкције не треба тражити у некавалитетним пословницима, јер они који желе да осујете рад парламента увек ће за то наћи начина. Ниједан акт не може (и не треба) бити толико прецизан и минуциозан да потпуно искључи могућност свог еластичнијег тумачења. Већа ће бити опасност од покушаја доношења таквог пословника, који би кренуо за тиме да у потпуности онемогући опструкцију, него од доношења пословника који ће тежити само да опструкцију у разумној мери отежа.

Дакле, повремена саботажа рада парламента се не може избећи, те се и не мора тежити њеној елиминацији путем правних забрана у свим случајевима, „али тврдоглава, систематична опструкција повлачи узнемиравајуће питање: Како се против ње борити и како је савладати?... Одговор на њега на први поглед изгледа неуобичајено једноставан: важећа правила би требало променити како би се изашло у сусрет проблему. Али до најлакше солуције је често најтеже доћи; а чак и тамо где се те промене лако могу осигурати, најопасније последице тек могу доћи. Лек је често не мање опаснији од болести.“¹⁸ Додајмо томе као закључак следеће речи Слободана Јовановића: „Кад се у једној земљи опазе да пословник даје *сувише* могућности (курзивом – Б. Р.) за опструкцију, ту се обично приступа промени пословника, како би се опструкцији одузела законска основа... Опструкција се свугде сматра као једно зло, које парламенат има права да бије у главу, под условом само да му претходно скине законску форму.“¹⁹

У САД главно место у борби против опструкције има институт *cloture*. *Cloture* је иницијатива или процес усмерен да дебату приведе брзом крају. Ова процедура је усвојена у САД као одговор на поступке сенатора који су покушали да опструирају (гусаре) закон за наоружавање трговачких бродова САД-а. Председник Вудро Вилсон је ургирао за промену правила у Сенату како би осујетио оно што је он сам назвао „малом групом људи са пуно воље (*little group of willful men*)“. Сенат је увео *cloture* у форми правила 22 (*Rule 22*), 8. марта 1917. године. Но, овај институт је доживео промене, да би своју коначну физиономију добио 1975. године.

У почетку, *cloture* је захтевао квалификовану већину од две трећине свих сенатора „присутних и гласалих (*present and voting*)“. На пример, ако би свих 100 сенатора гласало за иницирање овог института, 67 од укупног броја тих гласова би морало бити у корист примене овог института да би успео. Ако би, са друге стране, гласало само 80 сенатора, било би потребно само 54 гласа како би се *cloture* применио.

Овако је било до 1975. године, када је већина у Сенату (коју су чинили чланови демократске партије) прибавила 61 сенаторско место и смањила број сенатора потребних за успех овог института на три петине (односно 60 од 100). Међутим, као компромис у корист оних који су били против ове промене, ново правило је такође унело и промену за утврђивање броја гласова који је потребан за пролаз *cloture*-а од сенатора „присутних и гласајућих“ на сенаторе „прописно изабране и заклете“. Стога, 60 гласова у корист предлога би било потребно без обзира да ли је сваки сенатор гласао. Једини случај када би био потребан мањи

¹⁸ Ibid., 582.

¹⁹ Слободан Јовановић, „Парламентарна хроника“, 412.

број гласова у корист предлога постојао би у случају да је неко сенаторско место упражњено. Ова верзија cloture правила знатно олакшава већини у Сенату да активира овај институт.

Но, овде је јачко битно скренути пажњу на један врло важан изузетак од горе наведеног правила. „Три петине“ верзија cloture-а се не односи на предлоге којима се настоје окончати опструкције усмерене на промену правила Сената. Да би cloture окончао расправу која се води око промене правила Сената, важи старо правило, односно потребно је две трећине сенатора „присутних и гласајућих“.

Сама процедура за примену овог института је следећа:

- Најмање 16 сенатора мора да потпише петицију за иницирање cloture-а;
- Петиција се може представити прекидајући притом говор који сенатор у том тренутку држи;
- Чиновник чита петицију;
- Петиција се затим игнорише цео један дан током кога Сенат засед;
- Другог дана током кога је Сенат заседао после представљања петиције, након што је Сенат заседао један сат, долази до утврђивања кворума како би се установило да ли је већина сенатора присутна;
- Председник Сената представља петицију;
- Сенат гласа поводом петиције;
- Пошто је петиција за cloture прихваћена, следећа ограничења важе:
 - Не више од 30 часова дебате може уследити;
 - Ниједан сенатор не може држати говор дуже од једног сата;
 - Ниједан амандман се не може уложити осим ако је био поднет на дан између представљања петиције и гласања о истој;
 - Сви амандмани морају бити релевантни у односу на дебату;
 - Ниједан други предмет се не може разматрати док се питање због кога је cloture покренут не разреши.

Интересантно је осврнути се на један куриозитет када је реч о увођењу горе поменутог правила у САД. Наиме, политиколози су се поделили око питања да ли је пре увођења cloture-а било више потреба за великим коалицијама како би се опструкција спречила, или је и пре увођења тог правила Сенат био већинско тело где су опструкције ретко успевале. Парадоксално, утврђено је да су „слабе већине биле прилично успешне у доношењу закона током тзв. pre-cloture Сената. Но, у то време мањине су успешније опструирале рад Сената када се време заседања приближавало крају (тзв. lame duck sessions).“²⁰ Стога одређени аутори уочавају да је „ова чињеница конзистентна са тврдњом да је cloture правило било делом усмерено на умањење несигурности коју су представљале мале групе опструкциониста ишчекујући крајеве заседања.“²¹

Уједињено Краљевство, наравно, има дугу традицију парламентарне опструкције и механизма за њено сузбијање. Предлог за затварање расправе (closure; cloture) може бити усвојен у Дому комуна и у Дому лордова обичном

²⁰ Gregory Wawro and Eric Schickler, “Where’s the Pivot? Obstruction and Lawmaking in the Pre-Closure Senate,” *American Journal of Political Science* XLVIII, no. 4, (October 2004): 759.

²¹ Ibid., 759.

већином парламентарца. Такође, у Дому комуна, најмање 100 чланова парламента мора гласати у корист предлога како би он био усвојен. Другим речима, да би био усвојен „предлог за затварање расправе мора освојити већину, али не мање од 100 гласова у доњем дому“.²² Постоји, такође, још једна разлика између доњег и горњег дома када је реч о изгласавању овог предлога. Спикер Дома комуна може одлучити да одбије предлог за затварање расправе ако сматра да је недовољно дебатовано, или ако се ова процедура користи како би се повредило право мањине у парламенту. Спикер горњег дома не поседује еквивалент овог дискреционог овлашћења. Сматрамо да је решење усвојено у доњем дому изузетно добро будући да га карактерише извесна еластичност – оличена у институцији спикера, који има овлашћење да спречи злоупотребу предлога за затварање расправе, те заштити мањину. Управо у овом случају видимо прави смисао спикера, али и његову изузетну важност у парламенту. Није ни чудо што „спикер мора бити политички неутралан... Да би један парламентарца био изабран за спикера, он мора бити неспорна личност, па влада пре кандидовања једног посланика за спикера претходно консултује опозицију о томе да ли се ова његовом предлогу противи или не.“²³ Он, у случају изгласавања овог предлога, има како улогу судије (јер цени да ли је повређено право мањине), тако и улогу једног изузетног политичког фактора, те је и разумљиво што се од њега захтева да буде особа изузетних квалитета. О томе колики се кредибилитет даје спикерима говори чињеница да чак и у случајевима промене већине у парламенту, нова већина, по правилу, пристаје да спикер остане иста личност као у времену када је та странка била у опозицији.

Такође постоји и „тзв. процедура гиљотине (guillotine procedure), која допушта влади да затвори дебату о било ком индивидуалном питању које се тиче предлога. Ако влада сматра да је предлог посебно значајан и да дебата тешко напредује, она може да предложи прерасподелу времена за дискусију и да ограничи време говора о сваком поједином питању... Када време за дебату истекне прелази се на гласање о предлогу... У овом случају парламентарној опозицији стоје на располагању две могућности. Једна је да успори дебату, и тада се задржава само на делу предлога, или да буде кооперативна и са владом дебатује само о најважнијим тачкама предлога закона (Mény & Knapp, 1998, p. 204).“²⁴ Дакле, процедура гиљотине се активира од стране владе, у односу на предлог закона на који ће и бити примењена. У свом предлогу да се примени процедура гиљотине влада у детаље одређује време у оквиру кога одређена питања везана за предлог закона морају бити решена. Интересантно је напоменути да се и о самом предлогу за покретање процедуре гиљотине може дискутовати. Ипак, таква дискусија је временски ограничена на 3 сата. Уз то, владин предлог може садржати захтев да се рад на предлогу закона доврши до тачно одређеног датума, односно после фиксно одређеног времена, где би у, том случају, време које отпада на дискусију о самом предлогу за покретање процедуре гиљотине било одузето од преосталог времена које се може „потрошити“ за рад на законском предлогу. Када време које је влада одредила за рад на законском предлогу протекне, приступа се гласању о свим питањима која се тичу тог законског предлога.

²² Пејић, *Парламентарно право*, 143.

²³ Марковић, *Уставно право и политичке институције*, 384-385.

²⁴ Пејић, *Парламентарно право*, 143.

Француска је следила британски пример у сукобљавању са опструкцијом. Опструкционистичке тактике су употребљаване како од деснице, тако и од стране социјалиста. У новије време јако популаран метод опструкције у Француској представља стављање апсурдно великог броја амандмана на законске предлоге. Пракса је пребогата тим примерима, те ћемо овде само споменути до сада необорен рекорд у Француској, а вероватно и у свету. У августу 2006. године социјалисти и комунисти су поднели 137.449 амандмана на закон који је за циљ имао приватизацију GDF-a (Gaz de France). Додаћемо само још и то да би нормална парламентарна процедура захтевала 10 година за изгласавање свих амандмана.²⁵

Влада има на располагању два главна средства за сузбијање опструкције. На основу члана 49.3 влада је овлашћена да усвоји законски предлог ако дебата сувише дуго траје. Она то може учинити тако што ће поставити питање свог поверења у Националној скупштини. „У том случају, предлог закона се сматра усвојеним уколико у року од 72 сата не буде изгласано неповреће влади апсолутном већином гласова свих посланика.“²⁶ Но, уставни закон, усвојен 21. јула 2008. године, изменио је члан 49 Устава и ступио је на снагу 1. марта 2009. године. Према овим променама, премијер се може користити процедуром параграфа 3 само:

- за нацрт закона о јавним финансијама (годишњи буџет),
- за нацрте закона о финансирању социјалног осигурања и
- за још један закон који је предложен током парламентарног заседања,

било од стране владе, било од стране парламентарца.

Такође, „користећи одредбу Устава (art. 44.3C), влада може захтевати „блокирано“ гласање о комплетном тексту, укључујући само оне амандмане које је сама влада одобрила.“²⁷ Однос владе и парламента у Француској се може свести на следеће: „Влада има контролу над дневним редом парламента, моћ да прихвати или одбије амандмане, моћ да свако гласање претвори у гласање о поверењу и моћ да спроведе генерално гласање на владине предлоге без прихватања било каквих амандмана.“²⁸

Слично као и у САД, наведени инструменти нису остварили очекивани ефекат. „Упркос претњи *vote bloqué* или члана 49-3, парламент је повећао употребу своје моћи да опструира и одлаже легислацију.“²⁹

²⁵ Процена наведена према <http://en.wikipedia.org/wiki/Filibuster>, (23.6.2009).

²⁶ Пејић, *Парламентарно право*, 144.

²⁷ Ibid.

²⁸ Frank R. Baumgartner, "Parliament's Capacity to Expand Political Controversy in France," *Legislative Studies Quarterly* XII, no. 1 (February 1987): 36.

²⁹ Andrew Knapp and Vincent Wright, *The Government and Politics of France* (London-New York: Routledge, 2006), 162.

Закључак

Онемогућавање опструкције се постиже применом разних института – cloture, bloc vote, гиљотина итд. Ипак, мора се приметити да је опструкцију као такву немогуће одвојити и неутралисати без остатака. Када се намерава сузбијање опструкције, као скоро неодвојива пратећа последица тако спроведене намере јавља се уједно и сузбијање функције расправности у парламенту. „Таквим мерама (мисли се на мере за сузбијање опструкције – додао Б. Р.) активност парламента је нужно сведена у врло уске оквире; и што се више ово ограничење спроводи, парламент све више личи на машину за гласање.“³⁰ Јелинек наводи пример једног парламента код кога опструкција није практично била могућа, али уједно наглашава како је безначајну улогу тај парламент имао у своје време.³¹ Парламент мора имати могућност свестраног расправљања; ако је цена коју мора да плати за то опструкција, њу треба платити. Колико је ово питање задобило пажњу великана јасно нам показује следећи одломак – „Проблем апсолутизовања начела већине, посебно нарушавање законитости које је из њега произлазило, с једне стране, и упорна опструкција, с друге стране, добили су значајно место у Јовановићевим Хроникама. Третирајући их као питања која се тичу самих темеља парламентарног режима, Јовановић је у сваком конкретном случају који је расправљао подсећао на примарност начела законитости над начелом владавине већине, с једне стране, али и на примарност ефикасности институција у односу на интерес мањине, с друге стране“³². То не значи, дакле, да поводом ње не треба ништа предузимати, већ само да се то чини обазриво. Морају се пажљиво извагати предности различитих регулативних решења која се намеравају имплементирати у парламентарни пословник. Уз то, треба нарочито скренути пажњу на то да, „када не преостане више метода за спровођење опструкције у оквиру правила, одлучна мањина ће посегнути за методима противним правилима. Против појединачних чланова, у таквим случајевима, строге дисциплинске мере могу бити корисне; али истеривање целих партија из парламента значи само да ће се борба из парламента пренети на улице.“³³

Право није свемоћно и наивно је веровати да ће један институт искоренити опструкцију и то поготово када је она толико добила на замаху. Правним регулисањем овог проблема можемо се само надати да ће се опструирање рада парламента умањити, а никако елиминисати. За крај овог рада навешћемо Јелинекове речи: „Нема гаранције да ће мењањем правила о реду у парламенту опструкција свугде бити сузбијена. Све зависи у конкретном случају од степена часности коју поседује народ. Ако је народ у стању интерног нереда, раздвојен неизлечивим антагонизмима, онда је опструкција само симптом опште социјалне болести.“³⁴

³⁰ Jellinek, “Parliamentary obstruction,” 584.

³¹ Ibid., 585. Мисли се на законодавно тело Француске за време Првог царства.

³² Олга Поповић-Обрадовић, „Парламентарна хроника Слободана Јовановића,“ у: *Зборник радова са научног скупа „Слободан Јовановић – личност и дело”*, 576 (Београд: САНУ, 1998).

³³ Jellinek, “Parliamentary obstruction,” 585.

³⁴ Ibid.

Литература:

- Baerwald, Hans. "Parliament and Parliamentarians in Japan." *Pacific Affairs* XXXVII, no. 3, 1964.
- Baumgartner, Frank R. "Parliament's Capacity to Expand Political Controversy in France." *Legislative Studies Quarterly* XII, no. 1 (1987).
- Брајс, Џејмс. *Савремене демократије III*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1933.
- Jellinek, George. "Parliamentary obstruction." *Political Science Quarterly* XIX, no. 4 (1904).
- Јовановић, Слободан. „Парламентарна хроника.“ *Архив за друштвене и правне науке* II. бр. 5 (1906)
- Knapp, Andrew and Vincent Wright. *The Government and Politics of France*. London-New York: Routledge, 2006.
- Марковић, Ратко. *Уставно право и политичке институције*. Београд: ИПД Јустинијан, 2006.
- Пејић, Ирена. *Парламентарно право*. Ниш: Правни факултет, Центар за публикације, 2006.
- Петров, Владан. „(Не)моћ модерног парламента.“ *Правни живот* DXXIV, бр. 14 (2008).
- Поповић-Обрадовић, Олга. „Парламентарна хроника Слободана Јовановића.“ у: *Зборник радова са научног скупа „Слободан Јовановић – личност и дело”*. Београд: САНУ, 1998.
- Wawro, Gregory and Eric Schickler. "Where's the Pivot? Obstruction and Lawmaking in the Pre-Cloture Senate." *American Journal of Political Science* XLVIII, no. 4 (2004).

Summary

Boris Radojicic

Parliamentary Obstruction

Key words: *Parliament, Obstruction, Opposition.*

For jurists the most important task is the selection of such legal instruments which will in the greatest measure be compatible with the existing political and cultural situation. If it is necessary to implement the rules for suppression of obstruction, that fact already indicates that the political situation in the state is very unstable, so the whole problem should be approached with great caution. And in fact, if we look back in the past we will notice that the creation of rules for the suppression of obstruction has always occurred in moments of extreme political tension and instability. The problem then is not in the different programs of political parties but rather in the absolute resolve of one party to oppose the political program of the ruling party at any cost. This strikes at the very foundations of democracy which is above all built on the idea of a constructive dialog between the majority and the minority. In that situation law is called forth to prevent such behavior but it can never be stressed out enough that it is unable to do so on its own. In this case law fights only against external manifestations, that is, against the very behavior that paralyses the parliament. The cause of such behavior remains outside the reach of law and represents the part of human nature which law cannot interfere with.

СТАЊЕ ДИСЦИПЛИНЕ

Француска историографија у XX веку – изазов мултидисциплинарности

Апстракт: *Рад разматра развој француске историографије у XX веку, обележен искуством мултидисциплинарности које доводи да садржајног и методолошког богаћења историјских истраживања. Француска историографија тако пружа пример динамичне, инвентивне науке која ревалоризује предмет свог проучавања и своју друштвену улогу.*

Кључне речи: *историографија, мултидисциплинарност, школа метода, Анали, историја међународних односа, нова политичка историја*

„Има стотину начина да се пише историја.“
Гизо

Тежњу за испуњењем античког идеала који је историји наменио да буде „светлост истине и учитељица живота“ обележиле су несталности и промене. Ипак, између реторике, религије и филозофије које су свест о прошлом пратиле у њеном вековном развоју очувала се порука познате латинске максиме. Деветнаесто столеће, луцидно названо „веком историје“, ¹ пружило је поуздана мерила која су историју утврдила као науку о прошлости, као објективну слику ишчезлог живота. Историчари следеће генерације имали су знања и смелости да оспоре илузију својих учитеља како би тиме протегли видик професије и обогатили смисао науке којој су се посветили. Дух иновације и промене у историографији 20. века стигао је из Француске, ² а према речима Жака Ле Гофа „нова историја“ је „у суштини француска историја“. ³ Окрећемо јој се, јер својим богатством буди пажњу, а ученошћу и лепотом открива пуни смисао свог научног позвања.

Главно место у развоју француске историографије у претходном веку припада школи Анала. Четири генерације историчара окупљене око истоименог часописа стоје иза духовног подухвата који на сусрету историје и других дисциплина трага за *тоталном историјом*. Њен продор одвија се етапно: прва генерација аналита (1929– 1940) бори се за легитимитет наспрам владајуће, традиционалне историје; друга (1946– 1970) односи превагу и може се у пуној мери сматрати школом; трећа (1970–1988) је обележена великом садржајном разноврсношћу. Четврта генерација (након „критичког обрта“ 1988) не одступа од наслеђа Анала, али је под знатним утицајем струја које долазе из Сједињених

¹ Šarl-Olivije Karbonel, *Istoriografija* (Beograd: Plato, 1999), 80.

² Peter Burke, *Revolucija v francoskem zgodovinoписju* (Ljubljana: ŠKUC Znanstveni inštitut FF, 1993), 7.

³ Karbonel, *Istoriografija*, 104.

Држава, Велике Британије, Немачке, Италије.⁴ Поред школе Анала, нашу пажњу привлаче и школа историје међународних односа Пјера Ренувена која је тематски и методолошки обновила стару дипломатску историју, као и нова школа политичке и културне историје која је концептуално освежила традиционалну обраду ових тема. Протекло столеће у француској историографији одликује динамична супротстављеност поменутих праваца, али и снажан институционални развој који је историографији пружио изузетне стваралачке могућности.

Од историје приче до историје проблема

Када се у Стразбуру 1929. године појавио први број часописа *Анали за економску и друштвену историју*, његови покретачи Лисјен Февр и Марк Блок имали су пред собом учење тзв. школе метода. Израсла у традицији немачког историзма и француског позитивизма 19. века, ова школа је непосредно утицала на историографско стваралаштво у периоду 1880–1930. Које су биле одлике овог *ancien régime*-а историјске науке?

Несрећно названа позитивизмом, француска историографија из последње четвртине 19. века је у тесној духовној вези са стварањем Треће републике. Установљење историје као науке која објективно приказује прошлост, израз је културног модела који изграђује либерална републиканска интелигенција. Световном и лаичком школству историја пружа неопходан вредносни оквир. Она је гарант историјског континуитета француске нације и државе који свој логичан исход проналазе у републиканским установама; она умирује француску историју под ореолом нације.⁵ Заговорници школе метода су истакнути професори Сорбоне, Практичне школе и *École Normale Supérieure* који припадају антиклерикалном и републиканском миљеу. Стварају нови систем образовања, пишу нове уџбенике као темељ републиканске обнове након пораза Другог царства 1870. године. Они постављају високе професионалне домете, развијају институције и стварају нове научне центре, али и сами припадају једном политичком тренутку. Њихов основни програм излаже Габријел Моно у уводном чланку првог броја Историјског часописа 1876. године. Историја постаје наука са строго утврђеним правилима о прикупљању и анализи историјских извора и утврђивању историјских чињеница. Смисао историјске науке одређује „научна метода“ која усмерава проучавање на „велику“ историју, државу и њене институције, појединачне догађаје и личности који припадају свету политике, дипломатије и рата; проучавају се скоро искључиво писани извори; тежња за пуном објективношћу наводи на мирно изношење садржаја извора и устручавање од слободније интерпретације.⁶ Њен је узор немачка ерудиција са филолошком критиком, добро развијеним помоћним историјским наукама, културом објављивања историјских извора. Ранке, Момзен, Дројзен велики су представници немачке школе у чијој духовној снази француски историчари траже узор за свој научни и морални препород. Историчар и министар образовања, врло заслужан за продор историје у школске

⁴ Jean-Claude Ruano-Borbalan, *L'histoire aujourd'hui* (Paris: Sciences humaines, 1999), 274–276.

⁵ Франсоа Фире, *Радионица историје* (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994), 161–162.

⁶ Guy Bourdieu и Martin Hervé, *Les écoles historiques* (Paris: Seuil, 1997), 209–210.

програме, Виктор Дириј 1868. године оснива Практичну школу високих студија (*École pratique des hautes études*) по узору на семинаре немачких универзитета. Најистакнутији француски историчари, као што су Габријел Моно, Ернест Лавис и Шарл Сењобос, проводе више година на студијама у Немачкој. Синтеза позитивистичких погледа појављује се у приручнику *Увод у историјске студије* (1898) професора Сорбоне Шарла Виктора Ланглоаа и Шарла Сењобоса, али и у обимним прегледима које уређује Ернест Лавис: *Опита историја од четвртог века до наших дана*, 12 томова (1892–1901), са Алфредом Рамбоом; *Историја Француске од почетака до Револуције*, 19 томова (1903–1911), као и *Историја савремене Француске од Револуције до мира 1919*, 10 томова (1921–1922). Узорна трезвеност француских методичара обезбеђује строгу научну обраду политичке, догађајне историје. Иако је њен предмет сужен, школа метода осигурава солидне научне темеље на којима се развијају доцнија постигнућа школе Анала.

Лисјен Февр и Марк Блок стасавају у окриљу школе метода. Студирају на *École Normale Supérieure*, а затим су стипендисти Тјерове фондације у Паризу. Февр докторира 1911. тезом *Филип II и Франси-Конте: студије из политичке, верске и друштвене историје*, а Блок 1920. године (*Краљеви и кметови: једно поглавље историје Капета*). Срећу се у Стразбуру 1920. године, у покрајини повраћеној од Немаца, на „најсјајнијем“ француском универзитету, како је писао Фернан Бродел. Иза њих је ратно искуство, као и велики истраживачки елан који усмеравају у „борбу за историју“. Осећајући критичност тренутка у коме се историја налази, zasiћеност школе метода, као и неистраженост бројних области људске прошлости, они обнављају немали новаторски дух који је већ указао на могућност и потребу „нове историје“. На овакав њен развој утичу политичке промене у Европи, дух релативизма, све развијеније друштвене науке и потреба за редефинисањем предмета и улоге историјске науке.⁷ „Оним што се у међувремену збило пољуљана је некритичка вера у државу, власт, силу, не само као покретаче историјских збивања, већ и као једине праве предмете историчаревог занимања.“⁸

Обнављајући традицију која је ишла од Волтеровог проучавања цивилизације, преко Мишлеа и Буркхарта, „дисидената XIX века“, до Лампрехтовог залагања за „колективну историју“ ослоњену на друге друштвене науке,⁹ стразбуршки професори (а у кругу Февра и Блока су и Шарл Блондел, Габријел Ле Бра, Андре Пиганиол, Едмон Перен и Жорж Лефевр) полазе од темељног питања: чему служи историја? Њихово непосредно искуство са духом „нове историје“ је у кругу Анрија Бера који од 1900. издаје *Часопис за историјску синтезу*. Главни сусрет имају са социологијом Емила Диркема која амбициозно жели да буде врховна наука о друштву, којој историја може само емпирички да послужи. Диркемово проучавање друштва које прате на страницама *Годишњака за социологију* покренутог 1898. године на њих има далекосежне утицаје; али „нова историја“ жели да сама преузме водећу улогу као темељна друштвена наука. Зато она као своје основно полазиште

⁷ Christian Delacroix, François Dosse et Patrick Garcia, *Les courants historiques en France: 19e-20e siècle* (Paris: Armand Colin, 2005), 136.

⁸ Сима Ћирковић, *О историографији и методологији* (Београд: Историјски институт, 2007), 332.

⁹ Piter Berk, *Istorija i društvena teorija* (Beograd: Equilibrium, 2002), 22.

узима отворени, слободни и критички дијалог са другим хуманистичким дисциплинама: социологијом, географијом, демографијом, економијом, статистиком, психологијом, лингвистиком, етнологијом, антропологијом. Тако обогаћен приступ историчарима отвара широке истраживачке могућности, прелаз са политичке и војне историје на историју укупних људских делатности у друштву. Друштвена историја стиче зрелост и позитивисти је више не могу одбацити као делатност старинара XVII века. Одбацујући наративност, историја постаје аналитичка, историја проблема. У средишту историје за коју се залажу Анали, је ново виђење историјских извора и чињеница. Чињенице не постоје по себи, оне нису дате да их историчар само прикаже по Ранкеовој формули *wie es eigentlich gewesen* (како је уистину било); оне се рађају у историчаревом уму.¹⁰ Февр и Блок не поричу значај емпиризма, али га виде само као неопходну, припремну фазу. Историчару је потребна хипотеза, теорија којом ће се проблемски приближити чињеницама, „конструктивни поступак“ који ће осим историјског факта осветлити и једно историјско објашњење.¹¹ „Обрађивати неку чињеницу, то значи градити. Ако хоћете, то значи прибавити одговор на неко питање. А ако не постоји питање, онда постоји само ништавило.“¹² Они одбацују апсолутну објективност историјске науке, јер је она „кћерка свога времена“, а не пристају ни на законитост историјског развоја.¹³ Филозофија историје је за њих спекулација; историја је бескрајно сложена, тврди Февр,¹⁴ а за Блока је то једини прави реализам.¹⁵ Позив Диркемовог следбеника Франсоа Симијана на одбацивање трију идола: индивидуалног, политичког и хронолошког постиже пуно остварење. Предмет аналитичке историје су структуре друштвеног и економског карактера у синхронијској, а не дијахронијској димензији.¹⁶ Овај обрт доводи до тога да „традиционални садржаји историје...поступно се замијењују интересом за материјалну производњу, кретање цијена, економске циклусе, социјалну мобилност...технику, религију, менталитете“.¹⁷

Након плодног периода у Стразбуру, Лисјен Февр и Марк Блок прелазе у Париз. Февр је добио место на Колеж д Франс, на катедри која је носила назив Историја модерне цивилизације. Блоку ће три године доцније поћи за руком да наследи Анрија Озера на катедри економске историје на Сорбони. Биле су то одсудне године које су припремиле послератни тријумф Анала. Блок, међутим, то није дочекао: страдао је у Покрету Отпора у околини Лиона 1944. године.

Уверени у комплементарност наука о човеку, Февр и Блок стварају врло подстицајна дела. Узевши за своју тезу област Франш Контеа у време Филипа II, Февр је значајно развио учење о „геоисторији“ Пола Видала де ла Блаша. Одбацујући детерминизам, он доводи у везу географске чиниоце и људску делатност у облику могућности које једна средина пружа. Заснивајући

¹⁰ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 142.

¹¹ Ibid., 144.

¹² Лисјен Февр, *Борба за историју* (Београд: СКЗ, 2004), 16.

¹³ Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja* (Zagreb: Liber, 2001), 215.

¹⁴ Вероник Сал, ур., *Историчари*, (Београд: Clio, 2008), 67.

¹⁵ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 140.

¹⁶ Gross, *Suvremena historiografija*, 215.

¹⁷ Ibid., 21.

нови вид биографије, подстакнут колективном психологијом Анри Валона, пише о Лутеру и Раблеу. Он разматра „колективне представе“ чиме започиње историју менталитета.¹⁸ Његово посматрање „великих личности“ само је мост до изучавања осећајности и „менталног оруђа“, као свестраног проучавања цивилизација у прошлости.

Блок је своју пажњу усмерио на економску и друштвену историју средњег века. Његови радови *Краљеви чудотворци*, *Оригинална обележја француске аграрне историје* и *Феудално друштво* постављају суштинске основе једног новог проучавања средњег века, ослоњеног на тоталитет историјских процеса. Они откривају мали утицај Маркса, али је зато Блок одличан ученик Емила Диркема и Анрија Пирена. У свом заветном тексту *Одбрана историје или занат историчара*, писаном под немачком окупацијом, Блок је сажео дубоку хуманистичку, антиполитичку поруку својих научних уверења: „Наша мисаона атмосфера није више иста. Кинетичка теорија о гасовима, ајнштајновска механика, теорија кванта дубоко су измениле замисао коју смо још јуче имали о науци. Оне је нису умањиле. Али су је учиниле гипкијом... Ми смо, дакле, одсад много боље припремљени да прихватимо да, и кад није у стању да врши доказивање еуклидовских или непроменљивих закона понављања, једно сазнање ипак може да тежи ка имену научног.“¹⁹

Поткрепљујући своју теоријску критику традиционалне историографије оригиналним остварењима, Февр у области геоисторије и историје менталитета, а Блок синтетским обухватањем средњовековне друштвене и економске историје, први аналисти отварају човека ка његовој природној и друштвеној средини и откривају слојевитост његовог историјског искуства. Са националног, историја прелази на социјални престо. Подстакавши двоструку хуманизацију историје, проширивањем њеног предмета и реафирмацијом њене друштвене улоге у укупном развоју човечанства, „очеви оснивачи“ Анала припремили су свеобухватни академски продор ове историографске школе након 1945. године.

Царство Фернана Бродела

Обнова научног живота у Француској након Другог светског рата уводи нове институције у којима све видније место заузимају социологија и антропологија. Национални центар за научно истраживање (CNRS), основан за владе Народног фронта, преузима руковођење научним животом Француске. У прерасподели друштвених улога међу хуманистичким дисциплинама, историја настоји да оствари широки програм школе Анала. Већ 1945. године часопис *Анали*. *Зборник за друштвену историју* (како се звао од 1938) мења назив у *Анали*. *Економије, друштва, цивилизације*.²⁰ Лисјен Февр оснива VI секцију Практичне школе 1947. године. Његов главни сарадник је Фернан Бродел, који исте године брани тезу која ће постати једна од најзначајних историјских књига: *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II* (*La Méditerranée et le monde méditerranéen* ¹⁸ Bourdè, *Les écoles historiques*, 216.

¹⁹ Mark Blok, „Odbrana istorije ili zanat istoričara,“ *Treći program Radio Beograda* (proleće 1970): 340–341.

²⁰ Christian Delacroix, François Dosse et Patrick Garcia, *Histoire et historiens en France depuis 1945* (Paris: Armand Colin, 2003), 25.

à l'époque de Philippe II). Бродел преузима вођство школе *Анала* и развија значајну организаторску активност: преузима уредништво часописа, постаје секретар VI секције, управља Центром за историјска истраживања, успоставља широку међународну сарадњу и утиче на развој читаве једне генерације младих историчара. Коначно, 1962. године оснива Дом наука о човеку (*Maison des sciences de l'homme*) којим заокружује своје „царство“.²¹

Фернан Бродел (1902–1985) предводи другу генерацију анализиста која успева не само да афирмише основне предратне поставке својих учитеља него да и значајно обогати наслеђе ове школе. Бродел студира на Сорбони првих година након Првог светског рата; са топлом успоменом сећао се предавања економског историчара Анрија Озера.²² Као професор у Алжиру борави од 1923. до 1932. године, среће Анрија Бера и Анрија Пирена и развија интересовање за медитерански свет о коме ће пријавити и тезу.²³ Преко Бера, Бродел упознаје и Лисјена Февра са којим се састаје и разговара по повратку из Алжира до свог другог одласка, овога пута у Бразил где је добио место предавача на Универзитету у Сао Паолу (1935–1937). Затим у Паризу ступа у Практичну школу високих студија и постаје део интелектуалног круга, једног од оних о чијем необичном значају у француској историји је и сам доцније писао.²⁴ Међутим, рат га одводи у заробљеништво, а његова написана теза пропада. Поступно оживевши дубоко познавање Медитерана и времена Филипа II, Бродел у заробљеништву из сећања поново испишује своју тезу. Након рата брани је код Лисјена Февра. Њено објављивање 1949. изазива огроман утисак у Француској. Бродел затим током више година председава комисијом за агрегацију, наслеђује Февра у Колеж д Франс у коме остаје до 1972. Постаје централна личност *Анала*.²⁵

Померајући своју пажњу са личности на простор, са Филипа II на Медитеран, Бродел развија учење о три времена. Његова редифиниција времена у историји је револуционарна: географско време коме одговара природна околина, друштвено време коме одговарају економски системи, државне целине и процеси, и догађајно време коме одговарају појединачни догађаји. Броделова порука је јасна: са догађајног аспекта, истраживање се преводи на улогу „дуготрајања“ које проучава Феврова геосторија. У једном историјском проучавању на прво место долазе планине, каже Бродел. Клима, рељеф, природне одлике једног поднебља у одређеној мери детерминишу ток људске историје, његове структуре. Оне нису непроменљиве, али, врло дуготрајне, делују као готово неприметне. Њихов отисак у животу људи је дубински. Тако одредивши ритам историје, Бродел посматра структуре, конјунктуре и догађаје. Критичари му приговарају занемаривање политичких догађаја, који за њега нису ништа друго до површински импулси. Главни предмет његовог историографског приступа је слојевитост материјалне културе човека као најшире схваћене друштвене историје, као тоталне историје. Његово велико синтетско дело зато и носи назив: *Материјална цивилизација, економија и капитализам* (*Civilisation matérielle, économie et capitalisme*). Учење о структурама и дугом трајању одговор је на структуралистичко учење Клода

²¹ Ibid., 27-28.

²² Фернан Бродел, *Списи о историји* (Београд: СКЗ, 1992), 12.

²³ Ibid., 16.

²⁴ Ibid., 27.

²⁵ Сал, *Историчари*, 159.

Леви-Строса и његово дело *Историја и етнологија*, објављено исте 1949. Док су Леви-Стросове структуре непроменљиве и ванвременске, Бродел афирмише историјски приступ уводећи тако историју на један равноправан начин у дијалог са другим наукама. „Структуре, осим што су реалитети опазиви током одређеног времена, такође су и аналитичке конструкције које историографију уводе у породицу наука које се служе хипотезама, моделима, једним за историографију новим и примамљивим језиком.“²⁶

Успостављајући везу између поставки својих учитеља и потреба новог времена, Бродел је показао како један историчар може и треба да буде и „економиста, антрополог, демограф, психолог, лингвиста“.²⁷ Не мање од тога, Бродел је афирмисао школу Анала да би, након што је првобитно потиснуо Февровог ученика Робера Мандруа, редакцију часописа 1969. године поверио трећој генерацији аналита: Жаку Ле Гофу, Емануел Ле Роа Ладирију и Марку Фероу.²⁸ Важно је, међутим, поменути још једног доајена француске историографије: Ернеста Лабруса.

Ернест Лабрус (1895–1986) не припада основном језгру аналита, али му се прикључује након Другог светског рата. Марксиста под значајним Жоресовим утицајем, наследник Франсоа Симјана, специјализује се за економску историју. Иако професор на Сорбони, упоришту традиционалне историје, предаје и у IV и потом VI секцији Практичне школе. Међу његовим најзначајнијим радовима су *Нацрт кретања цена и доходака у Француској у XVIII веку* (1932) и *Криза француске економије на крају Старог режима и почетку Револуције* (1943). Са Броделом објављује велику синтезу *Економска и друштвена историја Француске* (1976–1982).²⁹

Одбацујући вулгарни детерминизам, Лабрус је анализирао структуре и конјунктуре, дуго трајање и циклусе, тежећи да укрсти економски, политички и социјални фактор. Примењујући квантификативни метод и окрећући се „демографији, локалној и међународној трговини, аграрној и индустријској производњи“,³⁰ омогућио је широка истраживања регионалне историје. Он уводи појам „серијалне историје“, односно историје сагледане у економским циклусима који имају детерминишући утицај, али тек у садејству са социјалним и политичким кретањима. Цела генерација његових ученика стасала је на економској и демографској историји, а међу њима и Пјер Губер, Пјер Вилар, Емануел Ле Роа Ладири, Морис Агилон, Жорж Диби, Пјер Шони и Мишел Вовел.³¹ Серијална историја је најпре економска, али се преко демографских истраживања (кретања становништва, друштвених диференцијација) отвара ширем социјалном спектру. Из квантификативних прегледа рођења, смрти, крштења, венчања она упире поглед ка новим квалитативним увидима о људским представама о телу, сексуалности, побожности, греху, смрти.³² Ладири и Диби се окрећу историји менталитета која представља нови велики улог школе Анала.

²⁶ Павле Миленковић, *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији* (Нови Сад: Stylos, 2004), 24.

²⁷ Bourd , *Les écoles historiques*, 233.

²⁸ Сал, *Историчари*, 159.

²⁹ Delacroix, *Histoire et historiens en France*, 31–33.

³⁰ Gross, *Suvremena historiografija*, 242.

³¹ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 34.

³² Gross, *Suvremena historiografija*, 253.

Из подрума на таван

Духовита опаска Мишела Вовела по којој је трећа генерација аналита са серијалне економске историје („подрума“) прешла на антрополошки засновану историју менталитета („таван“), оцртава један врло важан прелаз у француској историографији. Символички гледано, он је оличен у Броделовом напуштању руководеће улоге у часопису; његови, пак, дубљи разлози проистичу из опште друштвене климе. Фуко објављује *Археологију знања* 1969. године; етнологија и антропологија у духу структурализма шездесетих година се намећу као замена за Броделов и Лабрусов концепт економског и социо-културног захвата у истраживању. Критичка прерада нових подстицаја из друштвених наука видљива је већ 1974. у зборнику *Faire de l'histoire* који уређују Пјер Нора и Жак Ле Гоф. У оптици историчара, реч је о новом продору *Анала* који заслужује име *нове историје*, како се и зове значајни зборник који приређују Ле Гоф, Роже Шартије и Жак Ревел (*La Nouvelle histoire*) из 1978.³³ Иако врло разноврсна, нова историја се може скупно назвати историјом менталитета. Обухвата изучавање колективних осећања као што су љубав, страх, снови, митови, болести.³⁴ У тако схваћеним културним представама људског мишљења она проналази примарни основ историјског развоја. Школа *Анала* доживљава велику друштвену афирмацију, постиже огромну медијску моћ; њена доминација је потпуна.³⁵ Ипак, прелаз од авангарде до хегемона оставља могућности критике; круг „посвећеника“ око часописа *Анали* постаје тако предметом критике која жигоше њихов друштвени статус, помодну историју, медијску атракцију и усмереност на тржиште.³⁶

Пионири историје менталитета након Февра су Робер Мандру (1921–1984) и Филип Аријес (1914–1984). Февров ученик и несуђени наследник на челу *Анала*, Мандру 1961. године објављује *Увод у Француску новог века 1500–1640. Оглед из историјске психологије*, „прави манифест младе ‘историје менталитета’“.³⁷ Са Аријесом уређује колекцију *Цивилизације и менталитети*. Филип Аријес је историчар нетипичног профила. Интимно близак духу *Анала*, он касно постиже пуно признање. *Дете и породични живот под Старим режимом* (код нас преведено као *Векови детињства*) објављује 1960. године, чиме буди осећајни свет прошлости, показујући како се концепт детињства развија тек у модерно доба. *Човек пред смрћу* (1977) назив је још једног великог дела историје менталитета из његовог пера. Прихвата позив за сарадњу на колективном делу *Историја приватног живота* које проистиче из токова француске историографије, али недуго потом умире.

Броделов наследник у Колеж д Франс, Емануел Ле Роа Ладери (1929) је након докторске тезе о сељаштву Лангедока, рађене сасвим у духу квантификативне економске историје, прешао пут до историјске антропологије.³⁸ Његова студија *Монтају, једно окситанско село* (1975) израсла је у ремек-дело историје менталитета, у којем културне представе имају првенство над социјалним стањем, не само

³³ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 113.

³⁴ Karbonel, *Istoriografija*, 109.

³⁵ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 114.

³⁶ Bourd , *Les écoles historiques*, 270.

³⁷ Сал, *Историчари*, 218.

³⁸ Gross, *Suvremena historiografija*, 259.

као предмет Ладиријевог истраживања, већ и као детерминишући фактор средњовековног друштва које анализира.³⁹ Изучавањем менталитета раног модерног доба бави се Жан Делимо (1923), аутор низа утицајних студија (*Страх на Западу, Грех и страх*).

Међу најкрупнијим именима француске историографије су и два медиевиста који су се посветили изучавању менталитета: Жорж Диби и Жак Ле Гоф. Њихови радови крунишу напоре француске историографије; бивају изузетно добро примљени у европској и светској јавности и потврђују мајсторство француске историјске мисли.

Жорж Диби (1919–1996) студира и предаје у Лиону, а потом од 1951. године је вишегодишњи професор у Екс ан Провансу. На Колеж д Франс долази 1970. Иако припада школи Анала, он чува своју самосвојност, особен стил који спаја лепоту језичког исказа и танано осећање историјских појава. Од *Сељака и ратника* (1973), дела у којем је више на трагу историјског материјализма из времена превласти квантификативне историје, Диби стиже до данас класичних студија средњовековних менталитета, сензибилитета и идеологија: *Три друштвена реда или уобразиља у феудализму, Виљем Маршал или витез најбољи на свету, Госпође из XII века, Време катедрала*. Још у традиционалном приручнику *Историја и њене методе* (1961), који је уредио стари професор Школе повеља Шарл Самаран, Диби објављује текст о историји менталитета. Он гради једну духовну вертикалу која иде од Февровог проучавања сензибилности у историји. Као што Февр претпоставља Валона Фројду, Диби одбацује психоанализу и користи се социјалном психологијом. „Оно за чиме трага, у крајњој линији, мање је менталитет а више идеологија, мање систем обичаја и веровања него систем вредности који се заснива на ’имагинацијском утемељењу друштва’“.⁴⁰

Жак Ле Гоф (1924) преузима једно од водећих места у VI секцији Школе високих студија.⁴¹ Ова секција 1975. године израста у Високу школу студија друштвених наука. Слично Дибијевом настављању основних Феврових поставки, Жак Ле Гоф развија учење Марка Блока. Док је код Блока још увек реч о друштвеној историји, у трећој генерацији Анала феномен културног је основни и обједињавајући фактор. Ле Гоф сагледава интелектуалце, трговце и банкарe, градове.⁴² *Средњовековном цивилизацијом западне Европе* легитимизује једно другачије виђење средњег века, засновано на њему иманентним вредносним оквирима. Улогу и значај историјске антропологије потврђује класичним делом *Настанак чистиљаша, а Светим Лујем* гради нови концепт историјске биографије.⁴³

Седамдесете године доносе разраду још неких тема унутар школе Анала. Док је Марк Феро (1924) изузетак у бављењу двадесетим веком, а посебно револуцијом у Русији, Франсоа Фире (1927–1997) је творац радикалног заокрета у сагледавању Француске револуције. Концептуалним схватањем политике, Фире се приближава схватањима нове политичке историје (*О Француској револуцији*,

³⁹ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 118–119.

⁴⁰ Сал, *Историчари*, 255.

⁴¹ Ibid., 274.

⁴² Ibid., 270–271.

⁴³ Ibid., 280–281.

Критички речник Француске револуције). Од процеса, Револуција постаје појам; она је завршена, јер Фире разобличава њену моћ као интегративног друштвеног чиниоца кроз протекла два века француске историје.⁴⁴ Други важан моменат је однос историје и идентитета. Свестрано сагледавање једне културе сећања резултира у вишегодишњем изучавању *Места сећања*, у седам томова које уређује Пјер Нора (1931).

Дубинске силе Пјера Ренувена

У залеђу школе Анала, помало скрајнута и „осрамоћена“, окренута брижљивом изучавању савремене историје, развила се историографска школа Пјера Ренувена (1893–1974), историчара који ће освежити традиционалну дипломатску историју и успоставити темељно проучавање историје међународних односа.⁴⁵

Завршивши студије историје још пре Првог светског рата, Ренуven ступа у француску војску. Његово искуство тешких рањавања је готово трауматично. Међутим, из њега се рађа мирна посвећеност феномену рата и међудржавних односа. На челу Библиотеке и Музеја Рата, установе основане већ 1920. године, почиње да држи предавања на Сорбони, најпре о пререволюционарном раздобљу из којег је одбранио тезу, а потом се у потпуности посвећује Првом светском рату. За професора је изабран 1932. године.⁴⁶ Током неколико деценија предавања на Сорбони (до 1964) одшколоваће велики број врских зналаца савремене историје. Они ће деловати у традицији искусних учитеља какви су били сам Ренуven или Морис Бомон. Од 1959. до 1972. био је на челу Националне фондације за политичке науке.⁴⁷

Међу бројним радовима, широко међународно признање је стекло дело *Европска криза и Први светски рат*.⁴⁸ Уредио је изузетну серију *Историја међународних односа*, у осам томова, за коју је сам написао последња четири, обухвативши период од Бечког конгреса до завршетка Другог светског рата.⁴⁹ Осим изузетних хеуристичких истраживања, Ренуven је понудио једно ново читање међудржавних веза. Средишњи појам „дубинских сила“ преко којих се имају пратити дипломатске активности, подробно је осветлио у *Уводу у историју међународних односа* који је написао са својим учеником и наследником на Сорбони Жан-Батист Дирозелом.

Обновивши стару дипломатску историју какву је писао Емил Буржоа, која је пажњу усмеравала на непосредну делатност дипломата у међународним односима, Ренуven је основе спољних политика појединих држава тражио и у многим другим компонентама. Називом „дубинске силе“ обухватио је широк сплет фактора који су давали тон међународним односима. Тражећи од историчара да одговор на питања потраже испод површине дипломатске игре, у историографију је укључио психолошке чиниоце, јавно мњење, економске,

⁴⁴ Gross, *Suvremena historiografija*, 269–270.

⁴⁵ Сал, *Историчари*, 114.

⁴⁶ Ibid., 120.

⁴⁷ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 202.

⁴⁸ Сал, *Историчари*, 123.

⁴⁹ Ibid., 124.

геостратешке и идеолошке интересе. Осетљивом анализом атмосфере у међународним односима, приближио се оцени утицаја „колективних менталитета“.⁵⁰ Претварајући међудржавну у међународну историју, он је раздвојио материјалне и психолошке чиниоце „дубинских сила“: „географски чиниоци, демографски услови, привредна кретања, финансијска питања“ као и „национално осећање, национализми, пацифистичко осећање“.⁵¹ Тиме се проучавање политичке, дипломатске и војне историје из манира традиционалне обраде примакло мултидисциплинарном приступу, као свестраном решењу у трагању за разумевањем историјских појава. Ако се има на уму да је школа Пјера Ренувена однеговала тако крупна имена европске историографије као што су Рене Ремон, Андре Каспи, Пјер Микел, Жан-Батист Дирозел, Рене Жирон, на чију мисао се данас надовезују Жорж Анри Суту и Морис Вајс, а без чијих дела би познавање не само француске, већ укупне европске и светске политике било готово немогуће, мора се признати аутентичност овог правца у светској историографији – посебност рођена између осталог и на сусрету историје и других наука толико карактеристичним за француску историографију XX века.⁵²

За једну политичку историју

С немало духовних окршаја између „традиционалних“ и „модерних“, историографија у Француској познаје и традицију нове политичке историје. Не одустајући од традиционалног избора тема у време експанзије економске и друштвене историје, упркос духу Анала и њиховој све очигледнијој предности, француска историографија је очувала занимање за политичку историју. Ролан Муније (1907–1993), истраживач ране модерне историје, чије име данас носи познати историјски центар на Универзитету Париз – Сорбона, сматра се једним од њених главних представника у другој половини XX века. Професор на Институту за политичке студије, а затим на Сорбони (1955–1977) обновио је интерес за историју политике и институција (*Убиство Анрија IV. Проблем тираноубиства и учвршћење апсолутне монархије*, 1964; *Институције у Француској за време апсолутне монархије 1589– 1789*, 2 тома, 1974– 1980). Одбацујући класни приступ у проучавању класичног раздобља француске историје, развио је учење о друштвеним положајима као детерминантама тог периода, несводивим на економске и социјалне чиниоце.⁵³ Оштар полемичар, одбацивао је ексклузивност коју су аналити себи приписивали и залагао се за већу концептуалну разраду предмета историјске науке. Образложивши, нпр. концепт *моћи*, показао је да су осим економских могуће и друге поделе у друштву.⁵⁴ Тиме је у историографију увео појмове који ће касније стећи не само легитимитет, већ и врло велику употребу и значајну разраду.

Већ педесетих и шездесетих година појавили су се обриси правца који ће осамдесетих година доживети успон под именом нове политичке историје.

⁵⁰ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 203.

⁵¹ Сал, *Историчари*, 124.

⁵² Delacroix, *Les courants historiques en France*, 204.

⁵³ Delacroix, *Histoire et historiens en France*, 37.

⁵⁴ Ibid., 85.

Главни његов представник, Рене Ремон (1918– 2007) је делом *Десница у Француској од 1815. до наших дана*, објављеном 1954. године, знатно утицао на оријентацију историчара који су се посветили изучавању савременог доба. Развијана на Институту за политичке студије у Паризу, Универзитету Париз-Х-Нантер и Националној фондацији политичких наука, изнедрила је ново схватање политике. Надвисивши прокажену, старомодну политичку историју, она је на сплету историје и политичких наука, изборне социологије, права као и других дисциплина, одредила нове објекте и поступке изучавања.⁵⁵ Све више се говори о политичкој антропологији и симболичкој димензији политике, а поређења иду чак до Блокових *Краљева чудотвораца*.⁵⁶ У оквиру Националног центра за научно истраживање (CNRS) 1978. године оснива се Институт за историју садашњег времена – то је синтагма која постепено замењује уобичајену *савремена историја*. Часопис који ће постати врло утицајан, *Двадесети век*, покренут је 1984. године. Четири године затим, Рене Ремон уређује изузетно важан програмски зборник *За једну политичку историју* у коме се сабирају основни постулати француске историјске науке о савременом добу. Уводе се нови појмови око којих се конституише цео један правац: мрежа (réseau), средина (milieu), генерација (génération), представа (représentation) и, можда најзначајнији, политичка култура (culture politique).⁵⁷ У средишту пажње је, по речима једног од главних представника овог правца Жан-Франсоа Сиринолија, „преношење веровања, норми и вредности“; политичка култура, као „скуп представа које на политичком плану има нека друштвена група, односно дељена визија света, заједничко читање прошлости и заједно проживљена пројекција у будућност.“⁵⁸ Нова политичка историја познаје и различите временске димензије: осим кратког, догађајног времена, она се све више окреће вишедеценијским процесима који у њеном окриљу преузимају епитет „дугог трајања“ структуралног карактера. Политичка историја институција је сада укрштена са представама и друштвеним имагинарним, у смислу перцепције које о њима има нека друштвена група или појединац.⁵⁹

Последње две деценије XX века су и време крупних друштвених контроверзи у Француској. Питања идентитета, културе сећања („прошлост која не пролази“), Покрета Отпора и Вишија, односа нацизам – комунизам закупајују *историју садашњег времена*, али и позивају на преиспитивање друштвене улоге историјске науке у целини. Она тако продубљује своје присуство и богати свој методолошки и епистемолошки оквир.⁶⁰

Француска историја данас или о комплементарности историјских школа

„Криза историје“ осамдесетих година, карактеристична по дубоким преиспитивањима која су погодила историјску науку, означава и „опадање

⁵⁵ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 212.

⁵⁶ Ibid., 295.

⁵⁷ Ibid., 298.

⁵⁸ Ruano-Borbalan, *L'histoire aujourd'hui*, 161.

⁵⁹ Ibid., 162.

⁶⁰ Delacroix, *Les courants historiques en France*, 315–321.

Анала“. Иако се може казати да четврта генерација те школе делује након „критичког обрта“ 1988, као и да се већина француских историчара позива на аналитичко наслеђе, она је изложена великој фрагментацији и не познаје раније присутно јединство. С њом су сада у додиру бројне стране школе друштвене историје: италијанска микроисторија, британска социјална историја Томпсона и Хобсбаума, америчка историја у знаку „лингвистичког обрта“, као и немачка историја свакодневног живота (Alltagsgeschichte).⁶¹ *Анали* 1993. године мењају име у *Анали. Историја и друштвене науке*.

У времену значајних епистемолошких упитаности Пола Рикера или Мишела де Сертоа, све јаснији визиблитет стиче нова политичка историја. С њом у вези је, и данас широко заступљена, културна историја, која је, одвајајући се од историје менталитета, пронашла властити методолошки и садржајни оквир. Данас укршта социолошки приступ Пјера Бурдијеа и емпиријски модел нове политичке историје проучавајући културне институције, интелектуалце, медије, масовну културу, али и сензибилитете, симболе, сећање.⁶²

Обухватајући француску историографију у XX веку пратимо интензиван дијалог међу друштвеним наукама. Из компетитивности концепата који су усмерени ка бољем и свестранијем разумевању човека и друштва произлазе иновације, богаћење сазнања и залажење у непознате домене. С једне стране, француска историографија у руху школе Анала користи достигнућа географије, психологије и економије, затим статистике, демографије и социологије, а на крају и етнологије и антропологије. С друге стране, обнова интереса за политичку историју доводи у везу историју и политикологију, право, социологију. Тако се од идеје о комплементарности друштвених наука о човеку, у Француској, доспело до комплементарности историјских школа развијених и оснажених у изазовном мултидисциплинарном окружењу.

⁶¹ Ruano-Borbalan, *L'histoire aujourd'hui*, 276.

⁶² Види: Philippe Poirrier, *Les enjeux de l'histoire culturelle* (Paris: Seuil, 2004).

Литература:

- Berk, Piter. *Istorija i društvena teorija*. Beograd: Equilibrium, 2002.
- Blok, Mark. „Odbrana istorije ili zanat istoričara.“ *Treći program Radio Beograda* (proleće 1970).
- Bourdé, Guy и Martin Hervé. *Les écoles historiques*. Paris: Seuil, 1997.
- Бродел, Фернан. *Списи о историји*. Београд: СКЗ, 1992.
- Burke, Peter. *Revolucija v francoskem zgodovinoписju*. Ljubljana: ŠKUC Znanstveni inštitut FF, 1993.
- Delacroix, Christian, François Dosse et Patrick Garcia. *Histoire et historiens en France depuis 1945*. Paris: Armand Colin, 2003.
- Delacroix, Christian, François Dosse et Patrick Garcia. *Les courants historiques en France: 19e-20e siècle*. Paris: Armand Colin, 2005.
- Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*. Zagreb: Liber, 2001.
- Karbonel, Šarl-Olivije. *Istoriografija*. Beograd: Plato, 1999.
- Миленковић, Павле. *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији*. Нови Сад: Stylos, 2004.
- Poirrier, Philippe. *Les enjeux de l'histoire culturelle*. Paris: Seuil, 2004.
- Ruano-Borbalan, Jean-Claude. *L'histoire aujourd'hui*. Paris: Sciences humaines, 1999.
- Сал, Вероник, ур. *Историчари*. Београд: Clio, 2008.
- Ћирковић, Сима. *О историографији и методологији*. Београд: Историјски институт, 2007.
- Ферв, Лисјен. *Борба за историју*. Београд: СКЗ, 2004.
- Фире, Франсоа. *Радионица историје*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994.

Summary

Veljko Stanić

French Historiography of the 20th Century: Challenge of Multidisciplinarity

Key words: *historiography, multidisciplinarity, history school of method, the Annales school, history of international relations, new political history*

The aim of this paper is to present the development of the French historiography in the 20th century. Emphasizing the context of interdisciplinarity, the analysis goes back to the heritage of the 19th century „history school of method“. The Annales school, born in 1929 in Strasbourg, claims for renovation of history on the basis of its dialogue with other social sciences. Looking forward to improving its methodology and enlarging the focus of its research, the spirit of interdisciplinarity includes sociology, economics, statistics, demography, psychology, ethnology and anthropology. This work examines the experiences of three generations of the Annales school, but also the formation of new political and cultural history, as well as history of international relations in France. Putting their achievements together, one can underline the crucial benefits of an interdisciplinary approach.

ПРИКАЗИ

**Јасна Милошевић-Ђорђевић, *Човек о нацији.*
Схватање националног идентитета у Србији,
Институт за политичке студије,
Београд 2008, 193 стр.**

Монографија Јасне Милошевић-Ђорђевић је плод ауторкиног вишегодишњег проучавања лаичких схватања националног идентитета у Србији. Резултати раније фазе овог истраживања су изложени и у њеној докторској дисертацији *Национални идентитет: психолошка анализа научних и лаичких схватања* из 2005. године. Ипак, дело у издању Института за политичке студије не представља само прерађен текст дисертације, већ је допуњено новијим резултатима, преко потребним у време променљивог степена присуства појмова нације и националног идентитета у јавном дискурсу. Уједно, ова монографија није само још један у низу радова о степену националне везаности у Србији, све чешћих последњих година услед актуелности питања идентитета у друштвеним и хуманистичким наукама, већ покушај да се испита шта грађани Србије сматрају нацијом и националним идентитетом, односно шта је то „нација“ према којој они осећају (или не осећају) везаност.

У уводу (стр. 5-52) књиге, најпре је истакнут значај питања индивидуалних и колективних идентитета за поглед појединца на свет, као и специфичност основног проблема овог истраживања – лаичког дефинисања националног идентитета – у односу на друга истраживања о нацији у Србији („Трагање за идентитетом – наука и свакодневни живот“, 5-12). Део под називом „Разумевање националног идентитета и других сродних појмова“ (13-30) има за циљ да се позабави разликама између многих (често и преклапајућих) термина који се у мањој или већој мери везују за питања нације и идентитета – то су термини: нација (14-16), национални идентитет (17-26), раса (26-27), етнички идентитет (27-28) и национализам (29-30). Бавећи се односом етничког и националног идентитета, ауторка, поред гледишта која их разликују као културну, односно политичку категорију, помиње и она која их изједначавају, приклањајући се у наставку монографије управо овим другим гледиштима, која замагљују суптилну, али за резултате овог истраживања ипак битну дистинкцију етничког и националног. То ће се показати као једини велики недостатак овог дела. У наставку увода следи категоризација теорија о националном идентитету („Шта говоре теорије о националном идентитету“, 31-48), које су за потребе овог рада систематизоване у две велике категорије – примордијализам и инструментализам. Ова подела различитих схватања националног идентитета умногоме прати класично Коново разликовање територијално-грађанског и етнокултурног национализма, односно Смитову прераду Кона кроз термине западног и незападног схватања нације, на коју се ауторка позива. Наравно, одржавање овакве дистинкције, па и самог појма територијално-грађанског, односно западног национализма, показало се врло проблематичним у раду у чијој се теоријској основи налази неразликовање

етничког и националног. Увод се завршава прегледом савремених приступа и нових метода у проучавању националног идентитета (49-52), где се истиче све већи утицај квалитативне методологије у истраживањима овог питања.

Одељак „Методолошки приступи“ (53-59) доноси детаљан опис методологије три фазе овог истраживања – квантитативног испитивања важности нације, степена религијске и националне везаности и различитих схватања националног идентитета и њихове везаности за демографске и психолошке варијабле на репрезентативном узорку за Србију без Косова и Метохије (55-56), дубинских интервјуа на пригодном узорку (56-57) и фокус група у којима се дискутовало о значају и значењу националног идентитета (57-59). Треба напоменути да је разноврсност методолошких приступа велики квалитет овог истраживања. Не само да се на тај начин следе актуелни научни трендови у проучавању идентитета, већ се значај овог рада шири са поља изучавања националног идентитета на област научне методологије. Резултати добијени различитим методама одразиће предности и мане њиховог коришћења и тако истаћи значај управо приступа који је овде примењен – комбиновања квалитативне и квантитативне методологије.

У наставку монографије су представљени и продискутовани добијени резултати. Квантитативно истраживање (61-123) спроведено је два пута, најпре 2003, а затим и 2006. године. Поред, за истраживања националне везаности уобичајених, испитивања важности припадања различитим социјалним групама (61-74) и интензитета националне и религијске везаности (75-92), испитано је и везивање бројних теоријски изведених значења нације за појам нације код испитаника (93-120), што је и главни допринос овог истраживања. Поменута значења су касније груписана у четири фактора (језик, писмо и вера; порекло; државна обележја и културна обележја), при чему су језик, писмо и вера одвојени од културе, штавише супротстављени њој на оси западног–незападног схватања нације, што је, нажалост, додатно продубило конфузију у погледу теоријске основе овог рада.

Дубинским интервјуима (125-146), ауторка је тражила одговоре на иста питања као и квантитативним истраживањем, што је свакако главни методолошки допринос ове монографије. Кроз низ типичних исказа испитаника читаоцу су приближена не само њихова схватања нације, већ и њихова схватања значења других појмова, који су у упитнику за квантитативно истраживање били дати, као и објашњења која испитаници пружају за своја схватања. Тек је оваква дубинска анализа лаичких схватања нације указала на нужност проширивања дихотомије примордијалистичког и инструменталистичког схватања нације трећим чланом – схватањем нације као начина разликовања од другог.

Последњи део истраживања је спроведен кроз две фокус групе у које су испитаници били подељени по старости (147-174). Са испитаницима су, поред три питања постављана у квантитативном испитивању и дубинским интервјуима, детаљно разматрана и наведена четири фактора значења нације. Управо се овде, посебно у групи млађих испитаника (148-159), најбоље исказала теоријска мањкавост овог рада. Испитаници су, судећи по наведеним исказима из дискусије, показали да разликују етничко од националног, као и да имају прикладније схватање појма културе од начина на који је схваћен при формирању фактора о којима се дискутовало, али је то од стране ауторке окарактерисано као

„извесна неприпремљеност за дискусију“ и „недовољно разумевање питања о којима се дискутовало“ (стр. 148).

У закључним разматрањима (175-184) истакнута је доминација примордијалистичког схватања нације у Србији (не само код Срба), а дати су и предлози за проширивање истраживања. Иако представљени резултати сугеришу да је примордијалистичко схватање заиста преовлађујуће, мора се приметити да је ауторкино изједначавање етничког и националног, као и проглашавање неких од етничких карактеристика за непроменљиве током живота, фаворизовало овакав закључак и засигурно сврстало у примордијалисте неке од испитаника чије схватање нације није такво.

Значај монографије *Човек о нацији* у оквиру домаће литературе о питању националног идентитета је несумњив. Не само да је коришћен иновативан методолошки приступ, који донекле чини ово дело и истраживањем у области методологије, већ је отворено питање лаичког схватања нације коме се до сада није посвећивало довољно пажње. Упркос теоријским недостацима (или донекле захваљујући њима), на овај начин се могу подстаћи даља проучавања ове значајне теме и научна дискусија која би помогла расветљавању терминолошке збрке која је очигледно врло присутна и ван лаичких кругова.

**Владислав Јовановић, *Рат који се могао избећи*,
Нолит, Београд 2008, 395 стр.**

Аутобиографски и мемоарски записи представљају изванредно корисне изворе података у истраживањима друштвено-хуманистичких наука. Ово се посебно односи на примену тзв. биографске методе, али и анализе докумената и студије случаја, као оперативних метода прикупљања података. Не треба посебно напомињати колико би, на пример, наука о међународним односима (уз спољну политику и историју дипломатије као своје дисциплине) била ускраћена да нису објављени мемоари Винстона Черчила, Шарла де Гола или Џорџа Кенана и Хенрија Кисинџера. У српској и југословенској литератури посебно су значајне *Ембахде* Милоша Црњанског, *Московске године* Вељка Мићуновића, или, у новије време, *Мој рат против рата* Миодрага Лекића. У обиљу мемоарске и историјско-публицистичке литературе која се бави југословенском кризом у последњој деценији XX века својом одмереношћу и непретенциозношћу издваја се књига *Рат који се могао избећи*, бившег министра иностраних послова Србије и СР Југославије и шефа сталне мисије при Уједињеним нацијама, Владислава Јовановића.

Наизменично износећи, како се чини, врло поуздана сазнања и податке о догађајима, те своје оцене и утиске, Владислав Јовановић подвргава оштром критичком суду улоге свих релевантних актера југословенске кризе. Он не штеди ни посленике Сједињених Америчких Држава, Европске заједнице/уније, Уједињених нација и Русије, нити ондашње српско и југословенско руководство на челу са Слободаном Милошевићем, па ни самог себе и своје поступање у појединим ситуацијама.

У предговору, чији домети ни најмање не заостају за средишњим делом књиге, Јовановић припрема терен, стрпљиво упознајући читаоца са међународним контекстом (крај хладног рата и драматична прерасподела моћи у међународном систему). У овом делу, он се, такође, одређује и према тадашњој политици Србије и СРЈ, посебно наводећи оно што сматра њеним кључним грешкама. То чини врло уверљиво; тешко је не сложити се да Милошевићево упорно одбијање сусрета са амбасадором САД-а, Зимерманом, неразумевање „филигранског маневрисања“ САД-а и ЕУ, неуспеси у вођењу медијског рата (чему су, опет, допринела несхатљива поступања у вези са Вуковаром, Дубровником и Сарајевом), стварање ЈУЛ-а, лажирање резултата локалних избора 1996. године и сличне неподопштине, представљају суштинске погрешке са становишта националног интереса (да се и не говори о моралној и кривичној одговорности).

У Првом делу књиге Јовановић говори о зачетку југословенске кризе и почетку свог министровања у тадашњој Влади Србије. Његов прелазак из тадашњег Савезног секретаријата за иностране послове у републичку Владу одиграо се на необичан начин и у необичним околностима, и то ће

се понављати приликом сваке наредне промене функције, закључно са повлачењем са позиције шефа сталне мисије СРЈ при Уједињеним нацијама, после петооктобарске смене власти. Јовановић, даље, сведочи о томе како је Франсоа Митеран, председник Француске, својом слаткоречивошћу „намамио“ Милошевића да прихвати посредовање Робера Бадинтера, а затим га обмануо. Познато је да су закључци тзв. Бадинтерове комисије постали темељ целокупног потоњег развоја догађаја у вези са југословенском кризом. Како оружани сукоби ескалирају, Јовановић схвата да се његови ставови по многим питањима разилазе са ставовима Милошевића; он се углавном не устеже да укаже на то, али, мада као члан владе има институционалну могућност учешћа у креирању и спровођењу политике, у свом деловању углавном остаје на курсу који одређује Милошевић. Поставља се питање да ли је Владислав Јовановић неки од ових спорова могао употребити да скрене пажњу јавности на претерано мешање председника републике, мимо овлашћења, у креирање спољне политике, и да покуша да заузме другачији курс. Ипак, имајући у виду политичку моћ којом је тада располагао Милошевић, те његове неспорне аутократске тенденције, чини се да је Јовановићу остајало само да тражи што више маневарског простора у оквиру Милошевићевих спољнополитичких инструкција. Ова разликовања ће се, међутим, продубљивати како године буду протицале. Јовановић види као врло деструктивне улоге лорда Карингтона, председавајућег конференције о Југославији у вези са питањима о којима треба да решава Арбитражна комисија, као и амбасадора Ворена Зимермана у вези са Кутиљеровим планом који је требало да оконча босанску кризу. Положај Србије био је утолико сложенији, што се истовремено, на унутрашњем плану, радило на прекомпозицији заједничке државе и стварању СРЈ са Црном Гором. Истовремено се одржава велики број међународних сусрета, и вредност Јовановићеве књиге је, између осталог, у томе што их најчешће врло прецизно наводи и препричава: од Хашке, Бриселске и Лондонске конференције, преко преговора у Лисабону, Женеви и на британском броду „Непобедиви“, до различитих састанака у Карађорђеву, Добановцима и Милошевићевим канцеларијама и резиденцијама у Београду.

Други део књиге бави се периодом у коме су Милан Панић и Добрица Ћосић заузимали положаје премијера, односно председника савезне државе. То је и време заседања Лондонске конференције о Југославији, као и ступања на снагу Резолуције Савета безбедности број 757, којом су Савезној републици Југославији (Србији и Црној Гори) уведене свеобухватне санкције. Јовановићева критика Панићеве личности и политике дипломатски је уздржана, али бескомпромисна. Замера му недостатак политичке културе (што је посебно било уочљиво у сусретима са иностраним саговорницима, на пример приликом посета Албанији, Шпанији и Турској), бављење унутрашњеполитичким трвењима у Југославији, а за рачун Америке (иако је његов посао требало да буде оживљавање економије и отварање према свету, како је то Милошевић замислио када га је предлагао за положај премијера) и, уопште, готово потпуну зависност од Вашингтона. Ово је илустровано епизодом у којој Панић, у присуству Јовановића, прима налоге из Вашингтона од Џона Скенлона, бившег америчког амбасадора у Београду и Москви, као и чињеницом да је Панић налазио за сходно да о свом деловању подноси писмене извештаје бившем државном секретару, Џејмсу Бејкеру. У овом периоду, односи унутар државног руководства Србије и СРЈ падају у расуло, а

Панић и Ћосић бивају смењени услед сукоба са Милошевићем. Док је Панићев пад дочекао са олакшањем, те је и пре пада његове Владе дао оставку на место министра у њој, Ћосићеву смену није подржао. Међутим, Милошевић је био решен да учврсти своју позицију и врати се на политичку сцену као централна фигура, након извесног периода релативне пасивности. Јовановић тада користи Милошевићево „добро расположење“, те њему и Момиру Булатовићу предочава свој програм хитних акција владе Србије на унутрашњем и међународном плану (у целости објављен у књизи), утемељен на „политици Панића без Панића“. Као ни остале Јовановићеве иницијативе, ни ова није била изричито одбачена али, пракса ће показати, ни прихваћена.

У Трећем делу књиге Милошевић се враћа на међународну сцену. То је период пропасти Венс-Овеновог мировног плана за Босну и Херцеговину и Милошевићеве сарадње са западним актерима на завртању руке Републици Српској. Тада долази до изражаја Милошевићева склоност да се о најважнијим питањима не консултује чак ни са најближим или најкомпетентнијим сарадницима, те о средствима притиска на РС самостално разговара са лордом Овеном, Столтенбергом, Дагласом Хердом, Аленом Жипеом, Каролосом Папуљасом и Козирјевим. Блокада на Дрини, која је уведена као средство притиска на РС, а у циљу евентуалног укидања санкција СРЈ, не наилази на Јовановићево одобравање. Он је види као почетак Милошевићевог курса попуштања, који дуго после тога неће бити напуштан. Што се тиче улоге међународних посредника, Јовановић износи оцену да је истински непристрасан био једино специјални изасланик генералног секретара УН, Јасуши Акаши. Примећује, такође, да је лорд Овен прошао трансформацију од екстремисте до објективног и умереног учесника.

Услед ригорозних санкција, Југославији су руке било чврсто везане када су у питању дипломатске и друге активности у многим државама. Владислав Јовановић је зналачки поставио дијагнозу тадашње Југославије: „Ако је тачно да спољна политика неке земље почиње на њеним границама, у случају СРЈ она се скоро сасвим поклапала са нашом унутрашњом политиком и ситуацијом, створеном југословенском кризом. Када се то догоди, наступа опасност за опстанак спољне политике као такве, и утапање спољних односа у унутрашње односе, проблеме и спорове, баш као што постоји опасност заустављања животних функција када се у неког човека доњи и горњи крвни притисак сасвим приближе или изједначе“ (стр. 201). Да би се предупредио смртни исход, политичка блокада се морала пробијати путем контаката са земљама које нису биле непосредно умешане у кризу, но, како је већина њих била под снажним утицајем и притиском западних држава, таква дипломатска офанзива одвијала се уз бројне тешкоће. У јулу 1994. године Јовановић предочава Милошевићу своју инвентивну скицу за глобални план о решењу југословенске кризе (објављену у књизи), али поново без резултата.

Период од јануара до септембра посебно је занимљив јер је покривен аутентичним дневничким забелешкама које су вишеструко драгоцене. У том периоду долази до потпуног заоштравања односа између Јовановића и Милошевића, Јовановић напушта положај министра и одлази у Њујорк.

Четврти и Пети део књиге баве се Јовановићевим боровком у Америци, поновним стварањем изразито негативне слике о Србији у западном јавном

мњењу и агресијом НАТО на СРЈ. Подаци које Јовановић овде износи углавном су познати, захваљујући великом броју публикација, а услед трајне актуелности питања Косова и Метохије. Међутим, врло су значајни и занимљиви одломци о Јовановићевој дипломатској борби за очување статуса СРЈ у Уједињеним нацијама, као и плодним сусретима са америчким званичницима: Билом Ричардсоном, Хенријем Кисинџером и Патриком Бјукенаном. Такође, разоткрива се хаотично стање у Сталној мисији, како пре, тако и непосредно после петооктобарске смене власти, као и покушаји приватизовања Мисије, превасходно од стране ЈУЛ-а. Са позиције шефа Сталне мисије Јовановић је смењен на дискутабилан начин и враћен за Београд, где је отишао у пензију.

Уместо епилога, Јовановић говори о свом поновном сусрету са Милошевићем после десет година, у Схевенингену, током припрема за сведочење у Милошевићевом процесу пред Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију.

Ваља напоменути да се у додатку књиге налазе целовити текстови Милошевићевог говора на Хашкој конференцији, Декларације уз Устав СРЈ, Заједничке декларације Хрватске и СРЈ из Женева 1994. године и белешке о сусрету на врху Србије и Македоније у Охриду 1991. године. Ови текстови су драгоцен допунa тексту саме књиге.

Стиче се утисак да би спољнополитички положај Југославије на крају XX века био, у најмању руку, мање драматичан, да су у самом креирању спољне политике истински учествовале стручне и професионалне дипломате. У том смислу, ова књига стоји као значајно сведочанство, превасходно о томе где су, и на који начин, чињене непоправљиве политичке грешке, те као трајни путоказ будућим дипломатама и доносиоцима спољнополитичких одлука.

Хуманитарне војне интервенције
(приредили Јован Бабић и Петар Бојанић),
Службени гласник, Београд 2008, 325 стр.

Питање моралне и правне оправданости интервенције у унутрашње послове неке суверене државе јесте једно од најинтригантнијих којим могу да се баве политичка и правна филозофија и етика у глобализованом свету. Управо овом тешком и надасве занимљивом материјом се баве текстови сакупљени у збирку *Хуманитарне војне интервенције*, насталу као користан штампани додатак серије интернационалних конференција о међународном праву и етици. Приређивачи су њоме покушали да покрију можда недовољно обрађено подручје друштвених наука једном вредном и разноврсном колекцијом есеја о тешкоћама, потребама и/или дужностима помагања странцима у ситуацији кад их сопствена држава угрожава. Било да су аутори доказивали да је суверенитет етички ирелевантан, или да непоштовањем граница интервенијент само улази у врзино коло недоследности, физичке опасности, лицемерства или ништења воље, слободе или цивилизацијске самосвести других заједница, ова аргументација представља незаобилазно штиво за сваког кога интересују питања будућности националне државе, односа глобализације и демократије, људских права. Чак и да је тачно уверавање реалистичке школе да је хуманитаризам био „пролазна мода“, не може се порећи базични значај етичких разматрања праве улоге државе и смислености пропуштања или успоравања иностраног мешања. Кад-тад, међутим, ова разматрања морају поново доћи у фокус научног истраживања, јер је њихов садржај сувише значајан да би се користио као пука апологија историјског тренутка или учвршћивања примата једине суперсиле.

Књига се састоји из предговора и 18 текстова различите структуре, теоријског приступа, времена настанка, па и стила. Повезује их идеја моралног у међународним оквирима и рефлексивна о пожељној реакцији на систематско кршење права *са оне стране границе*, којом су се бавили бројни великани политичке и правне мисли. Дисциплинарна и (до граница утврђених основном идејом) тематска разноликост (нешто друго се, с обзиром на амбивалентну филозофско-научну подлогу критеријума одабира, није ни могло очекивати), увек доноси мноштво прилика за налажење чвршћег доказа, становишта или примера; но, то је често и елемент који отежава читање и захтева стално враћање и поређење конкретних мишљења и метода који су у појединачном раду прихваћени.

Већ у првом од понуђених радова, струји мишљења које се противи интервенцији придружује се Џон Стјуарт Мил који образлаже класично (али не без недоследности) да слобода мора бити освојена, а не подарена. Он такође прави разлику између цивилизованих и примитивних народа, те у складу с тим даје различите предлоге за случајеве интервенције у њихове послове. Мајкл Волцер, ипак, са много више свежих аргумената брани начело неинтервенције –

он појашњава принцип излагања војника ризику, отвара изузетно важну дебату о томе ко и како треба или сме да насилним путем спасава од терора и угњетавања; али у исто време наводи и изузетке од начела. На питање да ли се и у којој мери одлуке о спашавању странаца могу посматрати као морално питање, Бернард Вилијамс одговара негативно, јер су те одлуке увек примарно политичке. Патње невиних, дакле, чине само један од разлога који утиче на доношење одлуке о интервенцији. Није јасно, међутим, зашто би оне *морале* да буду само један од фактора, а не недвосмислени механизам који би изражавао неко утемељено морално начело.

Што се тиче супротног тabora, изврстан текст о општем моралу као довољној потпори пробоја суверенитета написао је Тери Нардин. Он оживљава сећање на већ донекле заборављену природноправну школу и њену одбрану библијске максиме „*не стој доконо крај крви ближњег свог*“. То значи да је, у случајевима очигледног кршења људске слободе или угрожавања живота, срушити табу државних граница не само право, већ и обавеза. Наравно, ми унапред не знамо извесно шта ће се догодити ако то учинимо; за ту дилему нам може бити од користи други есеј из збирке, онај Ентонија Елиса, о дихотомији консеквенцијализма и неконсеквенцијализма, тј. избора разумевања вредности неког поступка по његовим последицама или по неком другом принципу. Стиче се утисак да аутори (макар овде заступљени) који полазе од морала као универзалне категорије, лакше себи дозвољавају проинтервенционистички став и релативизацију постојећег легалног и политичког поретка. Разлози могу бити различити – можда управо њихово филозофско опредељење, мањак познавања или признавања оправданости права какво је тренутно на снази, склоност ка повезивању права и морала или нешто слично.

На другачији начин проблему приступа Георг Мегле. Дефинишући најпре хуманитарну интервенцију, он таксативно нуди услове које она треба да испуни да би заиста била таква, у виду једноставног теста. Побројани услови су, углавном, они које и уџбеници етике или мировних студија набрајају (необходност, тј. последње прибежиште, морално допуштена средства, минимизација штете за субјекта, жртву, треће стране итд.). Циљ је смањити кршење права, дакле деловати унапред, а не расправљати о накнадним модусима исправљања неправде, на шта се паметно упозорава и у есеју *Превентивне хуманитарне интервенције*.

Занимљиво је да Повеља Уједињених нација (као универзални међународни уговор) забрањује интервенцију у унутрашње послове суверене земље, притом не забрањујући, рецимо, апартхејд, што подвлачи Алфред Рубин. Али, оно што је недовољно објашњено и у његовом излагању и, иначе, у целој збирци (а, по мом мишљењу, представља можда и њен највећи недостатак) јесте како испунити јаз између потенцијалног космополитског и актуелног међународног права. Односно, нема прецизнијих планова реформе кроз превазилажење моралне упитности овог последњег, ако она постоји. Фактичка разлика између револуције или рата и интервенције је незнатна, али је формална често велика. Као да се заборавља да главна опасност некад није у томе што се десила интервенција, него што је она посебне врсте, *војна интервенција*. Кад говоримо о претежно правним анализама, може се бранити и став Берлија Вилкинса да је битно изнова регулисати питање интервенције (укључујући и принудну) имајући у виду и обавезу држава да поштују људска права, макар

какво да решење буде (против ње или у њену корист), а не остати при одлучивању од случаја до случаја.

Многима ће бити посебно инспиративна неколицина есеја о једној већ извршеној хуманитарној интервенцији (ако је она то била) – НАТО бомбардовању Србије због ситуације на Косову и Метохији. За познаваоце америчке политичке сцене позната фигура, Вилијем Бакли, пише непристрасно о одбрани интервенционизма на основама доктрине праведног рата, па на основама више подваријанти либералне традиције људских права, а поставља и питања о војним последицама и Милошевићевој капитулацији. Ричард Фолк, пак, код овог случаја инсистира на напуштању вулгарног легализма и залаже се за контекстуални приступ тзв. „конфигуративног права“, који би тек био у стању да реши оно што ниједна правнонаучна анализа понаособ не може. Дакле, ствар је у прикладном чињеничном тумачењу, а не у јаловим наклапањима око самог текста правила.

Врло важно питање настајања нове норме међународног права потезе Алан Бјукенен. Увођење новог правила је мукотрпан посао, али понекад су промене потребне а легални ресурси за реформу ограничени. Он убедљиво одбацује схватање по коме се увек треба понашати законито; ради морала и промене система се некад позитивне међународне норме морају кршити, јер систем може бити и јесте неправедан, или нелегитиман, или у несагласности са идеалом права. Но, све то не значи да је нпр. интервенција на Косову била морално оправдана – она то није из више разлога, рецимо јер је сумњиво и веома слабо вероватно да би промена понашања била довољна да покрене ланац догађаја који би постигао *opinio iuris* обичаја као извора права, и јер је питање да ли би такав проинтервенционистички обичај уопште представљао побољшање система. Чињеница је, међутим, да је Савет безбедности већ показао (резолуција 794 о Сомалији) да може оправдати уплитање из хуманитарних разлога. Ово разјашњава Николас Вилер, следећи Бјукененове трагове, премда се у Сомалији радило о ситуацији фактичког непостојања ефективне власти на односној територији. Случај Косова је ипак доказ да Савет још није спреман да формално прихвати тај принцип.

Осим тога, аутор и један од приређивача, Јован Бабић, критикује једнообразан критеријум вредновања исправности у праву, за разлику од оног у моралу. Он претпоставља да би унификација права водила у светску државу која би тешко била демократска, јер би подразумевала велика овлашћења „светске полиције“, те константно произвођење нових сукоба, монополизацију силе, укидање плурализма итд. По мом суду, међутим, његово је појашњење упитно – и сам признаје да није сигурно да супрематија једног центра са собом увек повлачи немогућност политичке слободе. Штавише, ако би „предузетници норми“ (појам фино објашњен од стране конструктивистичке школе) успели убедити остале државе, али и своје грађане, у исправност концепта „суверености као одговорности“, вероватно би за ту и сваку другу слободу тада било мање препрека. У том случају, тај би концепт исправно био схваћен кроз истински минимум остварених људских права, а не, нпр. као западна либерална демократија, чиме се може одговорити и најжешћим примедбама интервенцији (оним од стране вредносних плуралиста), што показује Џенифер Велш у последњем раду збирке.

Општа оцена која се може дати збирци *Хуманитарне војне интервенције* је врло добра. Кључни квалитет књиге је обухват; мало које од комплексних питања међународне етике у њој није постављено. Што се одговора тиче, ту ће већ свако морати да пронађе властити, а тај посао олакшава ванредно обиље материјала. Читаоци ће свакако имати шансу да се још једном замисле над правичношћу и моралношћу света у коме живе, улогама државних структура, међународних прописа, а поједини радови, по мојој процени, завређују епитет антологијских. Ту пре свих мислим на дела Терија Нардина (најбоље обрађује питања морала и обавезе помагања), Мајкла Волцера (о опасности интервенционизма као правила), Алфреда Рубина (пише о правилу немешања, Повељи УН) и Алана Бјукенена (о међународноправним нормама и њиховој промени), мада су и остале анализе несумњиво корисне. У условима оскудице литературе на српском језику из ових области, ова збирка је незаменљив извор крајње озбиљног *pro et contra* образлагања о овој интригантној теми.

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА

Биографије аутора Biographies of the Authors

Срђан Милошевић (1982), студент докторских студија на одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Низ година био сарадник у ИС Петница, на Семинару друштвене историје. Учествовао је на више међународних конференција и истраживачких пројеката. Стипендиста Министарства за науку на пројекту Филозофског факултета у Београду *Југославија и изазови Хладног рата*, у оквиру којег ради на докторској тези *Аграрна политика у Југославији од 1945 до 1953*. Контакт: spmilosevic@gmail.com

Srdan Milošević (1982), PhD student at the Department for History at the Faculty of Philosophy in Belgrade. For several years has been associate in Petnica Science Centre, at Seminar on Social History. He participated in several international projects and conferences. He is a scholarship holder of the Faculty of Philosophy's project *Yugoslavia and the Challenges of the Cold War 1945–1990*, within which he works on PhD thesis *Agrarian politics in Yugoslavia 1945–1953*. Contact: spmilosevic@gmail.com

Милан Попадић (1979), дипломирао на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, а на истом факултету тренутно похађа докторске студије. Завршио Главни програм (Студије грађанске културе) Београдске отворене школе, где је потом радио као асистент у настави, а сада као гостујући предавач. Објављује научне радове, из области историје уметности, херитологије, визуелне културе града, као и прозне и есејистичке текстове. Контакт: milan_popadic@yahoo.com

Milan Popadić (1979), graduated at the Department of Art History at the Faculty of Philosophy – University in Belgrade, where, at the moment, he attends PhD studies. He had completed Core program (Civil Culture Studies) at Belgrade Open School, where he worked later as a teaching assistant and visiting lecturer. He published scientific papers on art history, heritage studies, visual culture of a city, as well as essayistic and prose works. Contact: milan_popadic@yahoo.com

Никола Бељинац (1983), дипломирао на Факултету политичких наука у Београду на смеру за Међународне односе. Тренутно је студент мастер студија Политичка аналитика и менаџмент, а ради и као сарадник у настави на предмету Савремена политичка теорија на матичном факултету. Поља интересовања обухватају савремену политичку теорију, историју политичке мисли и компаративну политику. Активно се служи енглеским и француским језиком. Контакт: nikola.beljinac@fpn.bg.ac.rs

Nikola Beljinac (1983), received his BA in International Relations at the Faculty of Political Science in Belgrade. Currently is Master's degree student in Political analysis and management. As a teaching assistant, Nikola Beljinac teaches modern political theory. Areas of his current interest include modern political theory, history of political thought and comparative politics. He speaks English and French fluently. Contact: nikola.beljinac@fpn.bg.ac.rs

Марко Симендић (1985), дипломирао на Одељењу за међународне односе Факултета политичких наука. Окончао је мастер студије из области политичке филозофије на Универзитету у Јорку (Уједињено Краљевство). Више година је био ангажован на Семинару друштвене историје у Истраживачкој станици Петница, као и у својству сарадника у настави на Факултету политичких наука. Заинтересован је за модерну и савремену политичку теорију. Контакт: ms650@york.ac.uk

Marko Simendić (1985), graduated at the Department for International Relations at the Faculty of Political Science (Belgrade University). He has got an MA degree in Political Philosophy at the University of York (UK). For several years he was taking part in Social History Seminar at Petnica Science Centre and worked as a teaching assistant at the Faculty of Political Sciences. His interests include modern and contemporary political theory. Contact: ms650@york.ac.uk

Витомир Јовановић (1984), студент докторских студија на одељењу за психологију Филозофског факултета у Београду и стипендиста Министарства науке. Области проучавања: развој интелигенције, образовање, социокултурна психологија, квалитативна истраживања, психолошки мерни инструменти. До сада објавио два научна рада у часопису *Психологија*, више критичких радова, приказа и књижевних радова. Члан је тима за стандардизацију и адаптацију инструмента WAIS-IV за клиничку употребу. Контакт: vitomirj@gmail.com

Vitomir Jovanović (1984), a PhD student at the Department of Psychology at the Faculty of Philosophy in Belgrade and scholarship holder of the Republic of Serbia's Ministry of Science. Areas of study: intelligence, qualitative research, education, psychological instruments. Until now, he has published two scientific articles and many critical reviews, debates and literary works. He is a team member for standardisation and adaptation of WAIS-IV instrument for clinical use. Contact: vitomirj@gmail.com

Марк Лошонц (1987), студент четврте године филозофије у Новом Саду. Интересовања: филозофија политике, теорија друштва, филозофија уметности, француска филозофија 20. века, филозофска рецепција психоанализе и етнологије. Контакт: losoncmark@gmail.com

Mark Losoncz (1987), 4th grade student of philosophy in Novi Sad. Main interests: political philosophy, theory of society, philosophy of art, twentieth-century French thought, philosophical reception of psychoanalysis and ethnology. Contact: losonczmark@gmail.com

Невена Манојловић (1986), завршила Прву крагујевачку гимназију, друштвено-језички смер, након чега 2005. године уписује Филозофски факултет у Београду, одсек за социологију. Тренутно је апсолвент. Професионално је највише интересују студије глобализације, социологија рада и економска социологија. Говори енглески, а служи се немачким и француским језиком. Контакт: nevenamanojlovic@yahoo.com

Nevena Manojlović (1986), after finishing High school in Kragujevac, continued her education in Belgrade on the Faculty of Philosophy, Department for Sociology. She is now a final year student. Professionally, she is most interested in studies of globalization, sociology of labour and economic sociology. She speaks English, and has passive knowledge of French and German language. Contact: nevenamanojlovic@yahoo.com

Дејан Петровић (1980), уписује Електротехнички факултет у Београду 1999. године. 2005. године уписује Филозофски факултет Универзитета у Београду, одсек Социологија. Тренутно је апсолвент. Његова професионална интересовања тичу се социологије сазнања, филозофије науке, историјске социологије и економске социологије. Врло добро познаје енглески језик, говорни и писани, као и нове технологије. Контакт: pet.dej@gmail.com

Dejan Petrović (1980), started his High Technologies studies in Belgrade in 1999. In 2005 he continued his education in Belgrade on Faculty of Philosophy, Department of Sociology. He is now a final year student. His professional interests are philosophy of science, historical sociology, economic sociology and sociology of knowledge. He has excellent communication skills in English, both written and oral and is familiar with new technologies. Contact: pet.dej@gmail.com

Предраг Теовановић (1984), студент докторских студија на одељењу за психологију Филозофског факултета у Београду. Области интересовања: интелигенција, скале поуздања, развој методологије психолошких истраживања и психоанализа. Учествовао на више научних семинара и конференција. Асистент на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду на предмету Методологија. Контакт: teovanovic@gmail.com

Predrag Teovanović (1984), PhD student at Faculty of Philosophy at Belgrade at the Department of Psychology. Areas of interest: intelligence, scales of confidence, methodology and psychoanalysis. He took part in numerous seminars and scientific conferences. He is a teaching assistant in Methodology at the Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade.
Contact: teovanovic@gmail.com

Душица Божовић (1983), студент докторских студија на Филолошком факултету у Београду. Запослена на истом факултету, на предмету Савремени српски језик. Руководилац Семинара лингвистике у Истраживачкој станици Петница. У оквирима своје струке занима се за лингвистику јавне комуникације, теорију стандардизације и друге социолингвистичке студије. Радила је на више пројеката локализације софтвера, што ју је определило да се овим проблемом бави и у свом мастер раду. Контакт: dusica.bozovic@gmail.com

Dušica Božović (1983), a PhD candidate at the Faculty of Philology in Belgrade. She works at the Faculty of Philology, teaching contemporary Serbian. She is the Head of the Petnica Science Centre Linguistic Department. Her main interests include public communication, standardization theory, as well as other sociolinguistic topics. She participated in a few software localization projects, which led to her choosing the same subject for her master thesis.
Contact: dusica.bozovic@gmail.com

Бојана Радовановић (1982), дипломирала на Економском факултету Универзитета у Београду на смеру Менаџмент. Мастер студије завршава на Филозофском факултету Универзитета у Београду на смеру Етика. Академске 2009/2010 године похађа мастер курс из Развојних студија на Универзитету у Кембриџу. Запослена је као истраживач приправник на Институту економских наука. Области њеног професионалног интересовања су: теорија одлучивања, пословна етика и развојна економија. Контакт: radovanovicbojana@yahoo.it

Bojana Radovanović (1982), graduated in Management at the Faculty of Economics in Belgrade. She has been completing her master studies in *Ethics* at the Faculty of Philosophy. In the academic 2009/2010, she is attending master course in *Development Studies* at the University of Cambridge. She works at the Institute of Economic Sciences as a junior researcher. Fields of her professional interest are: decision-making theory, business ethics and development economics.
Contact: radovanovicbojana@yahoo.it

Соња Гаћин (1985), завршила студије Етнологије и антропологије на Филозофском Факултету у Београду. Области интересовања: истраживања

организационе културе предузећа, међународна трговина и корпоративна антропологија. Запослена је на месту менаџера за Југоисточну Европу у једној интернационалној компанији. Говори енглески језик, а служи се и руским, француским, шпанским и немачким.

Контакт: sonja.gacic@gmail.com

Sonja Gačić (1985), graduated at Anthropology Department of Faculty of Philosophy in Belgrade. Interest fields: research of corporate organizational cultures, international trade, corporate anthropology. She is positioned as the Area manager for South-eastern Europe in an international company. She is fluent in English and speaks also Russian, French, Spanish and German. Contact: sonja.gacic@gmail.com

Јелена Гледић (1983), на Филолошком факултету Универзитета у Београду завршила основне студије – Група за кинески језик и књижевност, и мастер студије – област кинеска култура, а тренутно је студент докторских студија – модул култура, смер студије културе. Након основних студија одлази на једногодишње усавшавање на Нанђиншком универзитету у НР Кини. Области интересовања укључују филозофију, теорије комуникације, културу и филм, лингвистику. Контакт: jelenagledic@gmail.com

Jelena Gledić (1983), completed her undergraduate studies – Group for Chinese Language and Literature, and Master's studies – Chinese Culture, and is currently a PhD student – area of Culture, Cultural Studies, at the Faculty of Philology, University of Belgrade. After her undergraduate studies she went on a year-long specialization at Nanjing University in PR China. Her areas of interest include philosophy, theories of communication, culture and film, linguistics. Contact: jelenagledic@gmail.com

Борис Радојчић (1987), трећа година основних академских студија на Правном факултету Универзитета у Београду. Главни предмет интересовања на студијама су му јавно-правни предмети из чије области је израдио неколико семинарских радова. Говори енглески и служи се немачким. Контакт: boris.radojcic@yahoo.com

Boris Radojcic (1987), third year of basic academic studies at the Faculty of Law at the University of Belgrade. His main objects of interest are public law subjects in which he wrote several essays. He speaks English and has a passive knowledge of German language. Contact: boris.radojcic@yahoo.com

Вељко Станић (1984), студент докторских студија на Филозофском факултету Универзитета у Београду и Универзитету Париз – Сорбона (Париз IV). Истраживач-стипендиста Балканолошког института САНУ. Интересовања:

интелектуална и културна историја 20. века, комунизам, методологија. Говори енглески и француски, служи се немачким и италијанским језиком. Контакт: stanic.veljko@yahoo.com

Veljko Stanić (1984), PhD student at the Faculty of Philosophy at the University of Belgrade and the University of Paris – Sorbonne (Paris IV). Researcher in the Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Art. Professional interests: intellectual and cultural history of the 20th century, communism, methodology. He speaks English and French and reads German and Italian. Contact: stanic.veljko@yahoo.com

Александар Костић (1988), завршио основну школу и гимназију у Београду, а 2007. уписао студије социологије на Филозофском факултету у Београду. Од 2002. до 2007. је био полазник ИС Петница на семинарима геологије и друштвене историје. Био је и млађи сарадник семинара друштвене историје. Говори енглески и француски језик. Интересовања: друштвени идентитети, методологија друштвених и хуманистичких наука, савремена друштвена историја. Контакт: akikostic@gmail.com

Aleksandar Kostić (1988), completed his elementary and high school in Belgrade, while in 2007 started his studies of sociology at the Faculty of Philosophy. During 2002-2007, he was enrolled in geology and social history seminars in Petnica SC. He was junior assistant at social history seminar. He speaks English and French. Fields of interest: social identities, methodology of social sciences and humanities, contemporary social history. Contact: akikostic@gmail.com

Младен Лишанин (1986), апсолвент на Факултету политичких наука у Београду. Области његовог професионалног интересовања су политичка историја Србије, међународни односи и спољна политика. Говори енглески језик, а служи се француским. Контакт: mladen.lisanin@yahoo.com

Mladen Lišanin (1986), a degree candidate at the Faculty of Political Science in Belgrade. Areas of his scientific interest are political history of Serbia, international relations and foreign policy. He speaks English and has a basic knowledge of French language. Contact: mladen.lisanin@yahoo.com

Младен Стојадиновић (1986), апсолвент Факултета политичких наука у Београду на смеру за међународне студије. Занимају га међународни односи, мировне студије, дипломатија, посредовање, структура и делатност међународних организација, политичка филозофија, међународна безбедност. Говори енглески и служи се француским језиком. Контакт: mladja_stojadinovic@yahoo.com

Mladen Stojadinović (1986), degree candidate at the Faculty of Political Science in Belgrade - Department of International Studies. He is interested in international relations, peace studies, diplomacy, international negotiations, structure and activities of international organisations, political philosophy, international security. He speaks English and uses French language. Contact: mladja_stojadinovic@yahoo.com

УПУТСТВО АУТОРИМА

Часопис *Синтезис* објављује научне радове на српском и енглеском језику. Неопходно је да основни текст прате наслов, апстракт, кључне речи, списак коришћених извора и литературе, резиме и биографија. Текстови на српском језику морају имати резиме на енглеском и обрнуто. Дужина резимеа не треба да прелази 1/10 основног текста. Наслов, кључне речи и биографија се дају на оба језика. Апстракт је на језику основног текста.

Текстови се достављају уредништву, искључиво у електронском формату, са екстензијом „doc“. Потребно је користити фонт Times New Roman, величина 12, проред 1,5. Текст у фуснотама је величине 10. Писмо свих текстова на српском језику је ћирилица.

Часопис *Синтезис* користи 15. издање система навођења извора и литературе Универзитета у Чикагу (The Chicago Manual of Style. 15th edition), и то Notes-Bibliography верзију. Неопходно је обратити пажњу да се библиографска одредница истог дела разликује у зависности од тога да ли се налази у оквиру напомене или списка на крају текста. Примери навођења најчешће коришћених облика одредница налази се у наставку овог Упутства; за све остале примере консултовати оригинални приручник.

Примери навођења литературе:

Књиге:

1) у фусноти:

Павле Миленковић, *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији* (Нови Сад: Stylos, 2004), 25.

2) у списку литературе

Миленковић, Павле. *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији*. Нови Сад: Stylos, 2004.

Чланци из часописа:

1) у фусноти:

Далибор Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији,” *Токови историје* 3-4 (2008): 10.

2) у списку литературе

Денда, Далибор. „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији.” *Токови историје* 3-4 (2008): 9-27.

Чланци из зборника радова или поглавља из књига:

1) у фусноти

Marko Žilović, „Zašto nisam postao inženjer?,” u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 175 (Beograd: BOŠ, 2008).

2) у списку литературе

Žilović, Marko. „Zašto nisam postao inženjer?,” u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 171-187. Beograd: BOŠ, 2008.

Цитирање странице са: World Wide Web-a

1) у фусноти

Karl Kempton, *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcret poetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>.

2) у списку литературе

Kempton, Karl. *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcret poetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>.

Након првог навођења, једна иста одредница се у наредним фуснотама моље свести на презиме аутора, део наслова и број стране. Примера ради: Миленковић, *Школа Анала*, 54. Ако је фуснота идентична претходној користи се скраћеница „Ibid.“ Уколико је разлика само у броју стране, наводи се „Ibid., број стране.“ Скраћенице „нав. дело“ и „н. д.“ се не користе.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+001

СИНТЕЗИС : часопис за хуманистичке науке и
друштвену стварност / главни и одговорни
уредник Марко Жиловић. - Год. 1, бр. 1 (јесен
2009)- . - Београд (Булевар уметности
37/31) : Центар за хуманистичке науке
“Синтезис”, 2009- (Панчево : Passage group).
- 24 cm

Годишње
ISSN 1821-2743 = Синтезис (Београд)
COBISS.SR-ID 169956876

